

**POLSKA AKADEMIA NAUK
KOMISJA TECHNICZNEJ INFRASTRUKTURY WSI**

**INFRASTRUKTURA I EKOLOGIA
TERENÓW WIEJSKICH**

**INFRASTRUCTURE
AND ECOLOGY OF RURAL AREAS**

**Seria: monografia
monograph**

5

Kraków 2007

RADA PROGRAMOWA – RESEARCH COUNCIL

Tadeusz Bednarczyk, Waclaw Bieda, Jerzy Gruszczyński, Dušan Húska (*Nitra*),
Stanisław Krzanowski (przewodniczący),
Jan Pawelek, Artur Radecki-Pawlik, Jerzy Ratomski, Czesław Rycąbel,
Stefan Stojko (*Lwów*), Rastislava Stolična (*Bratysława*), Gerlind Weber (*Wiedeń*),
Stanisław Węglarczyk, Andrzej Woźniak, Zdzisław Wójcicki

KOMITET REDAKCYJNY – EDITORIAL BOARD

Jerzy Gruszczyński (red. nac.), Jerzy Kwapisz (z-ca red. nac.),
Anna Krakowiak-Bal (sekretarz),
Artur Radecki-Pawlik, Stanisław Węglarczyk (red. angielska)

WYDAWCA – EDITOR

Komisja Technicznej Infrastruktury Wsi PAN w Krakowie
Katedra Technicznej Infrastruktury Wsi AR w Krakowie

Copyright by:

Katedra Technicznej Infrastruktury Wsi, ul. Balicka 116 B, 30-149 Kraków

ADRES REDAKCJI – EDITORIAL OFFICE ADDRESS

Redakcja IiETW, ul. Balicka 116 B, 30-149 Kraków, tel. (12) (662) – 46 59, - 46 58, - 46 55
Fax: (12) 662 46 60, e-mail: gruszczyński@ar.krakow.pl, www.ktiw.pl

ISSN 1732-5587
ISBN 83-910672-6-2

Okładka: *Andrzej Harasz*
Korekta i adiustacja: *Krystyna Oliwa*

Skład komputerowy, druk, oprawa:
S.C. DRUKROL, AL. 29 Listopada 46, Kraków, tel. (12) 412 46 50

Danuta Sochacka, Monika Kraszewska

**ZESPOŁY DWORSKO-FOLWARCZNE
W STRUKTURZE I KRAJOBRAZIE WSI**

**MANOR FARM COMPLEXES
WITHIN THE RURAL STRUCTURE
AND LANDSCAPE**

MONOGRAFIA – MONOGRAPH

Recenzent: *Prof. dr hab. inż. Zbigniew Piasek*

**Monografię opracowano
w Katedrze Geodezyjnego Urządzania Terenów Wiejskich
Akademii Rolniczej im. Hugona Kollątaja w Krakowie**

SPIS TREŚCI

1.	Wprowadzenie	9
1. 1.	Cel i zakres i metody badawcze	9
1. 2.	Metodyka opracowania	13
1. 3.	Źródła dokumentalne	14
2.	Pojęcia ogólne i definicje	23
3.	Historia gospodarstw dworsko-folwarcznych w kontekście polityki rolnej	29
3. 1.	Gospodarka folwarczno-pańszczyźniana	29
3. 2.	Gospodarka rolna w okresie wczesnego kapitalizmu	30
3. 3.	Gospodarka rolna w okresie międzywojennym	32
3. 4.	Gospodarka rolna w okresie powojennym	33
3. 5.	Zespoły podworskie w okresie gospodarki rynkowej	34
4.	Organizacja przestrzenna wsi dworskich	41
4. 1.	Udział gospodarstw dworskich w budowie struktury przestrzennej wsi w drugiej połowie XIX wieku	41
4. 2.	Zespoły dworsko-folwarczne w okresie od drugiej połowy XIX wieku do współczesności	43
5.	Zespoły dworsko-folwarczne w strukturze przestrzennej i krajobrazie współczesnej wsi	61
5. 1.	Czynniki kształtujące strukturę przestrzenną wsi podworskich	61
5. 2.	Zespół dworsko-folwarczny jako czynnik formujący strukturę przestrzenną wsi	62
5. 3.	Krajobraz wsi podworskich	64
6.	Zespoły dworsko-folwarczne	77
6. 1.	Zespół dworsko-folwarczny	77
6. 2.	Zespół dworski	79
6. 3.	Zespół folwarczny	84
7.	Założenia parkowo-ogrodowe	101
8.	Podsumowanie	119
	Bibliografia	129
	Aneks	139

TABLE OF CONTENTS

1.	Introduction	9
1. 1.	Objective, Scope, the Research Methods	9
1. 2.	Methodology of the Study	13
1. 3.	Documentary Sources	14
2.	General Notions and Definitions	23
3.	The History of Manor Farm (Folwark) Farmsteads in the context of agricultural policy	29
3. 1.	Folwark- and serfdom-based farming	29
3. 2.	Farming during the period of early capitalism	30
3. 3.	Farming during the period between World War I and World War II ...	32
3. 4.	Farming during the post-World War II period	33
3. 5.	Post-manor Complexes during the market economy	34
4.	Spatial arrangement of manor-owned villages	41
4. 1.	The contribution of manor-owned farms to the construction of spatial structure of villages in the second half of the 19th century ..	41
4. 2.	Manor Farm (Folwark) Complexes during the period from the second half of the 19th century to the present time	43
5.	Manor Farm (Folwark) Complex in the structure and landscape of village	61
5. 1.	Factors shaping the spatial structure of post-manor villages	61
5. 2.	Manor Farm (Folwark) Complex as a factor forming the spatial structure of village	62
5. 3.	Landscape of post-manor villages	64
6.	Manor Farm (Folwark) Complexes	77
6. 1.	Manor Farm (Folwark) Complex	77
6. 2.	Manor Complex	79
6. 3.	Farm (Folwark) Complex	84
7.	Park and Garden Complex	101
8.	Summary	119
	Literature	129
	Annexes	139

„Tak łatwo jest zniszczyć
pokłady własnej historii, których odbudować już nie podobna.
Koniecznie potrzeba powszechnego zrozumienia,
że rozwój każdego narodu powinien odbywać się
na fundamentach wielkiej różnorodności jego historii.
Wszystkie aspekty tej mozaiki historycznej, losów ludzkich,
ich zachowań, kultury materialnej, wierzeń i nadziei,
celów i dróg ich osiągnięcia – powinny być chronione,
badane i przekazywane kolejnym pokoleniom,
bo stanowią wspólne bogactwo doświadczeń, glebę,
na której rosnąć może prawdziwa kultura.
I cóż tu jeszcze dodać o polskich dworach?
Może raczej zadumać się nad ich prostym pięknem,
wtopionym w nasz krajobraz.
Może zadumać się nad bogactwem przeżyć i losów ludzi
– tych wyróżnionych talentem, zasługami, stanowiskami,
tych zwykłych szarych hreczkosiejów.
Losów ludzi, którzy dwory tworzyli, którzy w nich gospodarowali,
dla których dwory stanowiły gniazdo rodzinne.
Ta krótka historia dworów jest też naszą historią.
I naszą wspólną Polską”.

Rydel M. Jam dwór polski.
1993, s. 139

1. WPROWADZENIE

1. 1. CEL I ZAKRES PRACY

Gospodarstwa dworsko-folwarczne przez okres kilkuset lat stanowiły podstawę polskiego rolnictwa. A bogata literatura fachowa, traktująca o budownictwie, rolnictwie i dziedzinach im pokrewnych, świadczy o tym jak ważną rolę w polskiej historii gospodarczej pełnił dwór szlachecki. Traktaty, podręczniki i poradniki adresowane były do właścicieli ziemskich. Łączyły wiedzę praktyczną wynikającą z doświadczenia, z osiągnięciami technicznymi i naukowymi. Odzwierciedlały też stosunki polityczno-społeczno-gospodarcze w poszczególnych okresach historycznych.

Do kultowych opracowań zalicza się pochodzące z XIII wieku dzieło Piotra Crescentyna udostępnione za sprawą Andrzeja Trzycielskiego w 1549 r. pt. „Crescentyna księgi o gospodarstwie y o opatrzaniu rozmnożenia rozlicznych pożytków każdemu stanowi potrzebne”, Anzelma Gostomskiego „Gospodarstwo” [1588], Łukasza Opalińskiego „Krótka nauka budowania dworów, pałaców y zamków podług nieba y zwyczaju polskiego” [1659], Jakuba Kazimierza Haura „Architektonika albo nauka budownicza gospodarcza [1679], Piotra Świątkowskiego „Budowanie wiejskie dziedzicom dóbr possessorom... do uwagi i praktyki podane z figurami” wydane w trzech edycjach z 1782, 1793 i 1794 r., Mikołaja Rougeta „Budownictwo wiejskie, czyli doręcznik dla gospodarzy” [1828], Karola Martina „Budownik rolniczy” [1860], kilkutomowa „Encyklopedia rolnictwa” wydana pod redakcją Jana Tadeusza Lubomirskiego, Edwarda Stawiskiego i Stanisława Przyszańskiego [1873], „Projekty zagród włościańskich” wydane przez Centralny Komitet Obywatelski [1915], Stanisława Turczynowicza trzytomowy podręcznik „Budowle wiejskie” [1927/28], Kazimierza Kalinowskiego „Poradnik budowlany dla rolników” [1929] i wiele, wiele innych (rys. 1, 2). Problematyką wsi, służącą potrzebom gospodarstw wiejskich w latach trzydziestych XX wieku zajmowało się też, między innymi Stowarzyszenie Architektów Polskich, Towarzystwo Urbanistów Polskich i Centralne Towarzystwo Organizacji Kółek Rolniczych.

Dwory zwykle budowali anonimowi mistrzowie ciesielscy, ale niektóre XIX/XX-wieczne małopolskie pałace i dwory powstawały według projektów

znanych architektów polskich, takich jak: M. Bukowski, Z. Hendel, T. Stryjeński, W. Janker, B. P. Podczaszyński, F. Pokutyński, T. Talowski., S. Witkiewicz i in. (rys. 3). Nie można też zapominać o ogromnej spuściźnie, ściśle związanej z polską wsią, jaką pozostawili po sobie wywodzący się z ziemian uczeni, politycy, działacze społeczni, pisarze, poeci, malarze, architekci, budowniczcy, inżynierowie, dziennikarze i inni. Dla wielu dwory były gniazdami rodzinnymi (rys. 4).

Według szacunkowych danych na ziemiach polskich, w okresie rozbiorów oraz bezpośrednio po uzyskaniu niepodległości w 1918 r., znajdowało się około 30 000 dworów [Madeyski 1998]. Przyjmuje się, że klęska powstania listopadowego w 1831 r., zapoczątkowała ich upadek, kiedy Rosjanie odebrali właścicielom ziemskim 5500 dworów. Kilkanaście lat później, podczas rabacji galicyjskiej w 1846 r., 500 dworów zniszczyli chłopcy [Madeyski 1993; Bartosz 2006]. Po wielu pamięć zachowała się tylko w starych dokumentach (rys. 5). Ogromne spustoszenie przyniosły obie wojny światowe. Wiele polskich dworów pozostało na Kresach Wschodnich, w wyniku przesunięcia granicy wschodniej po 1944 r. (rys. 6, 7, 8) [Kolbuszowski 1996; Dzieciolowski i in. 2005; Lewicka 2007]. Do znacznych zniszczeń doprowadziła reforma rolna z 1944 r. i powojenna polityka państwa. Były też i inne przyczyny powodujące straty jednostkowych obiektów, takie jak pożary, wyburzenia itp.

Współcześnie wiele obiektów podworskich jest opuszczonych, inne są w różnym stadium ruiny (rys. 9, 10). Powodem tej sytuacji jest brak właściciela z powodu nieuregulowanego stanu własności. Dane z Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa z 1998 r. podają, że co czwarty dwór lub pałacyk był zagospodarowany przez Państwowe Gospodarstwa Rolne zgodnie z pierwotną funkcją. Przeszło 42% użytkowanych było jako domy wielorodzinne, około 28% służyło celom administracyjnym. AWRSP w 1994 r. przejęła około 2100 dworów po likwidacji majątków Państwowych Gospodarstw Rolnych. Według oceny stanu zachowania tych obiektów, prawie 27,0% zabytkowych dworów było w dobrym stanie technicznym, 19,0% stanowiło pustostany, 43,6% wymagało prac zabezpieczających bądź remontowych, a dalszych 29,3% było zniszczonych lub zdewastowanych.

Madeyski 1993 pisze „[...] *ziemiańskich majątków było w II Rzeczypospolitej około 20 000. Raczej więcej, gdyż trudno doprawdy uchwycić granicę dzielącą mały majątek od dużego gospodarstwa [...]*” dotyczy to dużych gospodarstw chłopskich zachodniej i północnej części Polski „[...] *dochodziły jeszcze resztówki, czyli pozostałości znacznych nieraz, lecz zmarnowanych majątków [...]. Resztówka była zatem zazwyczaj dużym domem otoczonym zaniedbanym parkiem, w którym coraz to jakieś drzewo szło na opał, a ziemię brano pod uprawę [...]*”. Sypień 2002 podaje, że przed kilku laty było ich na terenie Polski około 900, z tego zamieszkanym około kilkadziesiąt.

Ustalenie faktycznej liczby obiektów podworskich, w przedziałach czasowych na obszarze całego kraju, jak i w poszczególnych jednostkach administracyjnych napotyka na bardzo duże trudności. W powojennych materiałach doku-

mentalnych można znaleźć informacje o przeprowadzonych inwentaryzacjach, jednak materiały te są niepełne i niejednorodne. Prace były wykonywane przez jednostki administracji różnych szczebli, w określonym celu. Kierowano się kryteriami wynikającymi z bieżących i lokalnych potrzeb.

Współczesne dane, dotyczące liczby obiektów podworskich i stanu ich zachowania szybko się dezaktualizują. Jedne są remontowane, inne dźwigane są z daleko posuniętej ruiny (rys. 11). Niektóre odbudowano, z wielkim pietyzmem, od podstaw według zachowanej dokumentacji, ale są i takie, które odtworzone zostały na bazie zachowanych fundamentów i opisów przekazanych przez pamiętających je ludzi, ale są one praktycznie „nowymi dworami” (rys. 12). Dużą grupę stanowią te, które zostały tak przebudowane, że z trudem można dopatrzeć się ich pierwotnej formy (rys. 13). Trafiają się też dwory niewykazane w spisach nieruchomości zabytkowych i wpisane do rejestru zabytków dzięki staraniom właścicieli lub społeczności lokalnej (rys. 14, 15).

W pracach inwentaryzacyjnych największym problemem jest ocena zrujnowanych budynków. Trudno, bez oszacowania stanu technicznego przez eksperta, stwierdzić czy są szanse uratowania zniszczonego obiektu. W pewnych przypadkach jest to możliwe, o ile szybko znajdzie się nabywca, gotowy dużo zainwestować. Coraz częściej podejmują się takich prac osoby prywatne, firmy oraz samorządy terytorialne, które przywracają je do dawnej świetności. Dlatego z jednej strony zwiększa się liczba obiektów dworskich, a z drugiej strony straty w substancji zrujnowanych obiektów są ogromne. W tym drugim przypadku powodem jest brak zainteresowania ze strony nabywców oraz zawile procedury prawne. Obserwuje się wtedy ich agonię i znikanie z krajobrazów wiejskich (rys. 16).

Na obiekty podworskie zaczęto zwracać większą uwagę dopiero w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku, kiedy zakończony został wieloletni proces odbudowy kraju i organizacji gospodarki narodowej na nowych zasadach. W tym okresie powstały pierwsze profesjonalne rejestry zabytków, zawierające dokładne i pełne rozpoznanie zasobów nieruchomych. Ośrodek Dokumentacji Zabytków wydał w 1964 r. pierwszy, jednotomowy spis zabytków architektury i budownictwa. Kolejny w latach 1970–73 w 17 zeszytach, z których każdy obejmował jedno z siedemnastu województw. W 1988 r. opracowany został wykaz zespołów dworsko-parkowych województwa krakowskiego bez miasta Krakowa, zawierający krótką charakterystykę, stan techniczny i właściciela obiektu. Z opisanych 183 obiektów 95 określonych zostało jako zaniedbane lub w ruinie, w 15 prowadzone były prace remontowe, a pozostałe pozostawione były własnemu losowi. Te spisy obejmowały obiekty budowlane, które wzniesione zostały przed drugą połową XIX wieku.

Kolejna ogólnopolska akcja inwentaryzacyjną obiektów zabytkowych została rozpoczęta w 1977 roku, ale z powodu dużych trudności realizacyjnych zaowocowała dopiero po wielu latach. Jednym z powodów było powiększenie zakresu ochrony konserwatorskiej, kiedy włączone zostały do rejestru zabytków

obiekty budowlane powstałe do pierwszej połowy XX wieku. Opracowanie to składa się z 49 tomów. Każdy z tomów obejmuje jedno województwo, zgodnie z obowiązującym wówczas podziałem administracyjnym kraju.

W 1995 roku wydany został tom 18 cz. 2 pt. „Zabytki architektury i budownictwa w Polsce”, obejmujący województwo krakowskie, bez miasta Krakowa. Zawiera między innymi opis 175 obiektów podworskich, w tym 11 dworów i 164 zespołów dworskich, dworsko-folwarcznych i folwarcznych o różnym stopniu zachowania. Powyższy spis posłużył jako materiał informacyjny i wyjściowy do pracy. Wprawdzie upłynęło sporo czasu od jego wydania, ale dotychczas nie powstał aktualniejszy tego typu katalog. Trzeba jednak podkreślić, że zawiera on tylko rejestr zabytkowych budynków i budowli. Nie wszystkie obiekty podworskie są w nim ujęte. Dlatego w pracy kierowano się następującą zasadą, że każdy najmniejszy element był częścią współtworzącą całość założenia dworsko-folwarcznego i winien być objęty opracowaniem, niezależnie od tego czy ma status zabytku, czy nie.

Kilkusetletnia obecność zespołów dworskich, dworsko-folwarcznych i folwarcznych miała konkretny udział w budowaniu struktury przestrzennej wsi i w kształtowaniu krajobrazu osadniczego. Są obiektami wartościowymi, rdzenie polskimi i stanowią narodowe dziedzictwo kulturowe. Ze względu na niewymierną wartość materialną i ogromną spuściznę niematerialną, pozostawioną przez ich właścicieli, są w sferze zainteresowań badaczy prawie wszystkich specjalności naukowych. Świadczy to o fenomenie zespołu dworsko-folwarcznego. Na duże trudności napotkałoby opracowanie takiego wielowątkowego dzieła, poświęconego dworom i ich właścicielom, dlatego dostępne prace naukowe są zawężone do specjalistycznej problematyki. Architekci i historycy sztuki zajmują się przede wszystkim budynkami zabytkowymi, o pięknej architekturze i oryginalnych rozwiązaniach budowlanych. Specjalistów z dziedziny architektury zieleni i krajobrazu interesują założenia parkowo-ogrodowe i pejzaż wsi podworskich. Dendrologów i botaników bogactwo zbiorowisk roślinnych. Historyków i socjologów fascynuje zupełnie inna problematyka itd.

Niewiele jest opracowań traktujących zespół dworsko-folwarczy jako duże, wielotowarowe przedsiębiorstwo rolne, którego genezą powstania i podstawową funkcją była funkcja rolnicza. A przecież było ono typowym gospodarstwem wiejskim, z wydzielonymi strefami mieszkania, rekreacji i pracy, adekwatnym do wielkości obsługiwanego areалу i realizowanego programu. W jego skład wchodził: dom mieszkalny, czyli dwór z budynkami pomocniczymi posadowionymi w zieleni parkowo-ogrodowej, folwark, areal rolny i leśny, wody oraz sieć drożna scalająca cały układ. Powierzchnia i jakość gruntów, kierunek produkcji i kultura rolna decydowały o wielkości folwarku, a więc o liczbie, funkcji i kubaturze budynków i rodzaju budowli gospodarczych.

Niewiele jest opracowań, zajmujących się przeszłą i współczesną rolą zespołu dworsko-folwarcznego we współtworzeniu struktury przestrzennej i krajo-

brazów wiejskich. W morfologii osad podworskich sprzężenie zwrotne między dworem a wsią, mające miejsce w kilkusetletniej historii, jest wciąż czytelne, zakodowane mocniej lub słabiej w kształcie i rozplanowaniu wsi. Może więc ta praca choć w części wypełni tę lukę.

Ziemia Krakowska jest obszarem szczegółowego opracowania, który obejmuje 212 wsi wchodzących w skład 36 gmin położonych wokół miasta Krakowa (rys. 17). Aneks. Ze względu na duże straty w substancji zabudowy podworskiej, wielką różnorodność zachowanych obiektów oraz ubytki w zasobach dokumentalnych, celem zilustrowania pracy sięgnięto do ciekawych i unikalnych przykładów spoza obszaru szczegółowego opracowania pozostałej części województwa Małopolskiego (MŁP) oraz województw sąsiednich Śląskiego (SLK), Świętokrzyskiego (SWK) i Podkarpackiego (PKR) (rys. 18).

Rozmieszczenie, stan zachowania zespołów dworskich, dworsko-folwarcznych, folwarcznych, pozostałości po nich i rodzaj jednostkowych obiektów z obszaru szczegółowego opracowania przedstawiono formie graficznej umieszczonej w Aneksie, s. 140.

W opisach rysunków zastosowano następującą zasadę: nazwy miejscowości, gminy i województwo (MŁP) są podane tylko przy ilustracjach pochodzących z obszaru Ziemi Krakowskiej. Pozostałe mają podaną tylko nazwę jednostki osadniczej i województwo (SLK, SWK, PKR), na obszarze którego się znajdują.

1. 2. METODYKA OPRACOWANIA

Metody oceny struktury przestrzennej i krajobrazu w większym lub mniejszym stopniu są subiektywne. Zależą od doboru: cech, zmiennych, stosowanej procedury porządkowania, wydzielenia typów klasyfikacyjnych, przestrzennego zasięgu opracowania itp., dlatego analizę logiczną wybrano w pracy jako najwłaściwszą metodę. Starano się ustalić powiązania między strefami funkcjonalnymi w obrębie zespołu dworsko-folwarczno-folwarcznego, relacje między arealem rolniczym a zabudową wsi oraz wskazać determinanty, które ukształtowały strukturę przestrzenną i krajobraz.

W pracy posłużono się czterema kierunkami metodycznymi [Sochacka 1996]:

– genetyczno-historycznym, zwanym inaczej genetyczno-dynamicznym, w którym poszukuje się form wcześniejszych i kształtu wynikającego z funkcji pierwotnej. Próbuje się uchwycić i zrozumieć procesy rozwojowe od genezy powstania do czasów współczesnych,

– fizjonomomiczno-formalnym, określanym też jako fizjonomomiczno-topograficzny. Dotyczy on zewnętrznego wyglądu, położenia, wielkości i formy, czyli kształtu zabudowy i rozplanowania ze szczególnym uwzględnieniem roli współtwórczej tych obiektów i silną funkcją w kształtowaniu struktury przestrzennej,

- funkcjonalno-społeczno-ekonomicznym,
- planistyczno-perspektywicznym, dającym możliwość wskazania tendencji rozwojowych w osadnictwie.

Metody pracy polegały na:

- zebraniu materiałów kartograficznych, dokumentalnych, statystycznych poprzez kwerendę w urzędach, archiwach i bibliotekach oraz u właścicieli, celem stworzenia własnego archiwum,
- graficznym opracowaniu planów kartograficznych, rysunków, tabel,
- wykonaniu inwentaryzacji przedmiotowych obiektów w terenie,
- wykonaniu serwisu fotograficznego,
- przeprowadzeniu analiz, wykonaniu studiów oraz ocen badanych obiektów,
- zapoznaniu się z literaturą przedmiotu.

1. 3. ŹRÓDŁA DOKUMENTALNE

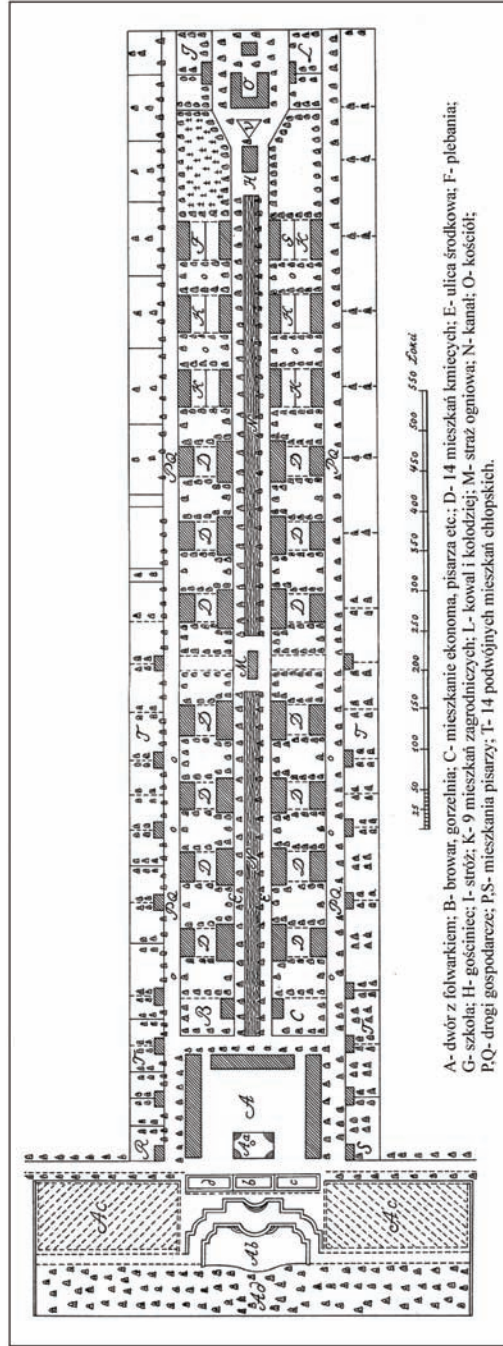
Dostępna dokumentacja dotycząca zespołów dworsko-folwarcznych jest bardzo zróżnicowana w ocenie treści, wartości i stanu zachowania. Czasem zachował się dla danego obiektu bogaty zbiór dokumentów, w innych przypadkach jest cząstkowy lub go brak. Wiele dokumentów nie zachowało się, część zaginęła, czasem zostały zniszczone celowo. Do zasobów archiwalnych nie zawsze trafiała dokumentacja z reorganizowanych urzędów państwowych. Część jej uległa rozproszeniu i jest trudna do odszukania. Przyczyniły się do takiego stanu rzeczy między innymi zmiany w podziałach administracyjnych kraju oraz reformy w instytucjach odpowiedzialnych za ich archiwizację.

Niejednolita i różna jest treść oraz forma dokumentów prywatnych, urzędowych archiwalnych i współczesnych. Zbiory prywatne, rodzinne nie zawsze są dostępne. Dlatego dużym problemem było zebranie pełnej dokumentacji dla jednostkowego zespołu dworsko-folwarcznego oraz materiałów porównywalnych dla kilku obiektów. Nie zawsze była też możliwość zilustrowania tekstu odpowiednimi przykładami, pochodzącymi z obszaru Ziemi Krakowskiej.

W pracy korzystano z różnych źródeł, a przede wszystkim z bogatego własnego archiwum, które powstawało przez wiele lat wzbogaconego zbiorami rodzinnymi architekta i malarza Karola Tchórzewskiego [1882–1971], geodety Ignacego Rabczuka [1904–1980] i serwisu fotograficznego plastyka, Moniki Kraszewskiej. Sięgnięto też do zbiorów archiwalnych Katedry Geodezyjnego Urządzania Terenów Wiejskich Wydz. Inżynierii Środowiska i Geodezji Akademii Rolniczej w Krakowie (Katedra GUTR, AR Kraków), a także dokumentów i fotografii podarowanych lub udostępnianych do skopiowania bez zobowiązań ze strony ich właścicieli i autorów oraz zakupionych na targach staroci.

Rysunek 1. Prace w gospodarstwie, ryciny Crescentyn Piotr, 1540 r.

A- dwór z folwarkiem; B- browar, gorzelnia; C- mieszkanie ekonoma, pisarza etc.; D- 14 mieszkań kmiecyh; E- ulica środkowa; F- plebania; G- szkoła; H- gościniec; I- stróż; K- 9 mieszkań zagrodniczych; L- kowal i kolodziej; M- straż ognowa; N- kanał; O- kościół; P;Q- drogi gospodarsze; P;S- mieszkania pisarzy; T- 14 podwójnych mieszkań chłopskich.

Rysunek 2. Projekt wsi dworskiej, Świtkowski Piotr, 1782 r. [Hoczek 1985 r.]

A

B

Rysunek 3. Dwory i pałace projektowane przez znanych architektów. A – Piekary, gm. Liszki, woj. MŁP. Pałac wybudowany w latach 1857–1865, wg. proj. F. Pokutyńskiego. Stan z 2007 r. B – Grodkowice, gm. Klaj, woj. MŁP. Dwór wybudowany w latach 1900–1906, wg. proj. T. Talowskiego. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszevska

A

B

Rysunek 4. Gniazda rodzinne. A – Jankówka, gm. Wieliczka, woj. MŁP, dwór Mehofferów, mal. Józef Mehoffer. Pocztówka przedwojenna. B – Kraków – Bronowice, woj. MŁP, dwór Tetmajerów, mal. Włodzimierz Tetmajer. Pocztówka współczesna [zbiory własne]

Rysunek 5. Nieistniejące dwory. Kraków–Dębniaki, woj. MŁP, Stan z 1908 r. Fot. K. Tchórzewski [zbiory własne]

Rysunek 6. Kresy. Dwór w Czombrowie, Nowogrodzkie. Stan z 1935/38. Fot. I. Rabczuk [zbiory własne]

Rysunek 7. Kresy. Park – altana Mickiewicza w Tuchanowiczach, Nowogrodzkie. Stan z 1938 r. Fot. J. Bulhak [zbiory własne]

Rysunek 8. Kresy. Spichlerz dworski, Nowogrodzkie. Stan z 1935/38. Fot. I. Rabczuk [zbiory własne]

Rysunek 9. Opuszczone dwory. A – Książniczki, gm. Michalowice, woj. MŁP (dwór z k. XIX w.) Stan z 2006 r., B – Kraków-Wadów, woj. MŁP (dwór z pocz. XX w.). Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 10. Ruiny dworów. A – Biórków Wielki, gm. Koniusza, woj. MŁP (dwór z XVIII/XIX w.). Stan z 2007 r. B – Krzyszkowice, gm. Myślenice, woj. MŁP (dwór z pocz. XIX w.). Stan z 1998 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 11. Dwór odbudowany z daleko posuniętej ruiny. Tomaszkowice, gm. Biskupice, woj. MŁP (dwór z pocz. XIX w.) A – Stan z 2005 r. B – Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

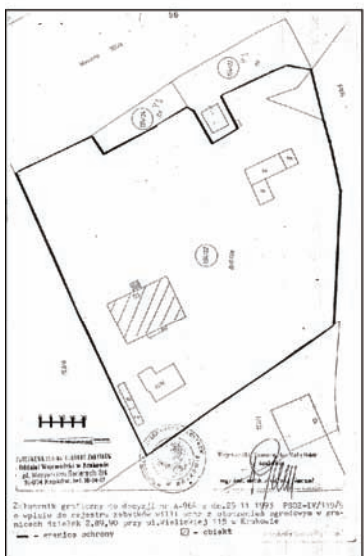
Rysunek 12. A – Wólka Zręczycka, gm. Gdów, woj. MŁP. Dwór z k. XIX w. odbudowany po pożarze w 1935 r. Stan z 2006 r. B – Borek Szlachecki, gm. Skawina, woj. MŁP. Budynek jest rekonstrukcją dworu z XIX w. Odbudowany na starych fundamentach na podstawie przekazów ustnych z braku dokumentacji. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 13. Dwór (k. XIX w.). Wielokrotnie przebudowywany. Kraków-Przegorzały, woj. MŁP. Stan z 2007 r. Fot M. Kraszewska

Rysunek 14. Dwór (prawdopodobnie z lat 30-ach XX) niewpisany do rejestru zabytków. Trzebinia woj. MŁP. Stan z 2007 r. Fot M. Kraszewska

owca Służba Ochrony Zabytków
 ul. Wojewódzki w Krakowie
 szych Świętych 3/4
 16-14-17

IV/ 119 / 93 Kraków, 25 11 1993
 : rejestru: A- 964

DECYZJA

w sprawie wpisania dobra kultury
 do rejestru zabytków nieruchomości

a podstawie art.4 pkt 1, art.5 pkt.1, art.8 ust.1 pkt 3,
 art.13 ust.1, art.14 ust.1 pkt 1 Ustawy z dn.15 lutego 1962r.
 o ochronie dóbr kultury i o muzeach /Dz.U.nr 10, poz.48,
 z 1983r. Dz.U.nr 36, poz.173, z 1969r. Dz.U.nr 35, poz.192
 oraz z 1990r. Dz.U.nr 56, poz.322/ oraz art.104 kpa, w wyniku
 postępowania administracyjnego przeprowadzonego z urzędu,
 na wniosek na wniosek współwłaścicieli

o r z e k a m

wpisać do rejestru zabytków miasta Krakowa pod numerem
 rejestru A- 964 następujące dobro kultury:
 WILLE wolnostojąca w otoczeniu ogrodowym przy ul.WIELICKIEJ 115
 w Krakowie, u zbiegu z ul.Malborską w granicach działek nr 2,89,90
 obr 51 Wola Duchacka, Nieruchomość jest własnością Ellen Gerhardt,
 Bwy Gerhardt-Piątkiewicz,Aniżcja Gerhardta. Objęta jest kw nr
 71462.

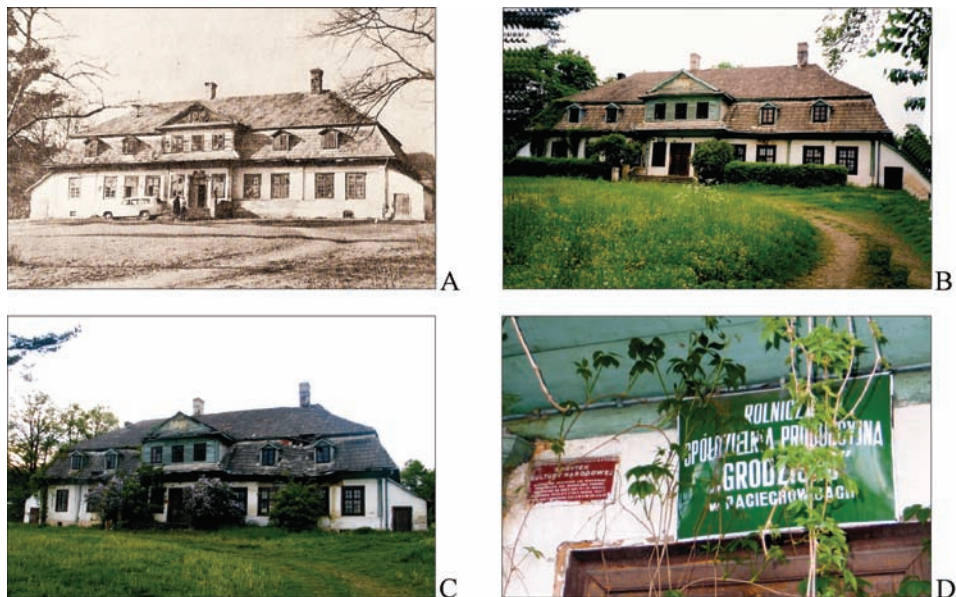
Uzasadnienie

Willa wzniesiona w 4 ćwierci XIXw. w stylu eklektycznym w miejscu
 dawnym dóbr zakonu duchaków, Murwana, potynkowa, podpiwniczona, partu-
 rowa, na rzucie zbliżonym do litery "H", z ganitem pośrodku ryzalita-
 mi. Elewacje wieloosłowe, z detalem architektonicznym.
 Wartości architektoniczne i urbanistyczne obiektu stanowiącego chara-
 kteryistyczny przykład willi polskiej pozwalają zaliczyć go do re-
 jestrz zabytków.

Od decyzji niniejszej przysługuje stronie, na podstawie art. 127
 § 1 i art. 129 § 2 kpa, odwołanie do Generalnego Konserwatora Zabytków
 w Warszawie przy ul.Kaswerów 13 w terminie 14 dni od jej doręczeni-
 a, za moim pośrednictwem.

Załączniki:
 1.Pouczenie o skutkach opisu do rejestru zabytków.
 2.Określenie granic ochrony - załącznik graficzny.

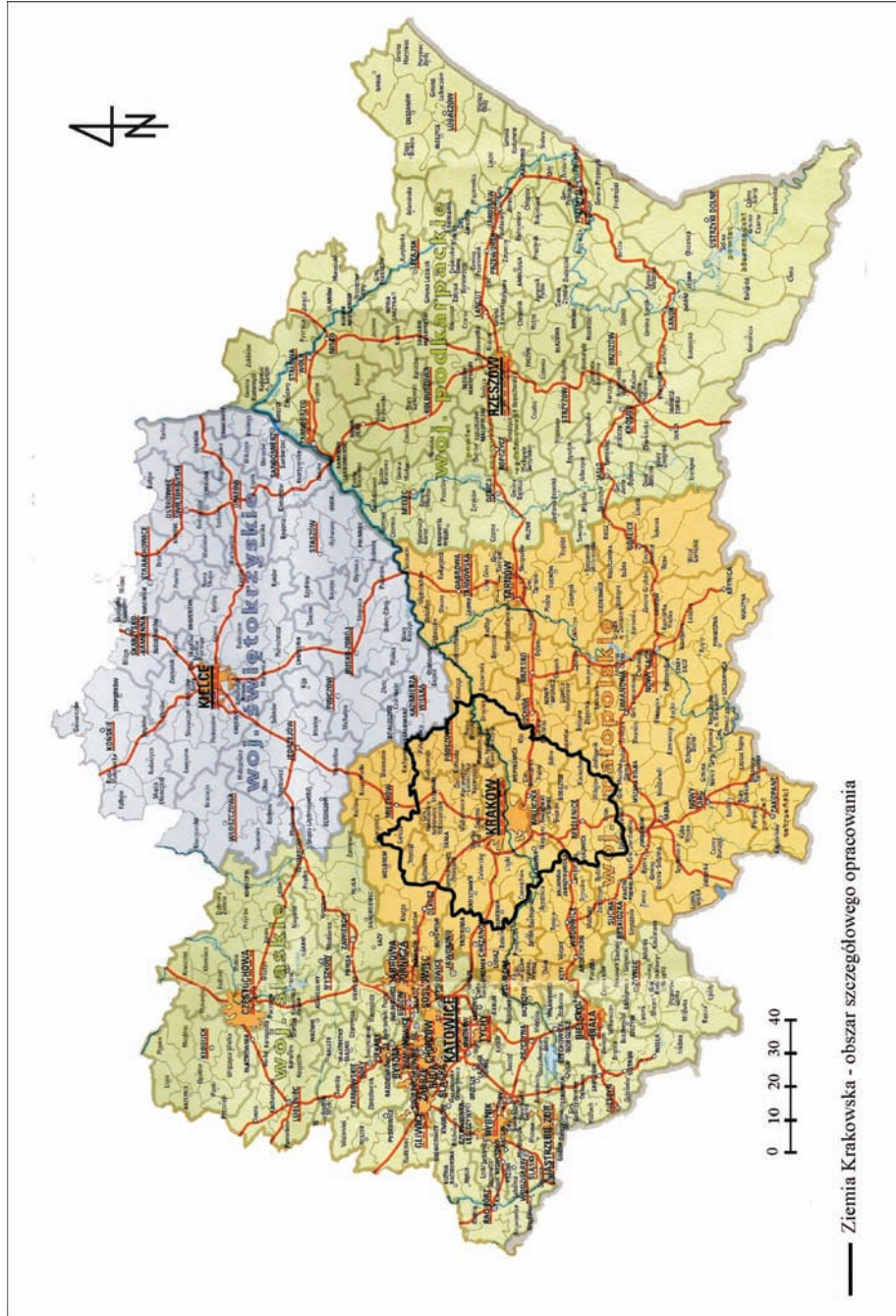
Rysunek 15. Kraków-Wola Duchacka, woj. MŁP. A – Dwór z k. XIX w. Stan z 1996 r. Fot. M. Kraszewska. B – Plan sytuacyjny. C – Decyzja 1993 r. wpisaniu dworu do rejestru zabytków na wniosek właścicieli [zbiory właścicieli]

Rysunek 16. Raciechowice, gm. Raciechowice, woj. MŁP. Proces degradacji dworu z 1760 r. A – Stan z 1964 r. Fot. M. Kornecki. B – Stan z 2005 r. C, D – Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 17. Ziemia krakowska. Zasięg szczegółowego opracowania

Rysunek 18. Zasięg opracowania woj.: Małopolskie (MLP), Świętokrzyskie (SW), Podkarpackie (PKR), Śląskie (SL)

Zasoby dokumentalne, na których się oparto można podzielić na kilka działów:

– Opracowania kartograficzne: mapy i ortofotomapy dostępne w oryginałach lub w formie: wyrysów, kopii, zdjęć, skanów. Mają one różne skale, treść i przeznaczenie. Mapy i plany współczesne pochodzą z jednostek geodezyjnych wojewódzkich, powiatowych i gminnych, natomiast archiwalne z archiwów państwowych i różnych instytucji, z publikacji oraz ze zbiorów prywatnych. Niektóre oryginalne mapy można znaleźć w sprzedaży w składnicach map, księgarniach i antykwariatach, inne dostępne są w różnego rodzaju odbitkach.

– Materiały statystyczne spisy, roczniki statystyczne i różne opracowania dotyczące przedmiotowych informacji można podzielić na opracowania oficjalne, urzędowe i inne. Ta ostatnia grupa pochodzi z opracowań naukowych, popularno-naukowych oraz z dokumentacji prywatnych.

– Rysunki, szkice, obrazy oryginalne, także kopie, skany, zdjęcia są z różnych źródeł: ze zbiorów archiwalnych, z różnego rodzaju publikacji, otrzymane, kupione lub udostępnione przez osoby prywatne oraz zbiorów własnych.

– Serwis fotograficzny zawiera zdjęcia współczesne, stanowiące zbiory własne. Wykorzystano też reprodukcje zdjęć archiwalnych, z różnych źródeł oficjalnych i prywatne.

– Literatura przedmiotu to: encyklopedie, leksykony, słowniki, i przewodniki, opracowania naukowe i popularno-naukowe, artykuły z różnych czasopism itp. i strony internetowe.

Dobór rysunków był celowy, w miarę możliwości najpełniej ukazujący bogactwo i różnorodność spuścizny podworskiej zachowanej do czasów współczesnych. Ilustracje zostały jednolicie opracowane graficznie. W kilku przypadkach załączone zostały kopie dokumentów zniszczonych i bardzo złej jakości, nie tylko ze względu na treść, lecz też w celu ich zachowania w obecnej formie.

Wybór materiału ilustracyjnego był niezmiernie trudny, ponieważ każdy dokument, rysunek czy fotografia jest bardzo cenna, ciekawa i wyjątkowa. Tak jak każdy zespół dworsko-folwarczny, który był i jest jedyny i niepowtarzalny, tak jak i jego historia.

2. POJĘCIA OGÓLNE I DEFINICJE

W odniesieniu do gospodarstw szlacheckich założenie urbanistyczne było najczęściej urzeczywistnieniem jednorodnego projektu realizowanego w określonym miejscu w krótkim czasie. Jednak w pierwotnych założeniach urbanistycznych, w okresie kilkusetletniego procesu historycznego, zachodziły zmiany zamierzone, bądź przypadkowe, pozytywne i negatywne. Wynikały z uwarunkowań społeczno-ekonomicznych, także z potrzeb, mody, gustów i możliwości kolejnych właścicieli. Współcześnie dworskie założenie urbanistyczne jest czytelne, o ile pozostało w całości. W przypadku rozbicia tego układu możemy odtworzyć go na podstawie pozostałych fragmentów i zachowanej dokumentacji.

Założenie dworskie wg Słownika terminologicznego 1969, s. 94–95, to „[...] zespół budynków (mieszkalnych, gospodarczych), zieleni, dróg ujęty ogrodzeniem, widziany przestrzennie, mający własny układ i logiczną dyspozycję, tworzący urbanistyczną całość w krajobrazie wsi czy miasteczka [...]”.

Grupa budynków i budowli, o różnorodnych funkcjach, powiązanych kompozycyjnie i współdziałających z sobą stanowi **zespół urbanistyczny**. Natomiast pojęcie **zespół dworsko-folwarczny**, postrzegany szeroko, określa siedlisko jako całość obszaru dużego gospodarstwa rolnego wraz z areałem gruntów rolnych, lasami, terenami pod wodami i siecią drożną. Może też się odnosić tylko do siedliska właścicieli i w tym kontekście będzie używany.

Kolejnym pojęciem jest **zespół zabytkowy**, który ze względu na wiek, wartości historyczne, architektoniczne i artystyczne oraz pełnione funkcje, wraz z oprawą krajobrazową objęty jest ochroną konserwatorską w całości.

Potocznie i w różnych opracowaniach pojęcie „dwór” używane jest do określenia domu mieszkalnego, jak i do całego gospodarstwa dworskiego. Natomiast folwarkiem określa się wyłącznie część gospodarczą z budynkami i budowlami niezbędnymi do obsługi gospodarstwa rolnego.

W opracowaniu terminem **dwór** będziemy nazywać budynek mieszkalny właściciela, który w literaturze nazywany jest też: dworzyszczem, dworcem, dworkiem, domem pańskim, rezydencją, siedzibą wiejską, ziemiańską lub szlachecką (rys. 19). Trzeba wspomnieć, że dworami zaczęto też z czasem nazywać plebanie, szkoły, karczmy, szpitale, dworce kolejowe i inne obiekty użyteczności publicznej (rys. 20, 21, 22). Wiązało się to z przeniesieniem na te budynki formy architektonicznej zapożyczonych z siedzib szlacheckich. Natomiast zamiennie dworem lub willą określano domy właścicieli ziemskich budowane w pierwszej połowie XX wieku (rys. 23).

Spośród wielu definicji zostały wybrane dwie, które jednoznacznie wyjaśniają pojęcie słowa dwór. Każdy z ich autorów zwraca uwagę na inne cechy charakterystyczne. Dzięki temu obie definicje wzajemnie się uzupełniają i w sposób wyczerpujący określają jego istotę. Rydel [1993, s. 8] pisze: „[...] *pod pojęciem dworu rozumiemy tu parterową siedzibę wiejską właściciela ziemskiego. Przed połową XVII wieku dwory ze względów obronnych bywały piętrowe, ale zasadniczo dwór różni się od pałacu tym, że jest to budowla jednokondygnacyjna. Podstawowym wyróżnikiem jest tu fakt, że dach dochodzi do parteru. Portyki w wielkim porządku oraz piętrowe ryzalitty w części środkowej nie kwalifikują budowli do pałaców. Nie mniej różnica między dużym dworem a małym pałacem jest bardzo płynna [...]*”.

Pojęcie słowa dwór wraz z historią rozwoju form i stylów architektonicznych następująco definiuje Szolginia [1991, s. 81], dwór to „[...] *dom mieszkalny o funkcjach rezydencji, typowy dla mniejszych posiadłości ziemskich, wznoszony w Polsce od średniowiecza. Do wieku XVII dwory bywały przeważnie drewniane. Od połowy XVI w. pojawiają się pierwsze renesansowe dwory murowane - jako budynki prostokątne, piętrowe, dwutraktowe, z wieżami alkierzowymi w narożach, o dachu pogrążonym (wklęsłym) przesłoniętym attyką, zazwyczaj o cechach obronnych (strzelnice). Od połowy XVII w. dwory traciły cechy obronności zmieniając się w rezydencję mieszkaniową w postaci budynku parterowego trzytraktowego, z dużą sienią pośrodku, alkierzami na narożach, gankami i wysokim czterosпадowym dachem. Od wieku XVIII powiększa się w dworach liczba izb mieszkalnych, alkierze przekształcają się w odrębne pawilony, środkowa część budynku zostaje podwyższona, dach otrzymuje formę bardziej urozmaiconą (dach polski). Od końca XVIII w. formy dworu są wzorowane na klasycystycznych pałacach, co w zewnętrznym wyglądzie przejawia się w stosowaniu ryzalitów, portyku kolumnowego, boniowania i pilastrów, a we wnętrzu - nowym elementem w postaci reprezentacyjnego salonu o różnorodnym ukształtowaniu (wieloboczny, okrągły, owalny) i dekoracji architektonicznej (malowidła i stiuki). Od połowy XIX w. pojawiają się dworskie formy romantyczne i naśladujące dawne style architektoniczne (głównie gotyk), dominujące w końcu XIX w. W pierwszych dziesięcioleciach XX w. architekturze dworów następuje nawrót do form tradycyjnych, nie tylko w odniesieniu do nielicznie budowanych tego rodzaju obiektów, lecz także naśladujących ich zewnętrzne ukształtowanie willi, budynków, stacji kolejowych, pawilonów wystawowych i innych [...]*”.

Według Encyklopedyi Rolnictwa [1874, s. 340], **fowark** jest to „[...] *posiadłość ziemska, obejmująca pewną przestrzeń gruntów ornych, łąk i pastwisk, wraz z należącymi do niej budowlami gospodarczymi. W ogóle, nazwa folwarku daje nam pojęcie większej własności ziemskiej, to jest takiej, gdzie właściciel, administrator, dzierżawca choćby osobiście zajmował się zarządzaniem i kierunkiem robót gospodarczych, potrzebuje jeszcze do dozoru wyřęcycieli, spełniających jego zlecenia, ekonomów, pisarzy, karbowych, połowych itd. [...]*”.

Encyklopedia Powszechna [1973, s. 789], folwarkiem nazywa „[...] wielkie gospodarstwo rolne lub rolno-hodowlane, produkujące głównie na zbył; w dawnej Polsce od XV w. rozwijał się głównie w związku ze wzrostem eksportu zboża przez Gdańsk; folwark pańszczyźniany, którego podstawą była ekstensywna gospodarka i ucisk chłopu zmuszonego do uprawy (pańszczyzna) własnym sprzężajem i narzędziami. Upadek folwarku w XVIII w. spowodował tendencje do likwidacji pańszczyzny i parcelacji części folwarku; w pozostałych folwarkach starano się wprowadzić (zwłaszcza w XIX w.) zasady gospodarki kapitalistycznej, (praca najemna, ulepszenia, technika i organizacja, nowe metody uprawy); nie wszystkie folwarki przestawiły się na system kapitalistyczny, co spowodowało kryzys ziemiaństwa; przeciwko istnieniu folwarków występowały w końcu XIX w. partie socjalistyczne i ludowe; kres istnienia folwarków położył dekret PKWN o reformie rolnej z 6 IX 1944 [...]”.

Dla porządku trzeba wspomnieć, że początkowo folwarkami nazywano gospodarstwa rolne, zarządzane przez rządów lub dzierżawców, należące do dużych majątków ziemskich. Dlatego też w ich składzie były tzw. rządówki i inne budynki mieszkalno-administracyjne dla obsługi, ponieważ rezydencje właścicieli, zwane pałacami budowano w miejscach najbardziej reprezentacyjnych w centrum dóbr, z dala od części gospodarczych. Bogatsza szlachta lokalizowała folwark w centrum swojego areału rolniczego, a dwór w pewnym oddaleniu od niego. Jednak dla większości jednowioskowych właścicieli ziemskich zabudowania gospodarcze lokowano w pobliżu domu, tworząc układ nazywany **zespołem dworsko-folwarcznym**. Logiczne było wyodrębnienie strefy mieszkalnej od produkcyjnej, dlatego też część gospodarczą zaczęto nazywać folwarkiem. Gospodarstwa folwarczne posiadały również klasztory, kościoły, szkoły rolnicze i inne obiekty publiczne.

W literaturze można znaleźć wiele definicji określających tereny parkowo-ogrodowe. Przytoczone poniżej najtrafniej ujmują ich istotę, chociaż punkt widzenia każdego autora jest nieco odmienny, ale dzięki temu charakterystyka parków i ogrodów jest wielowątkowa.

Określeniem najczęściej używanym w definicjach jest termin **park krajobrazowy**, który Encyklopedia Powszechna [1973, s. 458] określa go jako „[...] obszar chroniony ze względu na wysokie walory przyrodniczo-krajobrazowe, a także turystyczne i kulturowe. Dopuszcza się tu zrównoważone użytkowanie gospodarcze, ograniczone jednak wymogami ochrony środowiska i przepisami prawnymi” a **park** jako: „[...] duży ogród lub jego część, o charakterze krajobrazowym; nazwa została wprowadzona we francuskiej sztuce ogrodowej XVII i XVIII w na oznaczenie naturalnych partii regularnego ogrodu i została przyjęta na określenie ogrodów krajobrazowych w Anglii, a następnie w całej Europie”. [Szolginia 1991, s. 285] „[...] park – duży ogród o charakterze naturalnym, krajobrazowym, przeznaczony głównie dla wypoczynku biernego. Ogólnie różni się p. rezydencjonalne [...] oraz publiczne [...] jest to obszar chroniony ze

względu na wysokie walory przyrodniczo-krajobrazowe, a także turystyczne i kulturowe. Dopuszcza się tu zrównoważone użytkowanie gospodarcze, ograniczone jednak wymogami ochrony środowiska i przepisami prawnymi”.

Najpełniej charakteryzującą wiejskie **założenia parkowo-ogrodowe** jest definicja, którą podaje [Twaróg B., Twaróg T. 1993, s. 18] „Pozostałością minionych okresów historycznych są do dzisiaj zachowane niejednokrotnie już jako resztki – parki otaczające dawne pałace i dwory. W wielu przypadkach otaczały szlacheckie siedziby od kilkuset lat i stały się charakterystycznym składnikiem pejzażu wsi polskiej. Cechowały je swoisty skład gatunkowy i kompozycja drzewostanów i do dzisiaj są cennym dokumentem dla historyka sztuki i architekta krajobrazu, stanowią tło i otoczenie zabytkowych budowli oraz wiążą harmonijnie architekturę z naturalnym krajobrazem. Często są kolekcjami cennych gatunków i odmian cennych drzew i krzewów występujących u nas niekiedy w unikalnej liczbie okazów. Tym samym są dla ogrodników [...] informacją [...] o wymaganiach siedliskowych gatunków drzew egzotycznych, a tym samym wskazówką przy zakładaniu nowych parków. W wielu parkach zachowały się drzewa rosnące w tym samym miejscu jeszcze przed założeniem parku, będące pozostałością lasu niegdyś tam rosnącego, a obecnie stanowiące dla geobotaników jedyny ślad po naturalnej roślinności danego obszaru [...]”. Uzupełnieniem jej jest zdefiniowane pojęcie **ogrodu** podane przez Krassowskiego [1995, s. 282], że „[...] osnowę rozwiązań ogrodów użytkowo-ozdobnych stanowił podział terenu ścieżkami na autonomiczne kwatery, kwadratowe lub prostokątne, ograniczone drzewami, szpalerami, krzewami bukszpanu lub treliazami. We wnętrzach takich kwater sadzono rośliny: w jednych użytkowe (zwłaszcza zioła i warzywa przyprawowe oraz chmiel i fasolę), w innych – ozdobne [...] w jeszcze innych – drzewa i krzewy owocowe, często winorośl [...]”.

Zieleń urządzoną stanowiącą oprawę krajobrazową dworu określa się mianem **zespołu parkowo-ogrodowego**, a obszar gruntów rolnych **arealem rolniczym**. Parki, ogrody ozdobne i warzywne, sady i stawy miały funkcję rekreacyjną, użytkową, ochronną, będącą formą przejściową i dzielącą strefę mieszkalną od gospodarczej [Tłoczek 1985].

W opracowaniu celowe było ujednoczenie pojęć. Ze względu na zakres problematyki używane będą pojęcia dwór, folwark oraz zespół dworski, dworsko-parkowy, parkowo-ogrodowy, folwarczny i dworsko-folwarczny. Termin dwór odnosić się będzie do domu mieszkalnego, a folwarkiem określana będzie strefa gospodarcza, czyli budynki i budowle wraz z układem komunikacyjnym niezbędnych do obsługi gospodarstwa rolnego. Zieleń urządzoną stanowiącą oprawę krajobrazową nazywać będziemy zespołami parkowo-ogrodowymi, a obszar gruntów rolnych arealem rolnym.

Rysunek 19. Szafłary, woj. MŁP. Pański Dwór i Pańskie pola. Fragment mapy katastralnej z II poł. XIX w. [zbiory własne]

Rysunek 20. Plebania (pocz. XIX w.) Gdów, gm. Gdów, woj. MŁP. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 21. Szkoła (przed 1930 r.) Biórków Wielki, gm. Koniusza, woj. MŁP. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 22. Karczma (k. XVIII w.) Kraków-Przegorzal, woj. MŁP. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 23. Willa (pocz. XX w.) Kresy, Niemirów Zdrój, willa „Grażyna”. Proj. Tchórzewski K. Stan z 1993 r. Fot. M. Kraszewska

3. HISTORIA GOSPODARSTW DWORSKO-FOLWARCZNYCH W KONTEKŚCIE POLITYKI ROLNEJ

3. 1. GOSPODARKA FOLWARCZNO-PAŃSZCZYŹNIANA

Gospodarka folwarczna funkcjonowała mniej więcej od 2. połowy XIV do końca XVIII wieku. W XV wieku zmieniono rentę feudalną na rentę naturalno-czynszową. Polegała ona na tym, że część pańszczyzny oparta była na rencie odrobkowej, a pozostałą część powinności chłopci płacili w czynszu. Dlatego też w historiografii przyjął się termin gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

W początkowym okresie dynamicznie rozwijała się gospodarka rolna, co miało związek z eksportem zboża i produktów rolnych na zachodnie rynki zbytu. Dlatego też właściciele ziemscy zespoły dworsko-folwarczne lokalizowali w bliskości splawnych rzek Wisły, Bugu, Warty oraz ich dopływów. Rzeki te wykorzystywane były do transportu wodnego w kierunku Bałtyku.

Wpierw zespoły dworsko-folwarczne zaczęły powstawać na gruntach należących do szlachty, magnaterii i na dobrach tzw. „martwej ręki”, czyli duchowieństwa. Ponieważ dochody z gospodarstw były wprost proporcjonalne do powierzchni gruntów rolnych, więc zaczęto powiększać areale poprzez zagospodarowywanie terenów nieużytkowanych, trzebieenie lasów, wykup sołectw i wójtostw, anektowanie „pustek”, czyli gospodarstw opuszczonych, bez następców oraz zabór własności chłopskich. Wykorzystywano też w tym celu „przymiarki” wynikające z regulacji gruntowych.

Proces kumulacji ziemi przez bogatą szlachtę powodował sukcesywnie zwiększanie się liczby małych gospodarstw szlacheckich i drastyczne zmniejszanie się liczby gospodarstw kmiecych i zagrodników. Natomiast coraz liczniejsza grupa społeczności wiejskiej bez ziemi, tzw. chałupników i komorników, wykorzystywana była jako siła robocza w dużych gospodarstwach folwarcznych.

Kolejne niekorzystne zmiany, dla mniejszych posiadłości dworskich, nie- sie XVI wiek, kiedy duże gospodarstwa rolne przeszły na gospodarkę, opierającą się w dużej części na darmowej pańszczyźnie. Uboższe i drobniejsze ziemiaństwo zostało zmuszone do korzystania z kosztownej pracy najemnej. Powstrzymywanie reform rolnych także bardzo dotkliwie odbijało się na kondycji średnich i małych folwarków oraz na gospodarstwach chłopskich, dlatego zarysowujący się wcześniej kryzys gospodarki folwarcznej w drugiej połowie XVII wieku zaczął się gwałtownie pogłębiać.

Takie zmiany jak oczynszowanie chłopów, jednostkowe komasowanie i parcelowanie ziemi folwarcznej nie przynosiły zamierzonych efektów. Dodatkowo trudna sytuacja gospodarcza była spowodowana trzema rozbiorami

(w latach: I – 1772, II – 1793, III – 1795 r.) między Austrię, Prusy i Rosję, w wyniku których Polska przez okres stu lat nie istniała jako państwo [Czchowski i in. 1994; Cymerman i in. 1992].

Proces przemian politycznych, społecznych i gospodarczych realizowany był wolno i odmiennie na ziemiach anektowanych przez trzech zaborców. Na opracowywanym obszarze, będącym pod zaborem austriackim i w niewielkiej części rosyjskim zmiany w programie agrarnym zaczęły następować dopiero w XIX w. Wymusiły je nabrzmiewające problemy społeczne, krwawe ruchy narodowościowe i chłopskie. Czynny udział szlachty i chłopów w walce przeciwko zaborcom pociągał dotkliwe represje w stosunku do ich uczestników i niósł duże straty w substancji zabudowy. Między innymi po stłumieniu powstania listopadowego w 1831 r. Rosjanie, na obszarach objętych aneksją rosyjską, odbierali szlachcie majątki tworząc tzw. majoraty donatacyjne (rys. 24). Były to nadania wysokim oficerom rosyjskim na dziedziczną własność ziemi wraz z zabudowaniami dworsko-folwarcznymi. Gospodarstwa te z reguły niszczały, przechodząc w ręce różnych dzierżawców.

Na obszarze zaboru austriackiego wcześniej, bo już w 1789 r., została proklamowana reforma urbarialna Józefa II polegająca na zniesieniu pańszczyzny i oczynszowaniu chłopów, ale została odwołana zaraz po jego śmierci w rok później. Niezadowoleni z ciężkiej doli chłopci organizowali rabacje, czyli tzw. ruchawki chłopskie, które były skierowane przede wszystkim przeciwko właścicielom dworów. Dokumentem pozostałym z tamtych czasów były mogiły pomordowanych ziemian, które w późniejszych czasach niszczyła ludność wsi, uważając je za wstydlivą pamiątkę tamtych wydarzeń [Bartosz 2006].

Zmuszone do działania władze austriackie pospieszonym patentem z 1848 r. i osobnym patentem z 1849 r. uchwaliły proklamację uwłaszczenia chłopów. Ale zasadnicze zmiany w gospodarce rolnej przyniosło dopiero zniesienie poddaństwa i uwolnienie chłopów od pańszczyzny. Te reformy w zaborze austriackim w 1848 r. były wymuszonym i bardzo oczekiwanym aktem prawnym. Dla upamiętnienia tego faktu chłopci urządzali uroczyste „pogrzeby pańszczyzny”. Do czasów współczesnych kilka takich pamiątkowych nagrobków zachowało się na obszarze południowej Polski (rys. 25).

3.2. GOSPODARKA ROLNA W OKRESIE WCZESNEGO KAPITALIZMU

Od uwłaszczenia chłopów aż do czasu uzyskania niepodległości w 1918 r. nastąpił czas ugruntowywania się gospodarki kapitalistycznej, niosącej z sobą rewolucję przemysłową, postęp naukowy i techniczny, procesy urbanizacyjne i pozostające z nią w ścisłym związku przeobrażenia społeczne. Gospodarstwa folwarczne, żeby się utrzymać, musiały przekształcić się w nowoczesne przedsiębiorstwa rolne. Jednak niewiele średnich i małych gospodarstw dworsko-szlacheckich mogło sprostać nowej rzeczywistości.

Ważnym aktem prawnym w Galicji było uregulowanie prawa własności wraz z wprowadzeniem katastru „[...] *Stały kadaster rozróżnia dwie kategorie własności: własność większą i własność mniejszą. Do pierwszej zaliczane są własności tabularne posiadające przed zniesieniem pańszczyzny prawa patrymonialne i dlatego zwane dominialnymi; do drugiej zaś, zarówno posiadłości miejskie, czyli wolne, jak i gospodarstwa włościańskie zwane dawniej rustykalnymi [...]*” [Encyklopedia 1874, t. II r. s. 850]. Założono wówczas dla każdej gminy katastralnej operat, na który składał się zbiór dokumentów, takich jak: mapa katastralna, protokół parcelowy, arkusze posiadłości gruntowej, spis alfabetyczny posiadaczy, szkice indykacyjne, wpisy hipoteczne i manualia. Celem tej akcji było jednolite obliczenia wysokości podatku gruntowego. Rabczuk [1963] pisze „[...] *Ustawy państwowe z 1871 i 1872 r. i instrukcja z 1874 r. były podstawą do zakładania ksiąg gruntowych. Na podstawie tych ustaw dla wszystkich posiadłości nieruchomości, nie włączając dróg, ulic, placów itp. prowadzą urzędy hipoteczne przy sądach cywilnych trzy rodzaje ksiąg gruntowych: 1) księgi gruntowe tabularne, 2) [...] miejskie, 3) [...] rustykalne (wiejskie). [...] Księgi gruntowe tabularne przeznaczone są dla tych dóbr, które miały niegdyś sądownictwo nad poddanymi i które miały niegdyś prawo wyborcze do sejmu Galicyjskiego, jako dobra miejskie. To były dawne dobra szlacheckie, które jeszcze zapisane były do ksiąg wieczystych. Później przeszło to do tabuli krajowej z roku 1910. Tam są dobra, które nie zostały w całości rozparcelowane [...]*”

Bardzo duże znaczenie miały prace geodezyjne, dzięki którym dla całego obszaru zaboru austriackiego zostały wykonane mapy zwane katastralnymi. Pierwsze pomiary geodezyjne miały miejsce w katastrze józefińskim, który powstał na mocy patentu cesarskiego z 1785 r. Szkice z tych pomiarów nie zachowały się, ale oznaczenia i sposób podziału użytków gruntowych z niewielkimi zmianami i uzupełnieniami obowiązują do dzisiejszego dnia. W roku 1817 r. powstał stały kadaster oparty na pomiarach i mapach wykonywanych przez geometrów. Mapy te posłużyły późniejszym opracowaniom kartograficznym i nowej ewidencji przeprowadzonej na podstawie ustawy z 1883 r. (rys. 26, 27).

Mapy katastralne używane były oficjalnie w Polsce do połowy lat 50. XX wieku. Jednak były jeszcze przez długie lata w użytku po kolejnych aktualizacjach. Można też je jeszcze spotkać w niektórych urzędach geodezyjnych. Obecnie wykorzystywane są do prac badawczo-naukowych, tak jak i pozostałe składowe operatu.

Wzorek pisze „[...] *Wartość materiału katastralnego dla badań urbanistyczno-historycznych podnosi: jednolita metoda, wg której zostały sporządzone plany, wykonanie ich w jednym okresie, mianowicie w połowie XIX w. (lata 1845–50), objęcie zasięgiem całości terenu wszystkich miast i wsi. Szeroki zakres pokrycia i jednolite traktowanie zarówno gmin miejskich, jak i wiejskich daje możliwość zaobserwowania rozwoju osiedli oraz związanych z tym zmian użytkowania [...]. Wartość planów katastralnych obniża brak podkładu wysoko-*

ściowego (z wysokościowego układu odczytać można jedynie skarpy i rowy). Mimo to kataster galicyjski obrazuje z dużą dokładnością stan terenu w połowie XIX w., umożliwia dokładniejsze prześledzenie planów historycznych [...]. Treść zawarta w planach pierwszego katastru wskazuje na bogactwo form urbanistycznych i krajobrazowych naszych miast i miasteczek [...].”

3. 3. GOSPODARKA ROLNA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

W okresie międzywojennym konsekwentnie reformowano rolnictwo. Uchwalono wiele ustaw, których realizacja miała na celu szybką poprawę sytuacji. Uchwałą Sejmu z 1919 r. wprowadzono reformę rolną (która przedstawiona została w formie ustawy w 1920 r.) oraz następne mające na celu poprawę kondycji gospodarstw rolnych:

- O ochronie drobnych dzierżawców Dz.U. nr 52 z 1919 r. (z późniejszymi zmianami),
- O scalaniu gruntów Dz.U. nr 27 z 1923 r. i 1927 r. (z późniejszymi zmianami),
- O wykonaniu reformy rolnej Dz.U. nr 1 z 1925 r. (później nowelizowana),
- O ułatwieniach dla instytucji kredytowych przyznających dłużnikom ulgi w zakresie wierzytelności rolnych Dz. U. nr 25 z 1933 r.,
- O ulgach w zakresie oprocentowania i terminów spłaty wierzytelności hipotecznych Dz.U. nr 25 z 1933 r.,
- O konwersji i uporządkowaniu długów rolniczych Dz.U. nr. 5 z 1934 r.,
- Rozp. Prez. RP o ulgach w spłacie długów posiadaczy gospodarstw wiejskich oraz rolniczych przedsiębiorstw i instytucji w bankach państwowych Dz.U. nr 94 z 1934 r.,
- Rozp. Rady Ministrów o ulgach dla dłużników Skarbu Państwa i instytucji prawa publicznego z tytułu należności prywatno prawnych, mających charakter długów rolniczych Dz.U. nr 41 z 1935 r.,
- O ograniczeniu obrotu nieruchomościami powstałymi z parcelacji Dz.U. nr 36 z 1937 r.

Reformy nie wstrzymały coraz to większego ubożenia wsi (rys. 28). Kryzysowi gospodarczemu też nie udało się zapobiec, mimo sprzyjającej polityki państwa. Powodem była słaba kondycja ekonomiczna kraju, przeludnienie wsi oraz postępujący proces rozdrobnienia gruntów rolnych. O działaniach idących w dobrym kierunku pisze Czechowski i in. [1994, s. 33] „[...] do pozytywnych stron polityki agrarnej okresu międzywojennego należy również zaliczyć ochronę drobnych dzierżawców, którym z czasem umożliwiono wykup ziemi, uchylenie dawnego ustawodawstwa dyskryminacyjnego, wprowadzenie ograniczenia natury narodowościowej czy religijnej, jak również ustawodawstwa stanowego. Kończąc wlokące się „zaległości” z okresu powułaszczeniowego, dokonano zniesie-

nia serwitutów [...]”. Nie udało się uzdrowić sektora rolniczego w okresie międzywojennym, ponieważ okres od uzyskania niepodległości do wybuchu II wojny światowej był zbyt krótki na uporządkowanie gospodarki kraju.

3. 4. GOSPODARKA ROLNA W OKRESIE POWOJENNYM

Wraz z przesunięciem wschodniej granicy, na mocy traktatów powojennych i upaństwowieniem gospodarstw dworsko-folwarcznych i zapadł wyrok skazujący na zagładę wiele siedzib szlacheckich.

Po II wojnie światowej dekretem PKWN z 6 XI 1944 r. przeprowadzona została reforma rolna. Tekst jednolity Dz.U. nr 4 z 1945 r. 6 poz.13 i 17 określa „[...] *Ustrój rolny w Polsce oparty będzie na silnych zdrowych i zdolnych do wydajnej produkcji gospodarstwach stanowiących prywatną własność ich posiadaczy*” [...] i dalej „*Na własność Państwa przechodzą nieruchomości ziemskie [...] stanowiące własność lub współwłasność osób fizycznych lub prawnych, jeżeli ich rozmiar łączny przekracza bądź 100 ha powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych, a na terenach województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego 100 ha pow. ogólnej, niezależnie od użytków rolnych [...]*”.

Powojenna przebudowa ustroju rolnego opierała się w dużej mierze na regulacji prawnej dotyczącej dużych posiadłości ziemskich (rys. 29). W wielu przypadkach parcelowano także niezgodnie z ustawą mniejsze majątki szlacheckie. Przepisy ustawy były realizowane radykalnie. Byli właściciele musieli opuścić siedzibę rodzinną w ciągu trzech dni. Jako rekompensatę mogli otrzymać działkę z reformy rolnej w innym powiecie lub rentę odpowiadającą średniemu uposażeniu pracownika państwowego. Akcję przeprowadzono bardzo szybko, gdyż została zakończona już w 1945 r.

Część znacjonalizowanych zespołów dworsko-folwarcznych pozostawiono w całości. Przejęły je Państwowe Gospodarstwa Rolne tzw. PGR-y, spółdzielnie produkcyjne, kółka rolnicze, szkoły, zakłady doświadczalne i różnego rodzaju instytucje prowadzące rolniczą działalność gospodarczą (rys. 30, 31, 32, 33, 34). Grunty pozostałych majątków zostały sparcelowane częściowo lub w całości, celem powiększenia areалу gospodarstw chłopskich [Aneks, s. 145]. Grunty podworskie wykorzystywano do celów inwestycyjnych pod budowę obiektów użyteczności publicznej. Dwory przeznaczano na siedziby władz lokalnych, szkoły, domy kultury, ośrodki zdrowia, mieszkania itp. Niektóre przekazywano na cele ponadlokalne, takie jak domy pracy twórczej, domy opieki dla dzieci, dla osób niepełnosprawnych i ludzi starszych, ośrodki wczasowe, restauracje, hotele itp. W wartościowszych obiektach i w dworach związanych z „wielkimi Polakami” powstały muzea. Dzięki temu zachowane zostały do współczesności wnętrza i wiele bezcennych ruchomości. Inne budynki podworskie przejęły funkcję składów, magazynów, wynajmowano je lub wydzierżawiano drobnym wytwórcom, małym firmom itp., przedmiotom gospodarczym.

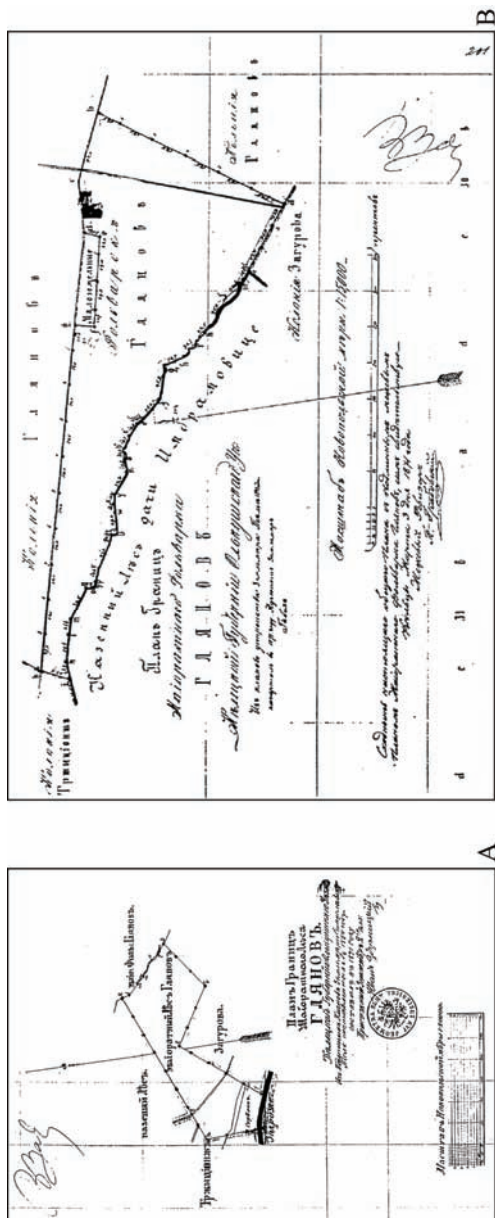
Politykę rolną okresu powojennego można podzielić na trzy etapy:

- 1944–1948 r. okres reform i odbudowy,
- 1948–1956 r. okres kolektywizacji,
- 1956–1989 r. okres socjalizacji pośredniej.

3. 5. ZESPOŁY PODWORSKIE W OKRESIE GOSPODARKI RYNKOWEJ

Po 1990 r. nastął okres gospodarki rynkowej. Lata dziewięćdziesiąte XX wieku przyniosły zmianę ustroju państwa i sytuacji polityczno-gospodarczej. Wraz z gospodarką rynkową i dzięki kapitałowi prywatnemu obiekty podworskie, z uregulowanym stanem prawnym, stały się przedmiotem obrotu kupna-sprzedży. Nowi inwestorzy ratują je, przeznaczając na budynki firm, ośrodki naukowe, ośrodki konferencyjne, hotele i restauracje, a także na prywatne siedziby. Jest też możliwość ubiegania się o zwrot utraconego mienia, jednak nadal nie jest rozwiązany problem około półmilionowej grupy byłych właścicieli i ich spadkobierców. Brak jest ustawy regulującej kwestię reprivatyzacji. Zainteresowani mogą starać się o prawa własności do odebranych majątków na podstawie obowiązujących przepisów Kodeksu Postępowania Administracyjnego oraz na podstawie Uchwały Rady Ministrów z dnia 8 XII 1978 r. w sprawie wykorzystania zabytków nieruchomości na cele użytkowe. Mogą domagać się unieważnienia decyzji nacjonalizacyjnej z 1944 r., a po jej otrzymaniu uzyskać wpis do księgi wieczystej i sądownie dochodzić zwrotu majątku od aktualnego właściciela lub użytkownika. Jednak droga mająca na celu odzyskanie utraconego mienia jest bardzo kosztowna i rozciągnięta w czasie. Zwrot majątku, który był w rękach różnych użytkowników, po minionych kilkudziesięciu latach, jest bardzo złożony i trudny, a każdy przypadek jest specyficzny i musi być rozpatrywany indywidualnie.

Brak odpowiednich rozwiązań prawnych, przy możliwościach starania się o utracone mienie, niesie z sobą degradację wielu obiektów podworskich. Ustanowieni, na mocy prawa po II wojnie, nowi właściciele i użytkownicy z chwilą wniesienia do sądu sprawy dotyczącej zwrotu odebranej własności opuszczają dotychczas zajmowane obiekty. Do chwili sądowego ustalenia prawa własności budynki podworskie pozostają pustostanami, czasem przez wiele lat.

Rysunek 24. Głanów, gm. Trzyciąż, woj. MLP. A – Plan Głanowa wchodzącego w skład majoratu Imbramowickiego z 1871 r., B – Plan folwarku 1871 r. [UMG-Skała]

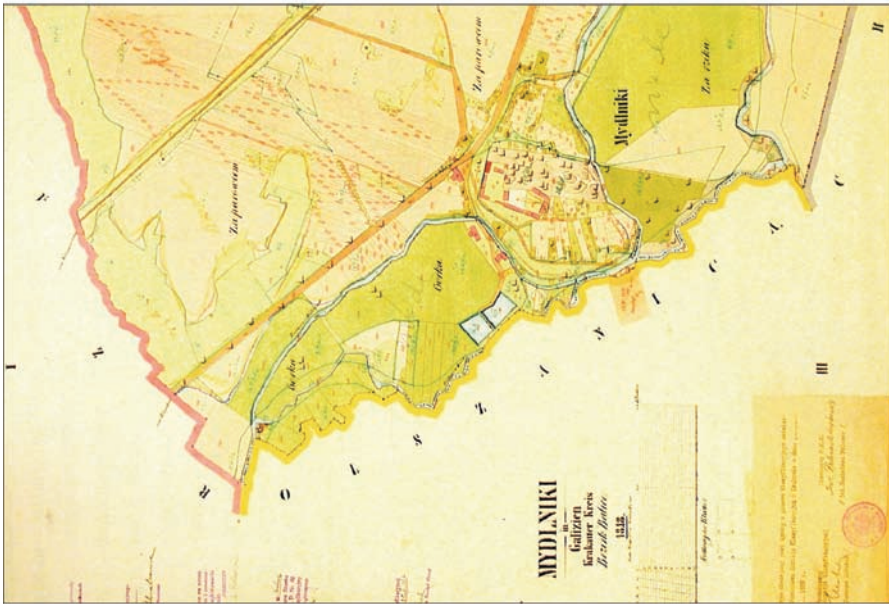

Rysunek 25. Nozdrzec, woj. MLP. A,B,C – Nagrobek upamiętniający zniszczenie pańszczyzny z 1862 r. Fot. M. Kraszewska

Dla upamiętnienia tego wydarzenia 1862 r. został wzniesiony na cmentarzu obelisk na czworobocznym cokole uwiecznionym kulą, a na nim cztery tablice z napisami:
 „Na wieczną pamięć zniszczenia w 1848 roku pańszczyzny”.
 „Albowiem wzywani jesteście ku wolności bracia tylko
 żebyście wolności nie obracali na przebudzenie ludzkie”.
 „Tylko w górę, tylko w niebo, myśli oczy, a nad rodzinną
 głębą nowe słońce rozłoczy”.
 „Wieczny odpoczynek. Gdzie duch Pański tam wolność.
 Sw. Paweł”.
 [Gmina Nozdrzec 2006 r., Wyd. Okolicznościowe]

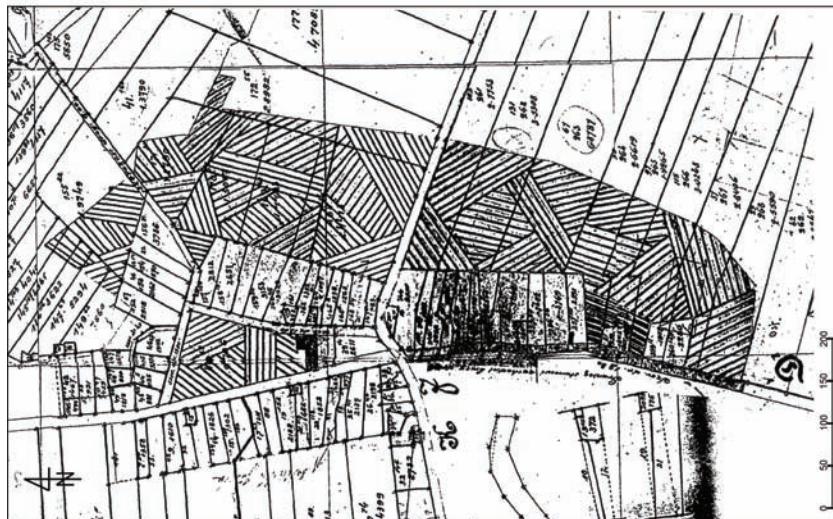
Rysunek 27. Grodkowice, gm. Klaj, woj. MŁP. Fragment mapy katastralnej z II poł XIX w. [zbiory własne]

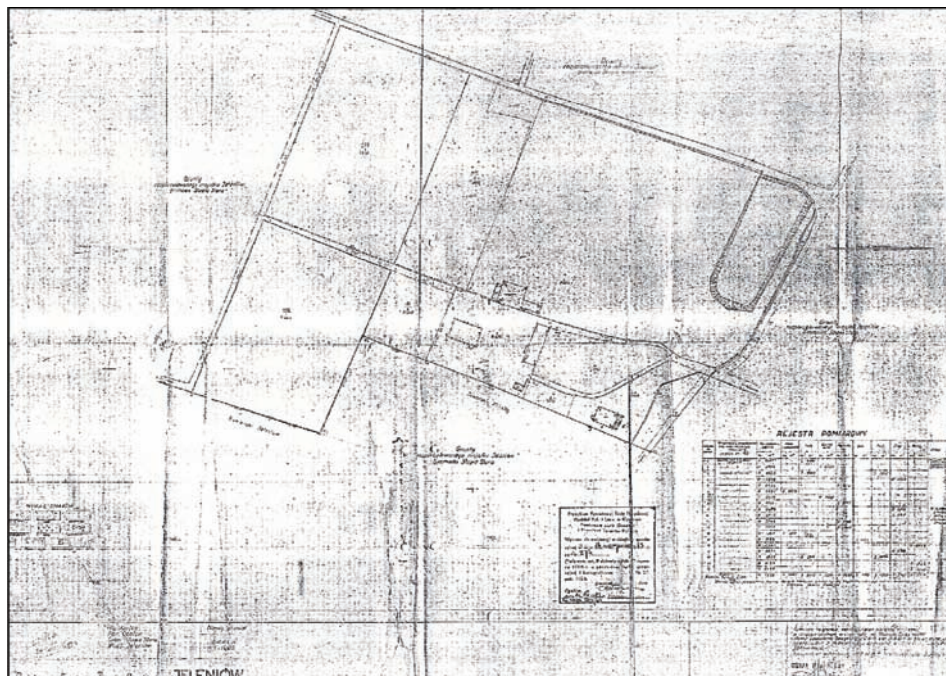
Rysunek 26. Kraków-Mydlniki, woj. MŁP. Fragment mapy katastralnej z 1848 r. [Archiwum Państwowe w Krakowie]

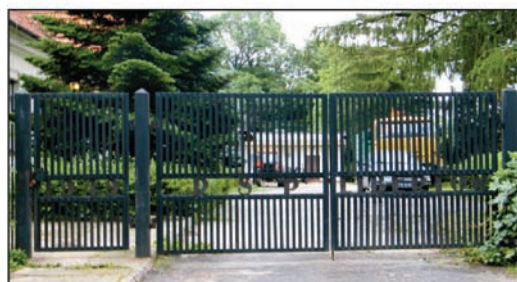
Rysunek 29. Nawojowa, woj. MLP. Plan parcelacyjny majątku z 1945 r. [Archiwum Nowy Sącz]

Rysunek 28. Nagłowice, woj. SWK. Projekt parcelacji gruntów dworskich z 1936 r. [Archiwum Państwowe w Kielcach]

Rysunek 32. Jeleniów, woj. SWK. A – Plan resztówki majątku. Stan z 1960 r. [Państwowe Archiwum w Kielcach]

Rysunek 33. Libertów, gm. Mogilany, woj. MŁP. A – Brama przy dworze z nazwą "1949 RSP Libertów". Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna. B – Dwór (z pocz. XIX w.). Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 34. Kraków-Mydlniki, woj. MŁP. A – Brama przy dworze z nazwą "WSR". Wyższa Szkoła Rolnicza utworzona w 1953 r., przemianowana w 1967 r. na Akademię Rolniczą. B – Dwór (z k. XIX w.). Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

4. ORGANIZACJA PRZESTRZENNA WSI DWORSKICH

4.1. UDZIAŁ GOSPODARSTW DWORSKICH W BUDOWIE STRUKTURY PRZESTRZENNEJ WSI W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

W początkowej fazie rozwoju gospodarstw dworsko-folwarcznych część morfogenetycznych typów siedlisk było już ugruntowanych. Powstające przy nich zespoły dworsko-folwarczne musiały się wpisać w istniejącą wcześniej zabudowę. Natomiast na obszarach jeszcze niezagospodarowanych były siłą sprawczą powstawania nowych wsi.

Procesy przemian przestrzennych przebiegały w różnym tempie. Powoli drogą ewolucji, bez naruszania pierwotnego układu lub przybierały formę radykalną poprzez planową przebudowę części lub całego osiedla.

Tkocz [1998] podaje następującą klasyfikację morfogenetyczną wsi polskich (rys. 35). Wsie powstałe przed XIII wiekiem charakteryzowały się skupioną zabudową i swobodnym rozplanowaniem. Były to nieregularne ulicówki, owalnice, okolnice, widlice i wielodrożnice. Średniowieczne regulacje i kolonizacja z XIII i XIV wieku polegały na przeniesieniach siedlisk w inne miejsca lub zmianie ich rozplanowania. Zaowocowały wprowadzeniem form zwartych i regularnych: dużych okolnic, ulicówek, niedużych wsi placowych oraz pierwotnych łańcuchówek. Z tym okresem wiąże się rozwój i kształtuje wielkoblukowy rozłóg folwarczno-niwowy.

Okres od XV do XVIII wieku to czas budowy i dominacji zespołów dworsko-folwarcznych, których mocna funkcja determinowała strukturę przestrzenną osad rolniczych. Proces ten przebiegał nieco odmiennie w zależności od wielkości posiadanego majątku.

W skład dużych posiadłości ziemskich wchodziło od kilku do kilkunastu wsi, tworząc tzw. klucz wsi. Prawie w każdej z nich był zlokalizowany folwark (rys. 36). Własności szlachty średniej obejmowały tylko jedną wieś i na jej obszarze lokowane były gospodarstwa dworsko-folwarczne. Te wsie były najliczniejszą grupą w sieci osadniczej. W tych osadach, zwanych jednodworczymi, wytworzyły się dwa charakterystyczne typy wsi. Pierwszy, z arealem rolniczym należącym tylko do jednego właściciela ziemskiego i drugi folwarczno-kmiecy, opierający się na związku zabudowy dworskiej i chłopskiej, ale z separacją gruntów pańskich (rys. 37, 38).

Odmienna była geneza powstawania małych gospodarstw należących do szlachty cząstkowej zwanej też zaściankową (rys. 39). Były to działki z fortun pojedynczych właścicieli oraz zwyczaj nadawania szlachectwa włościanom za

zasługi. Siedliska szlachty drobnej obywały się bez siły najemnej i niewiele różniły się od gospodarstw chłopskich, ale ich właściciele posiadali przywileje stanowe i różnili się od innych [Encyklopedia... 1874 s. 1022], „[...] ubiorem, stopniem uobyczajnienia i zwyczajami [...]” i dalej [s. 1023] te gospodarstwa szlacheckie, zwane w przeszłości zaściankami, mają bardziej czytelny układ przestrzenny. Powstawały z podziałów ojcowizn między dzieci „[...] po śmierci ojca rozdzielali pomiędzy siebie dziedzinę; budowali oddzielne kolonie i stawali się przez to głową domu i naczelnikami nowych, acz mniejszych gospodarstw [...] często zamiast splaty w gotowiźnie, wydzielano w posagu po zagonie roli, wskutek takiego postępowania spadkowego zamieniały się w wązkie paski, poprzerywane w rozmaitych kierunkach posagowymi zagonami. Dzisiejsze mapy gruntów szlacheckich są prawdziwą mozaiką, a gospodarstwa, w skutek powikłanej bardzo granicy, przedstawiają nieznośne trudności [...] i koniecznie regulacji gruntów się domaga...” (rys. 40).

W strukturze współczesnych osad wiejskich zatarły się ślady tych pierwotnych regulacji, zwłaszcza na obszarze południowej Polski, z powodu intensywnego procesu rozdrabniania się gospodarstw. Czytelne są jeszcze układy przestrzenne zaścianków, które ulokowały się na terenach górskich, trudno dostępnych, ponieważ przy ich tworzeniu nie przestrzegano obowiązujących ograniczeń prawnych [Górnisiewicz 1995].

W przedziale czasowym od XVI do XVIII wieku zmieniła oblicze wsi nowa fala osadnicza. Kolonizacja na prawie niemieckim w południowej Polsce wprowadziła lokacje osad na tzw. surowym korzeniu i daleko posuniętą przebudowę wsi już istniejących. W sieci osadniczej pojawiają się wsie naśladowcze, regularne liniowe: w typie rzędówki, szeregowki -ulicówki, okólnicy-kolonii oraz wsi przysiółkowych i krzyżówek kolonii. Zmieniła się też struktura przestrzenna rozłogu na układ pasmowy, zwany podziałem włócznym. W przypadku wsi organizowanej na wolnym terenie, każdy z osadników otrzymywał pas gruntu zwany łanem. Kopaliński [1992, s. 621] pisze „[...] łan, włóka dawna podstawowa jednostka powierzchni rolnej na wsi polskiej, mierzona czasem pracy, ilością wysiewu a określana jako obszar wystarczający dla osadnika, zarazem podstawowa jednostka, od której ustalano wysokość świadczeń feudalnych [...]. Liczył od 17 do 26 ha”. Strefa luźnej zabudowy ciągnęła się czasem wiele kilometrów, wzdłuż drogi zlokalizowanej na dnie doliny. Łany ciągnęły się od cieków do granicy lasu, a zagrody rolnicze przechodziły całą szerokością w grunty rolne. Osady lokowane były na planie. Prawa, obowiązki oraz zasady współżycia społecznego były w nich ściśle określone. Zwyczajowo lokator, inaczej zwany zasadźcą obejmował dziedziczne sołectwo lub wójtostwo i wraz z nim otrzymywał lokalną władzę administracyjną i sądowniczą, kilka łanów gruntu oraz przywileje: prawo budowy młyna, tartaku, pędzenia i sprzedaży wódki itp. Z nich wywodziło się wiele gospodarstw dworsko-folwarcznych.

W Galicji XVIII-wieczna kolonizacja fryderycjańska i józefińska preferowały budowę osiedli wiejskich od podstaw, na geometrycznym figuralnym układzie. Ze względu na mocno skonfigurowany obszar południowej Polski, osady tego typu ograniczały się do małych skupisk tworzących niewielkie regularne kolonie. Zasiedlenie następowało po wybudowania osiedla w całości. W strukturze rozłogu wsi już istniejących wprowadzano pasmowy podział gruntów chłopskich w ramach każdej z niw.

Proces zasiedlania i zagospodarowywania terenów pod osadnictwo zakończył się z początkiem XIX wieku. Dlatego też reformy rolne i regulacje, także współczesne, mające na celu restrukturyzację istniejących wsi, były i są procesami wtórnymi [Tkocz 1998].

Niezależnie od następujących w czasie przeobrażeń wsi w strukturze przestrzennej i krajobrazie odrębność zespołów dworsko-folwarcznych została zachowana. Jak pisze Więckowska „[...] *Te „państewka” o określonych, często podkreślonych granicach odcinały się świadomie od reszty wsi [...]*” (rys. 41, 42, 43, 44).

4. 2. ZESPOŁY DWORSKO-FOLWARCZNE W OKRESIE OD DRUGIEJ POŁOWY XIX WIEKU DO WSPÓŁCZESNOŚCI

Droga do kapitalizmu na obszarze zaboru austriackiego była trudna. Narastający kryzys gospodarczy wynikał z przeludnienia wsi, z niskiej kultury rolnej, z rozdrobnienia gruntów, powiększającej się szachownicy pól dworskich i chłopskich oraz coraz większych trudności ze zbytem płodów rolnych.

W Galicji zmiany zachodziły bardzo wolno, co było spowodowane złą polityką rolną i brakiem odgórnych uregulowań prawnych. Konieczność unowocześnienia gospodarki w sektorze rolnictwa wymusił wkraczający postęp, w różnych dziedzinach życia, dopiero w 2. połowie XIX wieku. Wiązał się z odejściem od uprawy trójpolowej i przejściem na system płodozmianowy, budową systemów melioracji, stosowaniem agro i fitomelioracji, wprowadzeniem nowych kultur roślinnych i technologii w zootechnice (między innymi chowu wielostadnego), lepszych i wydajniejszych maszyn rolniczych itp. (rys. 45). Gospodarstwa dworsko-folwarczne, żeby przetrwać musiały modernizować swoje gospodarstwa, te z nich, które nie mogły sprostać nowym wymaganiom upadały.

Nastąpił długi okres kształtowania się wiejskiego krajobrazu osadniczego wiejskiego będącego wynikiem reformom gospodarczych i kolejnymi regulacjami wsi, ale te działania prawne szły przede wszystkim w kierunku polepszenia sytuacji gospodarstw szlacheckich. W celu poprawy niekorzystnej struktury gospodarstw rolnych przeprowadzano samorzutne komasacje, czyli scalania gruntów, których celem była likwidacja szachownicy gruntów, przybliżenie siedlisk do arealu rolnego oraz separacja własności dominalnej od rustykalnej. Proces unowocześnienia miał także swoje odzwierciedlenie w gabarytach i formie architektonicznej budynków, ukształtowaniu przestrzennym całego zespołu dworsko-folwarcznego, a także całej wsi.

W 1840 r. struktura własnościowa dzieląca się na własność większą (dworską) i mniejszą (chłopską) przedstawiała się następująco: własność większa stanowiła 62%, a mniejsza 23,3% gruntów rolnych [Rozdolski 1962; Rabczuk 1963]. W 30 lat później własność większa stanowiła 42,98%, a mniejsza 58,02% [Encyklopedia... 1874]. Te dane świadczą o postępującym rozdrabnianiu się gospodarstw dworskich i ubożeniu szlachty. Strukturę wielkościową gospodarstw i podział na grunty rolne i leśne własności większej i mniejszej na obszarze Galicji pod koniec XIX w. przedstawiają tabela I i II. Natomiast

Tabela I. Struktura wielkościowa gospodarstw Galicji w połowie XIX wieku

lp.	Liczba gospodarstw	Powierzchnia w morgach	%
1	439 000	2,9–28,5	54,9
2	349 000	poniżej 2,9	43,6
3	7,000	28,5–172,5	9
4	4,500	powyżej 172,5	0,6
Razem			100

Oprac. własne na podst. danych: Cymerman i inni 1992

Tabela II. Grunty rolne i leśne w Galicji dane z 1874 r.

lp.	Grunty rolne dominalne i rustykalne	Powierzchnia w morgach	%	Udział
1	Role większej własności	1610,084	27,3%	wszystkich ról
2	Role mniejszej własności	4690,434	72,87%	wszystkich ról
3	Łąki z ogrodami i pastwiskami większej własności	716,239	22,72%	wszystkich łąk
4	Łąki z ogrodami i sadami mniejszej własności	2435,513	77,28%	wszystkich łąk
5	Lasy większej własności	3309,884	90,45%	wszystkich lasów
6	Lasy mniejszej własności	351,073	9,55%	wszystkich lasów
7	Cała urodzajna powierzchnia większej własności	5636,147	42,98%	całej urodzajnej powierzchni
8	Cała urodzajna powierzchnia mniejszej powierzchni	7477,018	58,02%	całej urodzajnej powierzchni

Oprac. własne na podst. danych: Encyklopedia 1874 r.

proporcje między użytkami rolnymi w ramach tych własności na przykładzie dwóch gmin, zawarte są w tabelach III i IV. Powierzchnie gruntów w tabelach podane są w morgach (jutrznach) nowopolskich. Morga była to jednostka powierzchni stosowana od XIII wieku, a jej wielkość nie była stała, zależała

Tabela III. Powierzchnia gruntów dworsko-folwarcznych w gminie Raciechowice

nazwa wsi	rok	posiadłość	powierzchnia w morgach			razem pow. w morgach	razem pow. w ha	łącznie pow. w ha
			rola	łąki	pastwiska			
Dąbie	1880	większa	106	13 (i ogrodów)	4	247	207,2	306,3
		mała	108	29 (i ogrodów)	11	29		
Gruszów	1881	większa	461	46 (i ogrodów)	36	441	551,0	825,4
		mała	330	79 (i ogrodów)	40	41		
Komorniki	1883	większa	216			95	174,2	308,0
		mała	224			15		
Raciechowice	1888	większa	388	64	26	487	540,4	891,5
		mała	393	109	46	79		
Żerosławice	1885	tabularna					112,0	232,4
		mała				215		
Kawec	1882	większa	82	22	24m	40	80,6	171,3
		mała	110	16 (i ogrodów)		12		
Poznachowice	1887	większa	109	5 (i ogrodów)	5	393	286,7	494,5
		mała	227	62 (i ogrodów)	58	24		
Zegartowice	1895	tabularna				148	204,9	425,0
		mała				393		

Brak danych dla Bojańczyk, Czasławia, Dąbia, Krzesławic i Mierzenia
 Oprac. własne na podst.: Słownik Królestwa... 1880–1890 r.

Tabela IV. Powierzchnia gruntów dworsko-folwarcznych w gminie Wieliczka

nazwa wsi	rok	posiadłość	powierzchnia w morgach				inne	razem pow. morgach	razem pow. ha
			rola	łąki	pastwiska	las			
Dobranowice	1880	–	195	14 (i ogrody)	12	57	–	278	155,7
Golkowice	1880	wielka	162	20 (i ogrody)	74	59	–	–	–
	1890	mała	234	47 (i grody)	38	6	–	640	358,4
Grąjów	1881	wielka	180	13 (i ogrody)	14	227	–	–	–
	1883	mała	323	60 (i ogrody)	–	–	–	1066	597,0
Kokotów	1883	wielka	128	137	129	–	11	405	226,8
Śledziejowice*	1883	mała	–	–	–	–	–	417	233,5
Pawlikowice	1881	wielka	163	18 (i ogrody)	15	16	–	–	–
	1880	mała	258	58	37	3	–	568	318,1
Raciborsko	1880	wielka	243	38 (i ogrody)	27	178	–	–	–
	1889	mała	357	92	57	54	–	1046	585,8
Siercza	1880	wielka	165	32	23	9	–	572	320,3
	1889	mała	242	45	–	56	–	–	–
Sygnezów	1880	wielka	130	17	8	–	–	–	–
	1889	mała	117	21 (i ogrody)	–	–	4	297	166,3

*Śledziejowice i Kokotów były jednym gospodarstwem
Oprac. własne na podst.: Słownik Królestwa...1880–1890 r.

od jakości konfiguracji terenu, gleby, sprzężaju. Odpowiadała powierzchni, którą para wołów mogła zorać w ciągu jednego dnia pracy. W Polsce posługiwano się przeważnie morgą „chełmińską” w przeliczeniu równającą się 0,60 ha, „nowopolską” 0,56 ha i „pruską dużą i małą” 0,57 i 0,25 ha, oraz prętami. Pręt była to miara powierzchni gruntów odpowiadająca 1,30 morgi [Kopaliński 1992].

Okres od pierwszego rozbioru do czasu odzyskania niepodległości wiąże z wojnami niosącymi z sobą zniszczenia, rabunki, rekwizycje, pożary i epidemie. Bardzo wiele wsi i wraz z nimi dworów zostało wtedy zniszczonych. Jednym z powodów ogromnych strat w substancji zabudowy dworskiej było, między innymi, stosowanie łatwopalnego drewna jako podstawowego materiału budowlanego. Mimo to wsie, jak i zespoły dworsko-folwarczne były prawie zawsze odbudowywane (rys. 46, 47).

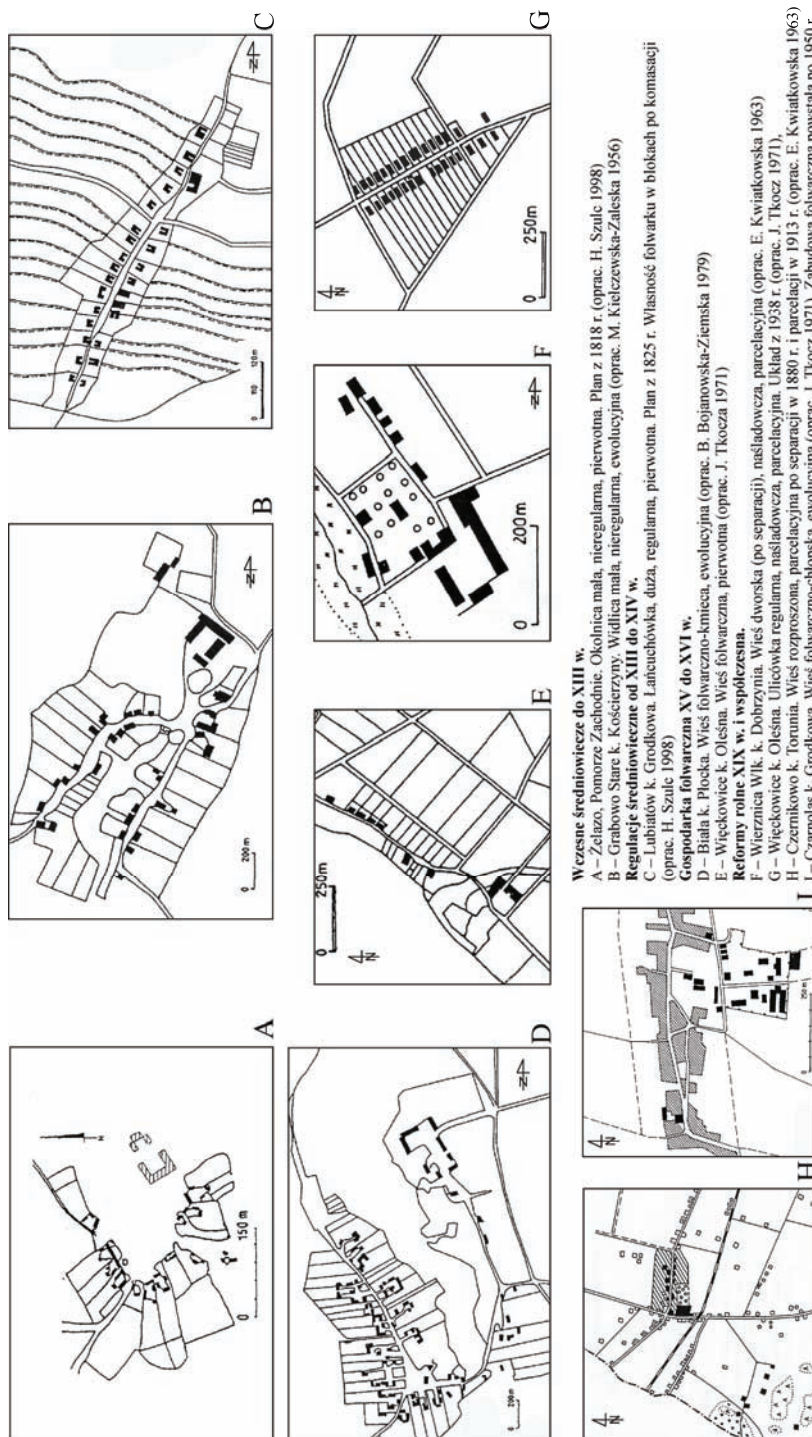
Duże majątki były w lepszej sytuacji, natomiast kondycja mniejszych gospodarstw była zła. Powodowała taki stan rzeczy niesprzyjająca sytuacja ekonomiczna, ale i wina źle gospodarujących właścicieli. Świadczą o tym zachowane dokumenty dotyczące stanu technicznego budynków, spisy inwentarza, wykazy zasiewów i hodowli itp. [Aneks, s. 149, 155].

W czasie międzywojennym, mimo sprzyjającej polityki, nie udało się wprowadzić radykalnych reform w rolnictwie. Wiele gospodarstw dworskich nie zdołało podźwignąć się z kryzysu. Również zniszczenia po II wojnie światowej były bardzo dotkliwe dla obszarów wiejskich. Na nowo był organizowany sektor gospodarki rolnej w odmiennym od poprzedniego układzie polityczno-społeczno-gospodarczym. Nastąpiła nacjonalizacja całych założeń dworsko-folwarcznych, w których kontynuowana była funkcja rolnicza, ale na nowych zasadach. Inne straciły rację bytu w nowych warunkach przez nadanie im funkcji nierolniczych. W tych przypadkach podzielenie całego układu wymusiło zmianę funkcji, adaptację obiektów podworskich do nowych celów, często niezgodnych z pierwotnym przeznaczeniem. Budynki podworskie i folwarczne przekazywane były na cele społeczne i publiczne. Zmieniali się w okresie kilkudziesięciu lat ich użytkownicy i właściciele. Taka sytuacja, poza wyjątkami, nie gwarantowała utrzymania ich w dobrym stanie technicznym. Następstwem było rozbicie i zniszczenie wartościowych dworskich założeń urbanistycznych i trwające kilkadziesiąt lat ubożenie i niszczenie ich substancji.

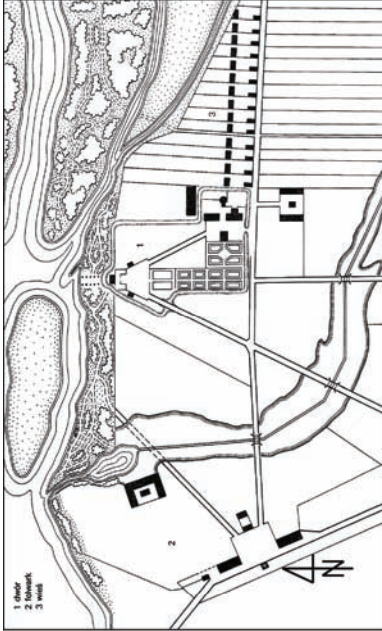
Uwarunkowania społeczno-gospodarcze w sposób bardzo zróżnicowany oddziaływały na kondycję małych zespołów dworsko-folwarcznych w procesie powojennych przemian przestrzennych (rys. 48, 49, 50). Do zdecydowanie niekorzystnych zjawisk należy zaliczyć procesy urbanizacyjne związane z inwestycjami wkraczającymi na tereny dworsko-parkowe (rys. 51, 52) [Aneks, s. 156, 157].

Kolejna zmiana ustroju, jak i przejście na gospodarkę rynkową po 1990 r. wprowadziły stabilizację oraz sukcesywny rozwój gospodarczy. Zaczęło zmieniać się oblicze osad wiejskich. Współczesna organizacja przestrzenna współczesnej wsi opiera się na zachowanym w różnym stopniu układzie pierwotnym,

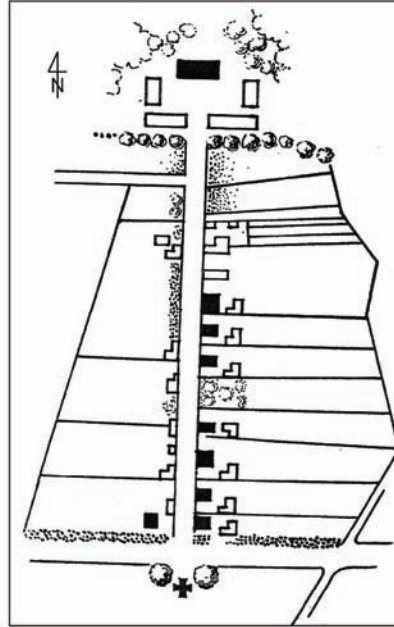
na który nawarstwiały się i nadal nawarstwiają działania progresywne, bądź regresywne w stosunku do całości obszaru wsi. Zmienia się też sytuacja zachowanych zespołów dworsko-folwarcznych i obiektów podworskich, przede wszystkim w tych przypadkach, gdzie został uregulowany ich stan prawny. Zabudowania podworskie mające właściciela podnoszone są z ruin, są remontowane i dzięki swoim walorom stają się obiektami ważnymi w strukturze i krajobrazie współczesnej wsi. Inne niszczeją, tak jak i otaczający je drzewostan parkowy.

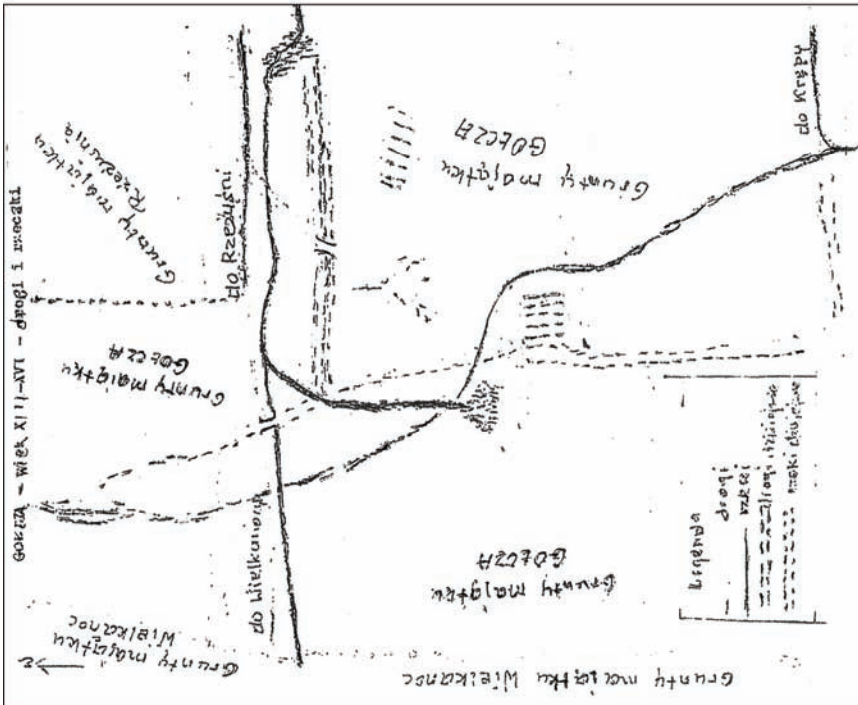
Rysunek 35. Typy morfogenetyczne wybranych wsi dworskich w Polsce [Tkocz 1998]

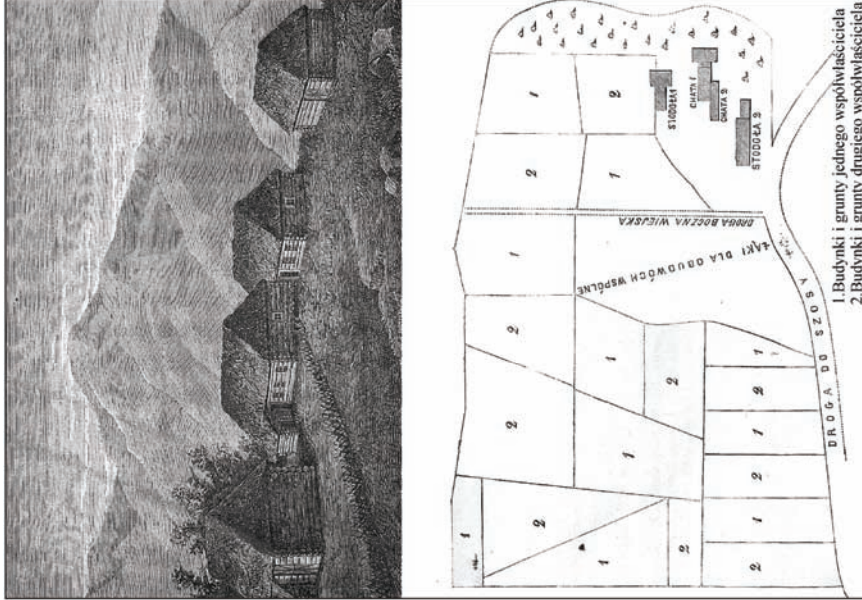
Rysunek 37. Gruszczyń, woj. SWK. Kompozycja przestrzenna obejmująca dwór, folwark i wieś. Plan z XVIII w. [zbiory własne]

Rysunek 38. Węclawice Dworskie, gm. Michalowice, woj. MLP. Kompozycja przestrzenna obejmująca dwór, folwark i wieś. Plan z XIX w. [zbiory własne]

Rysunek 36. Goleza, gm. Goleza, woj. MLP. „Goleza – XIII–XVI – drogi i rzeczki”. Rozmieszczenie gruntów majątku Goleza (Banach Z. F., Goleza, reportaż historyczny, Szczecin 2002)

Rysunek 40. Gospodarstwa szlachty częstkowej – zwane zaściankami szlacheckimi. Nawojowa, woj. MLP. Plan podziału siedliska na dwa gospodarstwa częstkowe o pow. gruntów 13 morgów [Encyklopedia 1874]

Rysunek 39. Gospodarstwa szlachty częstkowej – zwane zaściankami szlacheckimi. Kasinka, woj. MLP. Mapa katastralna z poł. XIX w. [zbiory własne]

Rysunek 42. Nawojów, woj. MLP. Fragment szkicu indykacyjnego z 2 poł. XIX w. [zbiory własne]

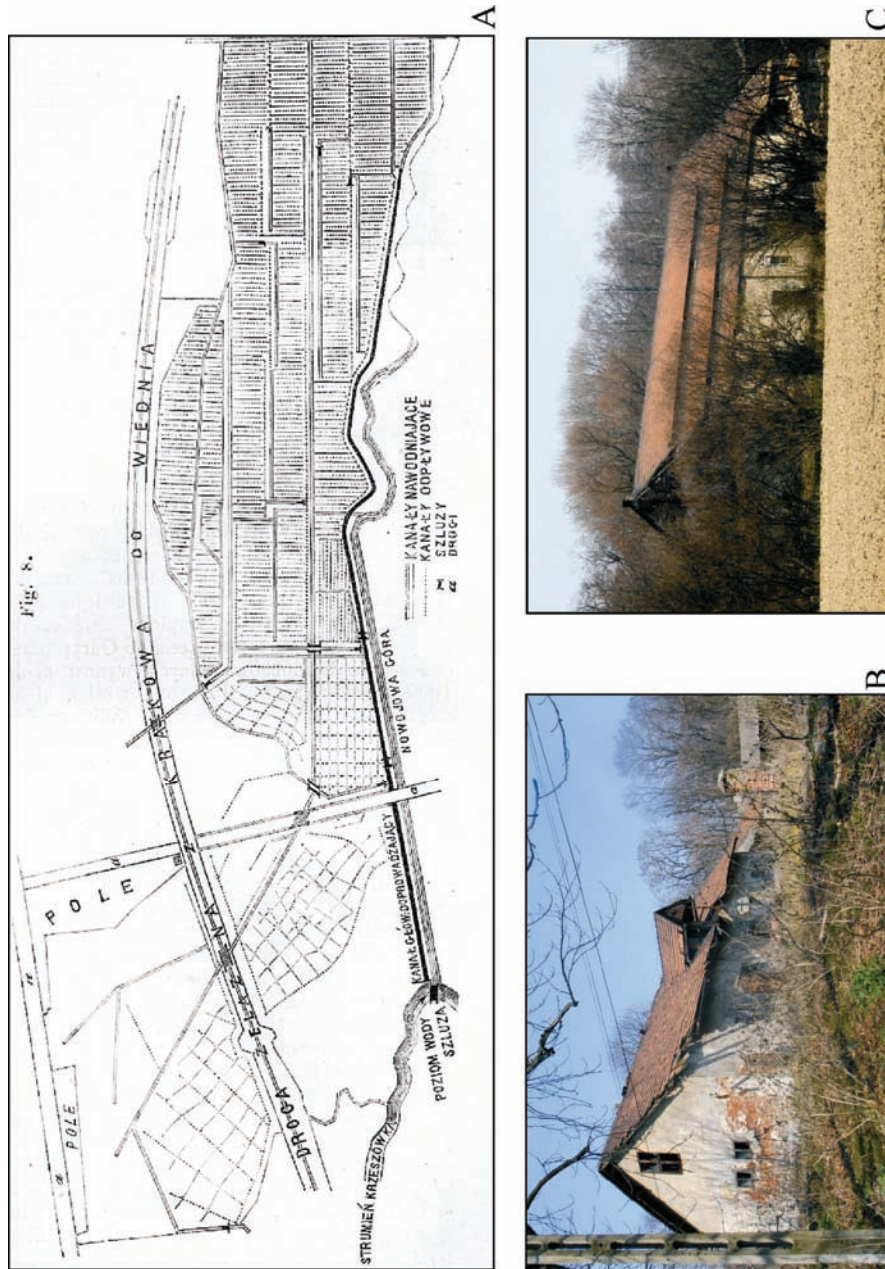
Rysunek 44. Raba Wyżnia, woj. MLP. Fragment mapy katastralnej z 1888 r. [Archiwum w Nowym Targu]

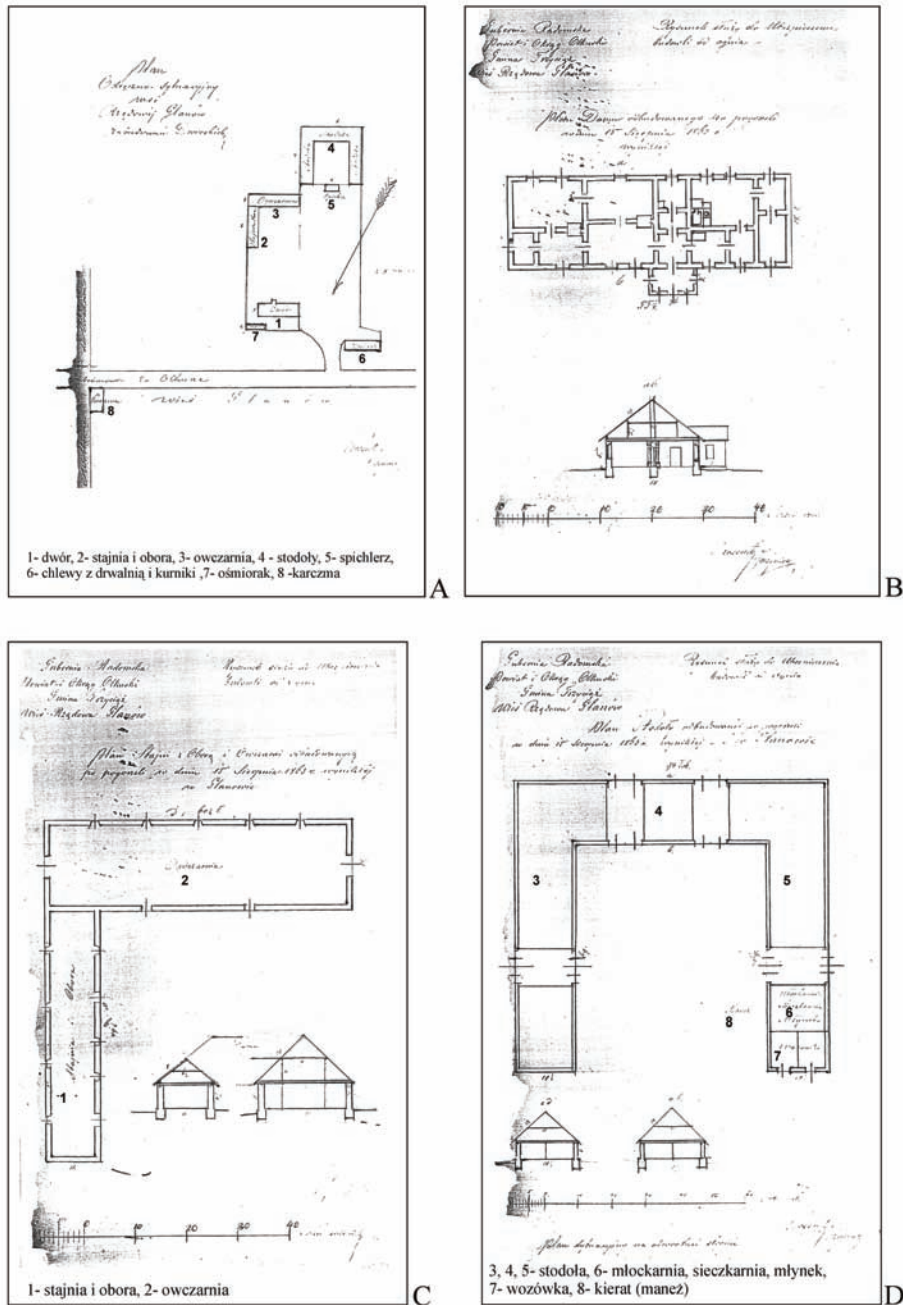
Rysunek 41. Janowice, woj. MLP. Fragment mapy katastralnej z 2 poł. XIX w. [zbiory własne]

Rysunek 43. Modlnica, gm. Wielka Wieś, woj. MLP. Fragment mapy katastralnej z 2. poł. XIX w. [Państwowe Archiwum w Krakowie]

Rysunek 45. Pisary, gm. Zabierzów, woj. MLP. A – Plan nawodnienia łąk w folwarku [Encyklopedia 1874] B, C – Zabudowania folwarczne (1. poł. XIX w.). Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

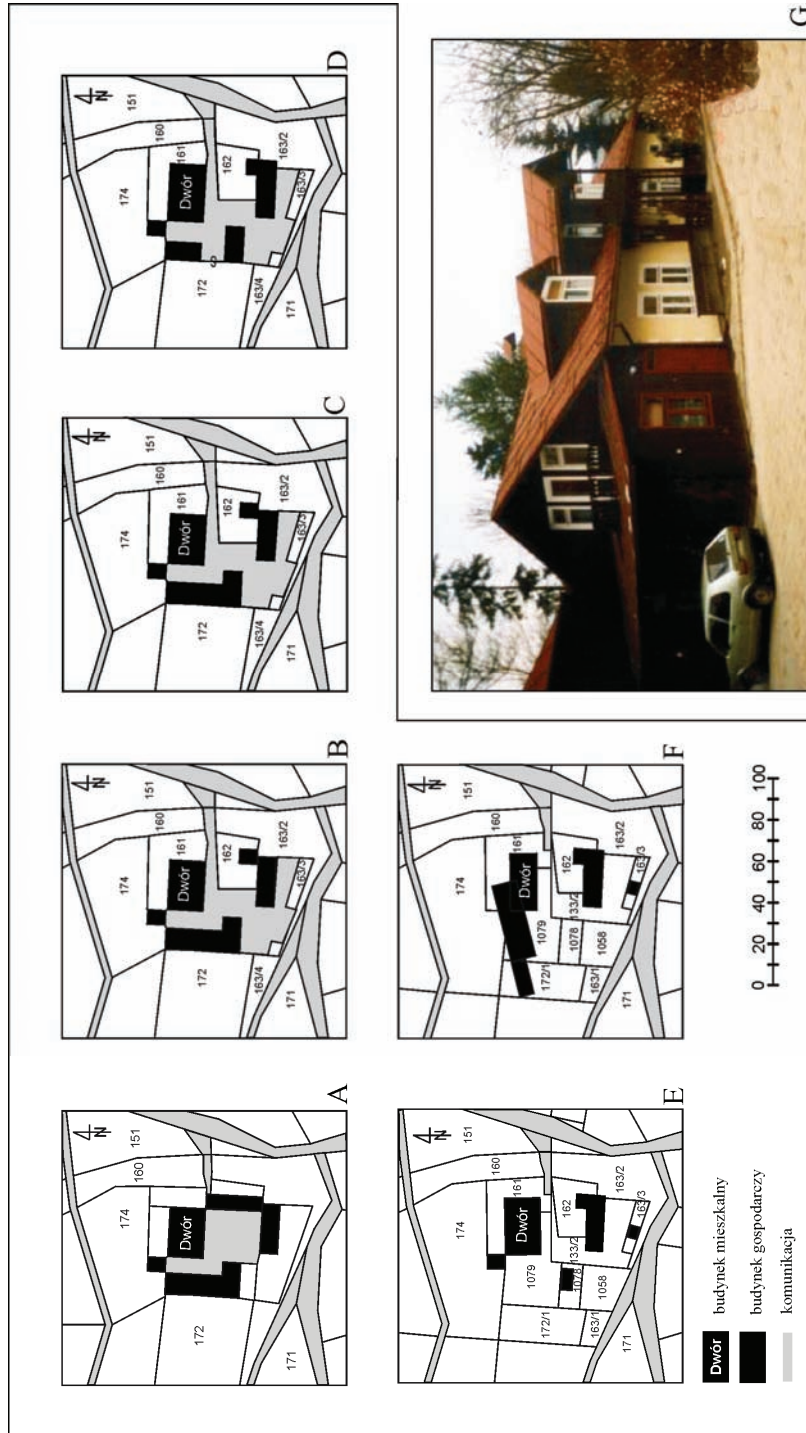
Rysunek 46. Głanów, gm. Trzyciąż, woj. MŁP. Plany odbudowy zespołu dworsko-rolniczego po „pogorze” w dniu 15. 06 1863 r. A – plan sytuacyjny zespołu dworsko-rolniczego. B, C, D – przekroje poziome i pionowe dworu i budynków folwarcznych z 1893 r. [Państwowe Archiwum w Kielcach]

Zespoły dworsko-folwarczne w strukturze i krajobrazie wsi

The image shows two pages of handwritten technical drawings. The left page is labeled 'Głanów' and contains drawings of buildings numbered 1 through 6. The right page contains drawings numbered 7 through 11. Each drawing includes a floor plan or elevation and a block of handwritten text describing the building's construction, materials, and roof type. The drawings are detailed and show architectural features like chimneys, windows, and roof structures.

N. kolumny	Nazwisko folwarku	Wyszczególnienie	Budynki		
			dlugosc	szerokosc	wysokosc
Lokcie (576mm)					
1	Głanów	Dom mieszkalny massir z kamienia murowany na wapno z takimi szczytami prostymi tak zewnątrz jak i wewnątrz otynkowany i obielony, z 2-ma kominami murowanymi nad dach gontami kryty wyprowadzonymi.	55¼	18	5
2		Ośmiorak, czyli dom mieszkalny dla służących massir z kamienia na wapno murowany zewnątrz i wewnątrz otynkowany i bielony - dach z 2-ma szarami gontów od góry i dołu, z resztą słomą kryty - o 2-ch kominach murowanych nad dach wyprowadzonych.	16¼	1¼	5
3		Owczarnia z oborami massir z kamienia na wapno murowany - Dach 3-ma szarami gontów od góry i dołu a resztą słomą kryta	60¼	18	5
4		Stajnia na konie przy powyższej owczarni massir z kamienia na wapno murowana, z takimi prostymi szczytami - dach gontem kryty.	49½	11	4½
5		Stodoła I ^o frontem pod zachód massir z kamienia z kamienia na wapno murowana - dach dwoma szarami gontów od dołu i góry a z resztą słomą kryty.	63	18½	6
6		Stodoła II ^o frontem pod północ massir z kamienia wapnem murowana dach dwoma szarami gontów od dołu i góry a resztą słomą kryty.	63	18½	6
7		Stodoła III ^o frontem pod wschód z kieratem do mlocarni oraz sieżkami i wozownią massir z kamienia na wapno murowana. - dach dwoma szarami gontów od dołu i góry a z resztą słomą kryty.	94	19	6
8		Spichlerz massir z kamienia na wapno murowany z takimi prostymi szczytami pod dachem gontem krytym.	26	14	4½
9		Piwnica massir z kamienia murowana na wapno - pod dachem słomą krytym.	17	6	3
10		Chlewy z drwalnią i kurniki na piętrze massir z kamienia wapnem murowana takimi szczytami prostymi - pod dachem gontem krytym.	25	9½	3
11		Kuźnia na glinę murowana pod dachem gontem krytym z kominem murowanym.	6	6	5

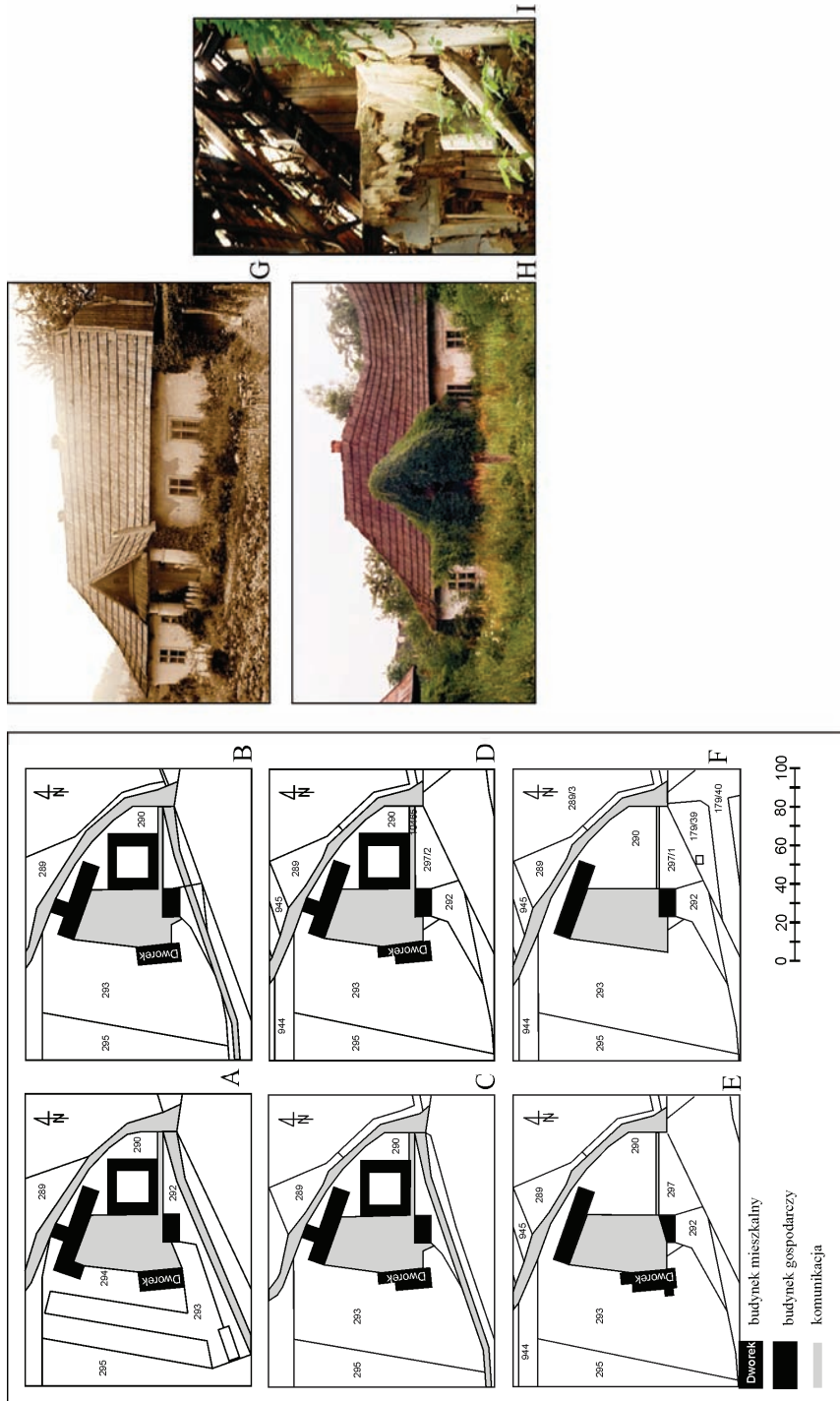
Rysunek 47. Głanów, gm Trzyciąż, woj. MLP. A – Opis techniczny projektu zabudowań dworsko-folwarcznych z 1863 r. [Państwowe Archiwum w Kielcach], B – tekst powyższego dokumentu [oprac. własne]

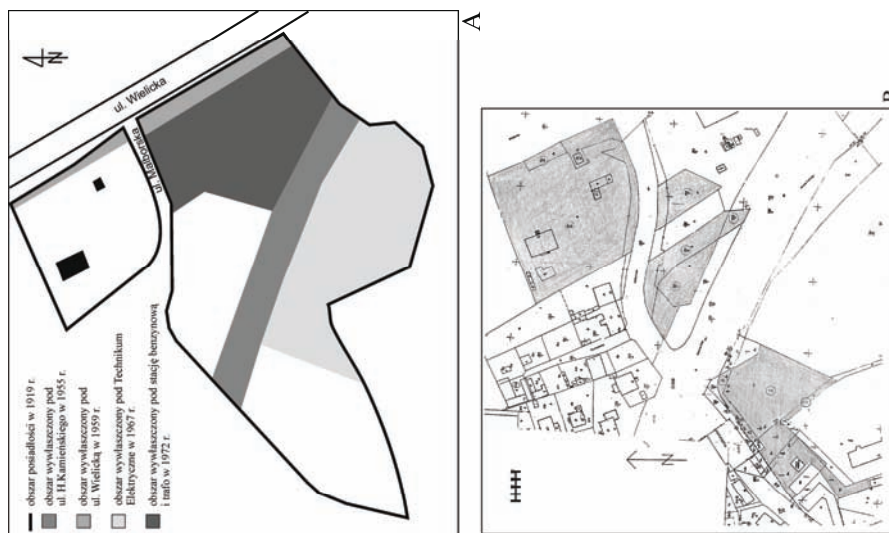
Rysunek 48. Krościenko n. Dunajcem, woj. MŁP. Zmiany przestrzenne z okresu ok.150 lat. „Stary dwór” A – wyrys z mapy katastralnej z 1864 r. B – wyrys z mapy katastralnej z 1883 r. C – wyrys ze szkicu inżynierskiego z 1910 r. D – wyrys ze szkicu inżynierskiego z 1948 r. E – wyrys z mapy inwentaryzacyjnej z 1991 r. F – wyrys z mapy ewidencji gruntów z 2005 r. [oprac. własnej]. G – „Stary dwór”. Stan z 2004 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 49. Krościenko n. Dunajcem, woj. MŁP. Zmiany przestrzenne w okresie ok. 150 lat dotyczą tylko podziałów gruntowych. „Nowy dwór”. A – wyrys ze szkicu inkiwacyjnego z 1846 r. B – wyrys ze szkicu inkiwacyjnego z 1883 r. C – wyrys z mapy ewidencji gruntów z 1981 r. [oprac. własne]. D – wyrysz mapy ewidencji gruntów z 2005 r. E – „Nowy dwór”. Stan z 1935 r. [zbiory własne]. F – Stan z 1998 r. Fot. D. Sochacka

Rysunek 50. Kroszénko n. Dunajcem, woj. MŁ.P. Folywark plebański. Zmiany przestrzenne z okresu ok. 150 lat. A – wyrys z mapy katastralnej z 1864 r. B – wyrys z mapy katastralnej z 1885 r. C – wyrys ze szkicu inżynierskiego z 1910 r. D – wyrys z mapy ewidencyjnej z 1981 r. E – wyrys z mapy inwentaryzacyjnej z 1991 r. F – wyrys z mapy ewidencyjnej gruntów z 2005 r. [oprac. własne] ... „Dwór Plebański”. G – Stan z 1990 r. H – Stan z 1994 r. Fot. D. Sochacka, I – Stan z 1996 r. Fot. A. Kraszevska

Rysunek 52. Kraków-Wola Duchacka, woj. MLP. A – zmiany obszaru posiadłości w latach 1919–1975 r. B – obszar posiadłości. Stan z 1996 r. [oprac. własne]

Rysunek 51. Gmina Kocmyrzów-Luborzyca, woj. MLP. Wpływ urbanizacji wsi na zespoły dworsko-folwarczne. A – Baranówka. Inwazja zabudowy wiejskiej na tereny podworskie. B – Czulice. Podział parku podworskiego. C – Kocmyrzów. Napowietrzna linia telefoniczna tnąca obszar zespołu dworsko-folwarcznego. Stan z 2000 r. [oprac. własne na podstawie wyrysów z mapy zasadniczej]

5. ZESPOŁY DWORSKO-FOLWARCZNE W STRUKTURZE PRZESTRZENNEJ I KRAJOBRAZIE WSPÓLCZESNEJ WSI

5. 1. CZYNNIKI KSZTAŁTUJĄCE STRUKTURĘ PRZESTRZENNĄ WSI PODWORSKICH

Struktura przestrzenna i krajobraz wsi podworskich jest wypadkową działania różnorodnych czynników, spuścizną kilkusetletniego procesu osiedlowo-twórczego. Zachodzące procesy przeobrażeń zmieniają ich oblicze. Przyczyny są różne: nawarstwianie się zabudowy, wymiana starej substancji budowlanej na nową, wyburzenia związane z nowymi inwestycjami, a także dobra i zła koniunktura gospodarcza, klęski żywiołowe itp. (rys. 53).

Nowa zabudowa, w miejscu ustępującej jest inna, zgodna z aktualną modą i prądami w architekturze. Różniąc się kształtem i powierzchnią rzutu, gabarytami, zastosowanym materiałem budowlanym, rozwiązaniami i wystrojem. Do potrzeb i wymogów dostosowuje się infrastruktura techniczna. Stare obiekty były i są modernizowane, przebudowywane i rozbudowywane, tylko część z nich zachowuje zakreplą w czasie formę (rys. 54, 55). Zmianom ulega też środowisko naturalne w wyniku dobrze lub źle prowadzonej działalności gospodarczej.

Wsie podworskie zdecydowanie wyodrębniły się z sieci osadniczej w długim okresie kształtowania się układów przestrzennych. W strukturze i w krajobrazie wsi, a więc i w założeniach dworskich, odzwierciedlały się zmiany polityczno-społeczno-gospodarcze zachodzące w procesie dziejowym. Są czytelnie zapisane, w rozplanowaniu wsi i w rysunku kartograficznym. Jednym z ważkich czynników, które determinowały przebieg procesów przestrzennych, była mocna funkcja dworskich założeń urbanistycznych oraz rola, którą pełniły w przeszłości i pełnią współcześnie.

O rozwoju, stagnacji i recesji jednostek osadniczych decydowały mające miejsce zdarzenia historyczne, niosące z sobą zagładę ludności i niszczenie substancji budowlanej. Na nie nakładały się lokalne procesy przemian przestrzennych i przeobrażeń krajobrazowych, którymi sterowały zmiany stosunków społecznych, formy gospodarki oraz czynniki ludzkie.

We współczesnych wsiach południowej Polski zachowała się pewna liczba obiektów podworskich [Aneks, s. 140].

Mimo utraconej po II wojnie światowej pierwszoplanowej roli gospodarczej i kulturowej nadal są obiektami dominującymi w jednostkach osadniczych, mocno związanymi z ich historią. Wiele zespołów dworsko-folwarcznych na skutek niekorzystnych czynników gospodarczych, bądź losowych bezpowrotnie zginęło. Pozostały po nich ruiny zabudowań, pustostany, jednostkowe obiekty budowlane, mała architektura, zniszczone parki, zarośnięte stawy lub grupy starodrzewia. Czasem ślad po nich pozostał w nazewnictwie, został zakodowany w układzie drożnym w podziałach gruntowych lub przypominają o ich istnieniu źródła dokumentalne.

Na zachowanie zabudowy dworsko-folwarcznej bardzo silnie oddziaływały uwarunkowania ekonomiczne w sensie pozytywnym jak i negatywnym, ponieważ decydowały o kondycji gospodarstw szlacheckich. Dlatego miały istotny udział w formowaniu zabudowy wsi i w rozplanowaniu rozłogów rolniczych. Spójność dworu ze wsią, odcisnięta w strukturze przestrzennej i krajobrazie, wynikała z siły sprzężenia zwrotnego między nimi, ponieważ ta współzależność w minionych czasach była koniecznością społeczną i gospodarczą.

5. 2. ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY JAKO CZYNNIK FORMUJĄCY STRUKTURĘ PRZESTRZENNĄ WSI

W przeszłości zespoły dworsko-folwarczne były to duże gospodarstwa ziemskie wielkotowarowe, produkujące na potrzeby własne i na zbył towary pochodzenia rolniczego. Były polskim odpowiednikiem dużych przedsiębiorstw rolnych funkcjonujących w innych państwach farm, hacjend, rancz itp.

Rozpatrując położenie zespołu w stosunku do zabudowy wsi, można wyodrębnić następujące typy wsi o charakterystycznych układach przestrzennych, które musiały powstać ze względu na dysproporcje między dużym gospodarstwem dworskim a licznymi małymi gospodarstwami chłopskimi [Sochacka 1997, 1998, 2001; Sochacka, Morzyniec 1998].

Zespół dworsko-folwarczny był bodźcem inspirującym powstanie wsi. Ma centralne położenie, a pozostała zabudowa skupiona jest wokół niego. Dlatego w tych osadach wytworzył się koncentryczny układ dróg, a punkt ciężkości, którym jest węzeł komunikacyjny, bezpośrednio umiejscowił się przy dworze. Taką jednostkę osadniczą cechował bardzo silny związek między wsią a dworem. Mocna funkcja obiektu zdeterminowała rozwój przestrzenny i ukształtowała krajobraz osadniczy. Zespół dworsko-folwarczny wraz z kościołem stanowił dominanty architektoniczne wsi (rys. 56).

– Zespół dworsko-folwarczny zlokalizowany został w bezpośrednim sąsiedztwie osiedla. Wkomponowano go we wcześniej istniejący układ przestrzenny. Dwór nie wpłynął na decyzję o strukturze przestrzennej wsi, ale miał duży wpływ na rozplanowanie sieci drożnej. Wewnętrzne i zewnętrzne ciągi komunikacyjne zbiegają się przy nim, tworząc lokalny węzeł komunika-

cyjny. Występowała wtedy jednostkowa relacja, ograniczona głównie do połączenia aleją dworską zespołu dworsko-folwarcznego ze światem zewnętrznym. Taki układ świadczył o ważności obiektu i mocnych więzach międzysąsiedzkich. Obie jednostki, dwór i wieś zachowały oddzielność układu przestrzennego, utrzymując relacje z mieszkańcami wsi wynikające ze wspólnoty interesów (rys. 57). We wsiach typu liniowego, lokalizacja zespołu dworsko-folwarcznego niezależnie od położenia nie miała wpływu na układ drożny. Wyodrębniała się przede wszystkim jako jednostka krajobrazowo-architektoniczna spośród rozciągniętych wzdłuż drogi siedlisk chłopskich, zachowując silne więzi społeczne (rys. 58).

– Zespół dworsko-folwarczny został zlokalizowany poza wsią w centrum obszaru własnych gruntów rolnych. Elementem łączącym i świadczącym o wzajemnych relacjach jest droga. Oba organizmy pozostające w pewnej separacji zachowały odrębność i niekrepujący się wzajemnie kształt przestrzenny. Łączyły je słabe więzi społeczne. W strukturze zespół podworski i wieś tworzą dwie niezależne od siebie jednostki architektoniczno-krajobrazowe (rys. 59).

Zmiany przestrzenne w obrębie zespołu dworsko-folwarcznego zależały od bardzo wielu czynników. Dobra koniunktura gospodarcza niosła z sobą rozwój, przebudowy i rozbudowy obiektów. Okres stagnacji nie miał zasadniczego wpływu na liczbę i stan budynków w obrębie zespołu. Natomiast recesja skutkowałą sukcesywną degradacją zabudowy, aż do jej całkowitego zburzenia. Te procesy można prześledzić tylko na podstawie zachowanych dokumentacji kartograficznych innych [Okrza-Orzechowski 1872; Słownik Królestwa Polskiego... 1881–1890].

W strukturze przestrzennej rozłogu wsi zapisany jest ewolucyjny proces zmian w podziałach własnościowych gruntów rolnych. Przejście z ustroju niwowego na łanowy oraz podziały wtórne. We wsiach podworskich rozłóg gruntów dworskich i chłopskich zdecydowanie różni się od siebie. Ziemie wchodzące w skład zespołu dworsko-folwarcznego, o ile nie zostały sparcelowane, stanowiły i nadal tworzą wielkie obszarowo kompleksy podzielone na duże powierzchniowo pola, z którymi kontrastuje obszar rozdrobionych gruntów chłopskich składający się z niewielkich powierzchniowo działek (rys. 60).

Charakterystyczne są rozłogi rolnicze, które powstały w wyniku parcelacji majątków ziemskich. Powierzchnie kompleksów poparcelacyjnych odznaczają się geometrycznymi podziałem na działki równopowierzchniowe. Ich regularny układ jest obcy w strukturze przestrzennej rozłogu i wyraźnie kłóci się z wcześniejszymi układami ról (rys. 61).

Zespół dworsko-folwarczny był założeniem przestrzennym jednorodnym. W jego skład wchodziły budynki i budowle o funkcji rolniczej i pozarolniczej. Wielkość siedliska, jak i gabaryty zabudowań kontrastowały z małymi i ubogimi siedliskami gospodarstw chłopskich (rys. 62). Strefy mieszkalną i gospodarczą zespałała i równocześnie dzieliła wewnętrzna sieć komunikacyjna i urzędzona

zieleni. Droga reprezentacyjną była aleja, która wybiegając poza zespół dworsko-folwarczny wiązała go z arealem pól, lasów i wód. Dalej łączyła się z gościńcem wiejskim, z drogami prowadzącymi do kościoła, sąsiednimi majątkami i miejscowościami.

5. 3. KRAJOBRAZ WSI PODWORSKICH

Położenie dworu i gospodarstwa ziemskiego zależało od wielu czynników. Decydowały o nim warunki ekonomiczne, zdrowy teren i piękno krajobrazu. Miejsce na siedlisko wybierane było z zachowaniem pewnych prawidłowości związanych z lokalizacją. Umiejscowienie dworu tak charakteryzuje Tłoczek [1985, s. 120] „[...] *położenie dworu w określonych warunkach fizjograficznych, w stosunku do stron świata, wśród innych zabudowań zespołu i w całym programie kompozycyjnym osiedla dyktowane było przez względy zarówno praktyczne, jak i reprezentacyjne. Miejsce wybrane na budowę dworu odpowiadać musiało pewnym konwencjom, obowiązującym na Podlasiu i Mazowszu, a także na innych terenach w 2. połowie XVIII i XIX w. Budynek, główną ścianą wejściową na stronę słoneczną zajmował punkt eksponowany – albo lekko wyniesiony ponad otaczający płaski teren, albo krawędź wzniesienia nad dolinką, ciekim wodnym lub stawem rybnym. Zbiorniki wodne, spełniające jeszcze w XVI w. funkcje obronne, służyły w małych dworach celom przede wszystkim gospodarczym, wykorzystywane równocześnie dla podniesienia walorów plastycznych kompozycyjnego założenia, z podjazdem od frontu lub z boku i parkiem krajobrazowym przyległym do dworu od strony najkorzystniejszej eksponowanej. Aleja prowadząca do dworu nie zawsze miała określone miejsce w kompozycji*” (rys. 63).

Przy sytuowaniu zespołów dworsko-folwarcznych kierowano się ustalonymi zasadami. Starsze gospodarstwa dworskie tworzyły wyraźne systemy lokalizacyjne wzdłuż większych cieków, ponieważ spławiano produkty rolne do portów morskich. Wraz z wygaśnięciem tych potrzeb na plan pierwszy wysunęły się inne reguły (rys. 64).

Zespoły dworsko-folwarczne zakładane były w miejscach nasłonecznionych. O ile pozwalały warunki naturalne, na wyższych i niższych terasach dolin rzecznych oraz na zboczach mniejszych cieków wodnych (rys. 65). Dwór wraz z towarzyszącymi obiektami wznoszono na wyeksponowanym miejscu, na kulminacji wzniesienia, a otaczający je starodrzew wyodrębnia je ze współczesnego krajobrazu, doceniane były też walory lustra wody (rys. 66, 67). [Bogdanowski 1981; Łuczyńska-Bruzda 1997; Gadomska i inni cz. I. 2004, cz. II 2005]. Prawidłowością towarzyszącą lokalizacji poszczególnym częściom założenia było rozplanowanie niekolidujących z sobą stref funkcjonalnych mieszkania, rekreacji i pracy.

Zespół dworsko-folwarczny tworzy do dziś enklawę wyodrębniającą go z otoczenia, a podkreśla ją malowniczość miejsca i otaczający go starodrzew. Natura była oprawą, a punktem wyjścia walory środowiska, które decydowały o formie, kształcie, kompozycji i układzie przestrzennym założenia urbanistycznego (rys. 68). Krajobraz stanowił dopełnienie, rodzaj otaczających go ram, dlatego zachowane zespoły podworskie lub ich pozostałości są nierozzerwalną częścią rodzimych, wiejskich krajobrazów. Krajobrazów, o których tak pisze Bogdanowski [1989, s. 15]. „[...] *Pejzaż zwartych, starych wsi, skupionych pośród rozłogu pól i lasów, wzbogacony został tutaj zielonymi kępami dworów i parkami, a także komponowanym krajobrazem z czasów Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815–1846). Wystarczy zobaczyć [...] by i dziś docenić walory w rozmach tych znakomitych kompozycji krajobrazowych. Łączących z sobą piękno naturalnych widoków z pasmami alei, grupami zadrzewień śródpolnych, panoramami wsi, ogrodów, dworów, folwarków, rezydencji, czasy te tworzyły szczególny parkowy krajobraz [...] scalający piękno stylowej architektury z zielenią ogrodów i pejzażem*” (rys. 69).

Każde gospodarstwo ziemiańskie projektowane było indywidualnie wedle zamożności właściciela, potrzeb i gustu. Na jego wielkość i okazałość dworu miał wpływ ówczesny model rodziny wielopokoleniowej. Nie szczczędono nań kosztów, bo budowany był z myślą, że będzie siedzibą rodową służącą wielu pokoleniom. Morawski [1994, s. 5, 19] tak pisze „[...] *Moim domem właściwie nie był zwykły dwór, ale siedziba wielce okazała, tchnąca tradycją, historią i szczytująca się czymś także w dawnej, przedwojennej czy dziewiętnastoletniej Polsce – ciągłością posiadania. [...] dom rodzinny tworzony przez pokolenia – nie był wartością materialną, lecz pomnikiem tradycji, czci dla poprzednich pokoleń i równocześnie obowiązkiem przekazywanym z pokolenia na pokolenie [...]*”.

Przestrzegano, by założenie dworsko-folwarczne było harmonijnie wpisane w otoczenie naturalnych siedlisk. Starano się wykorzystać naturalne walory miejsca i wyeksponować całość zespołu z krajobrazu osadniczego.

Budowniczo wie, wznosząc dwory przestrzegali utartych reguł i rodzimych tradycji, równocześnie nadawali budowlom cechy oryginalne, niepowtarzalne. [Prokopek 1976; Zin 1970]. Opis siedziby szlacheckiej w oprawie krajobrazowej, zawierający istotne wzorcowe cechy polskiego dworu, w oprawie krajobrazowej podaje na przykładzie dworu w Łazanach gm. Biskupice woj. MŁP, Patoczka [1996, s. 41]. „[...] *Widok niskiego, długiego budynku z ganeczkiem pośrodku. Przed dworkiem okrągły podjazd, wokół zieleni parkowa, w tle ściana lasu. Obiekt zbudowano na niewielkim wzniesieniu w charakterystycznym powiązaniu z krajobrazem. Ujęcie perspektywy z niskiego horyzontu, nieomal czołowe, lekko zbieżne do odległych punktów [...]. Pnie drzew i ich malejące w głąb rysunku korony podkreślają oddalenie. Wnętrze parkowe okala dworek. Cieniem skonstrastowane dalekie tło z jasną sylwetką budynku [...]. Kompozycja oparta na przedstawieniu bryły dworu z otwartym przedpołem, otoczonej wnętrzem parkowym*

i zamkniętej daleką ścianą leśną stanowi powtarzający się często schemat. Często plan pierwszy bywa wzbogacony postaciami ludzi lub widzianymi z bliska krzewami, kwiatami”. (rys. 70).

Dworom zawsze towarzyszyła urządzona zielen, parki i ogrody wraz z elementami małej architektury. Całość mieszkalną i gospodarczą otuloną zielenią scalała wewnętrzna sieć komunikacyjna, z reprezentacyjnymi alejami dojazdowymi (rys. 71, 72). Ekspozycja obiektu starannie wyreżyserowana w krajobrazie miała też na celu zaznaczenie statusu społecznego właściciela. Dwór, folwark, areal pól, lasów i wód i w dalszej kolejności wieś, stanowił kompleks nierozzerwalnie z sobą związany. Natomiast całość urbanistyczną w krajobrazie wsi, widzianą przestrzennie i posiadającą logiczną dyspozycję, tworzył układ złożony z zespołu dworskiego, parkowo-ogrodowego i folwarcznego oraz arealu rolniczego, leśnego, wód i własnej sieci drożnej. Ważkimi przesłankami usytuowania obiektu w terenie było wyeksponowanie go w krajobrazie, dlatego istnieje relacja kontrastu i harmonii między krajobrazem zamkniętym założenia dworskiego a otwartym zabudowy wiejskiej. W kontekście całości jest jednostką architektoniczno-krajobrazową, wyodrębnioną z naturalnych siedlisk, nadal stanowiącą dominantę pejzażu wsi.

Budowa gospodarstwa dworsko-folwarcznego i późniejsza działalność gospodarcza wiązały się z ingerencją w środowisko przyrodnicze na dużą skalę. Jednak proces ten odbywał się w zgodzie z prawami przyrody. Budynki i budowle, obiekty małej architektury i sieć dróg zostały wkomponowane w naturalne siedliska, wzbogacone urządzoną zielenią i sztucznymi zbiornikami wodnymi. Zabudowania dworskie wyodrębniają się z zabudowy wiejskiej dużą kubaturą, są obiektami oryginalnymi, niepowtarzalnymi o ciekawych rozwiązaniach i wystrojach architektonicznych. Poddawały się zmiennym czynnikom zewnętrznym i zdarzeniom losowym będących udziałem właścicieli. Mają swoją historię i ślady działań ludzkich pozytywnych i negatywnych. Zgodnie z procesami przemian przestrzennych wsi zespoły podworskie współtworzyły rodzimy krajobraz kulturowy charakterystyczny dla polskich obszarów wiejskich.

A
Rysunek 53. A – Konary, gm. Mogilany, woj. MLP. Dwór (XIX/XX w.) wielokrotnie przebudowywany. B – Stieciechowice, gm. Iwanowice, woj. MLP. Dwór (2. poł. XVIII w.). Zachowane na ścianie ślady wyburzonego dworu. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

B
Rysunek 55. Lipnica Murowana, woj. MLP. Dwór z pocz. XIX w. Zachowany w pierwotnej formie. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

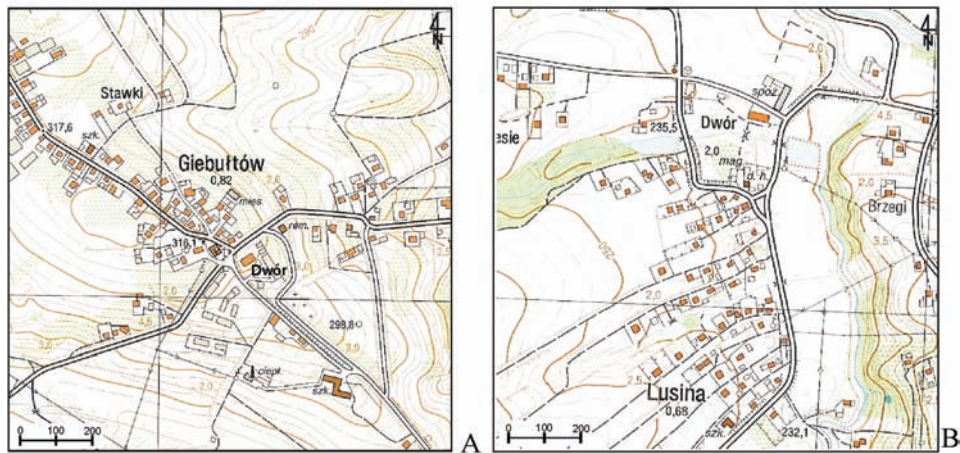
Rysunek 54. Tokarnia, gm. Tokarnia, woj. MLP. Dwór (z pocz. XIX w.) rozbudowany i przebudowany ze zmianą budulca 1982/84 r. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 55. Lipnica Murowana, woj. MLP. Dwór z pocz. XIX w. Zachowany w pierwotnej formie. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

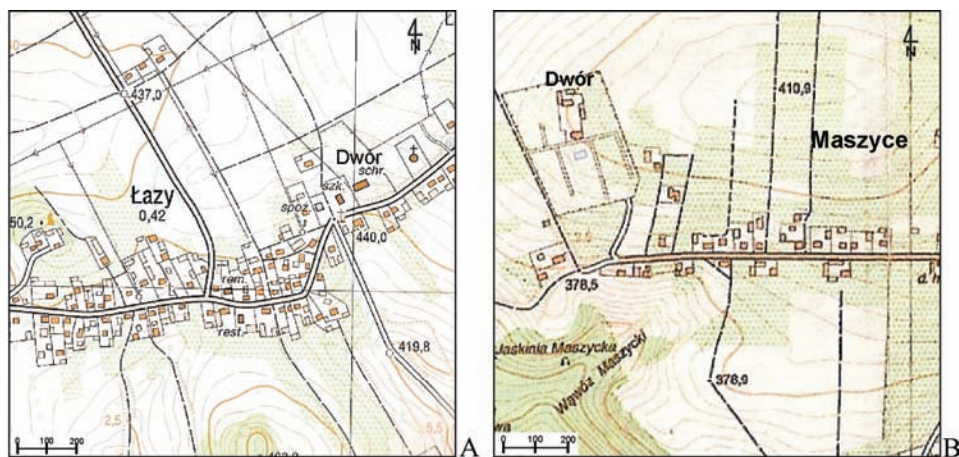

Rysunek 56. Położenie zespołu dworsko-folwarcznego w centrum wsi. A – Libertów, gm. Mogilany, woj. MŁP, B – Bolechowice gm. Zabierzów, woj. MŁP

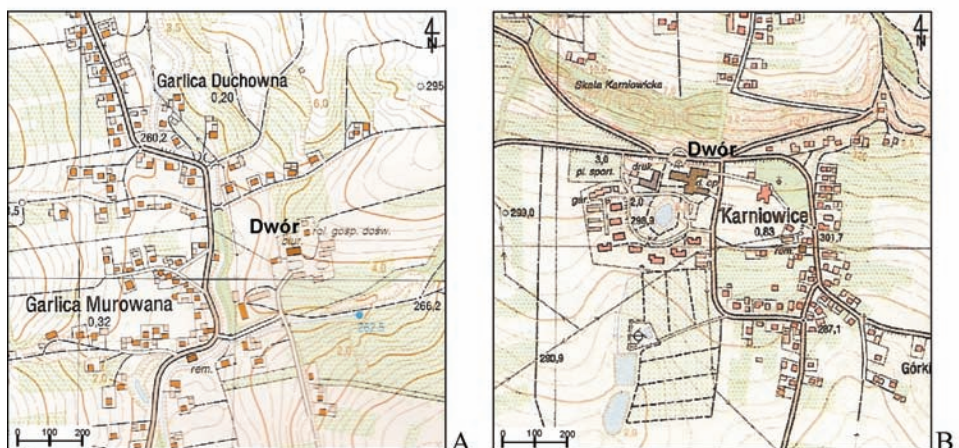

Rysunek 57. Położenie zespołu dworsko-folwarcznego w bezpośrednim sąsiedztwie wsi. A – Giebułtów, gm. Wielka Wieś, woj. MŁP, B – Lusina, gm. Mogilany, woj. MŁP

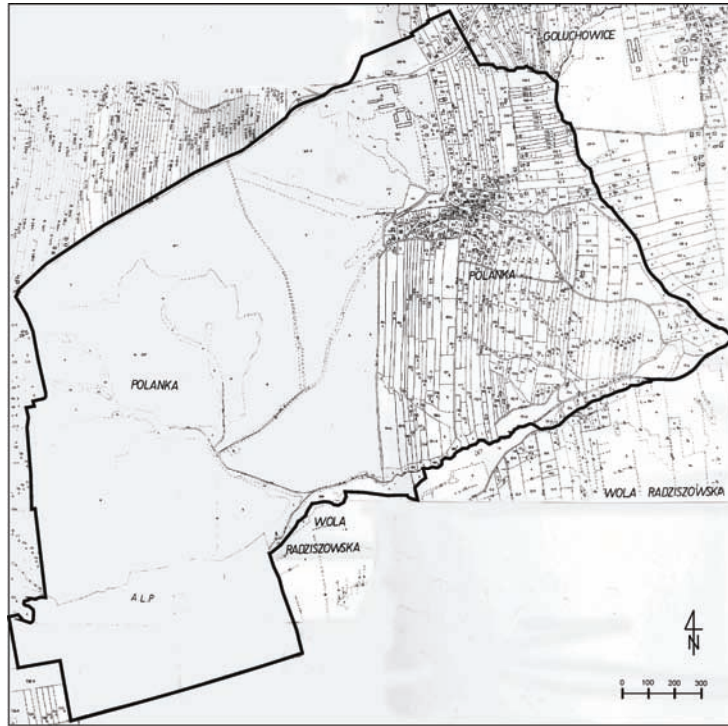
Zespoły dworsko-folwarczne w strukturze i krajobrazie wsi

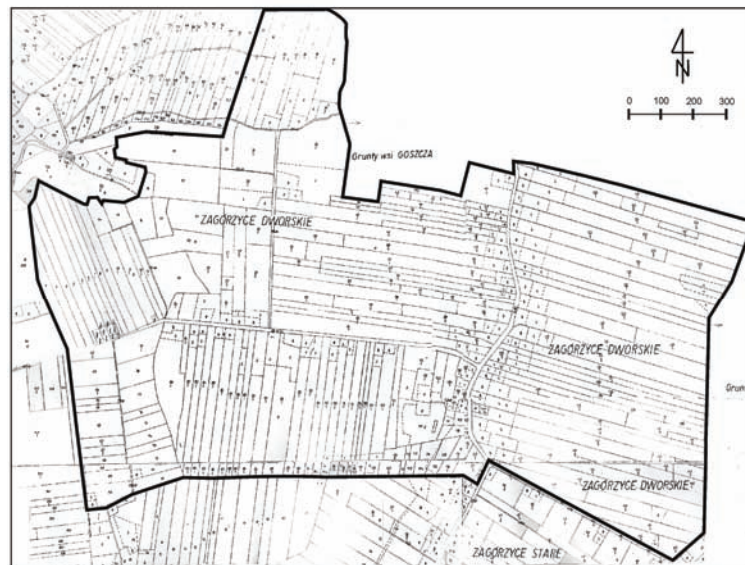
Rysunek 58. Położenie zespołu dworsko-folwarcznego przy liniowym układzie wsi. A – Łazy, gm. Jerzmanowice-Przegonia, woj. MŁP, B – Maszyce, gm. Skala, woj. MŁP

Rysunek 59. Położenie zespołu dworsko-folwarcznego w centrum rozługu rolniczego, A – Garlica Murowana, gm. Zielonki, woj. MŁP, B – Karniowice, gm. Zabierzów, woj. MŁP

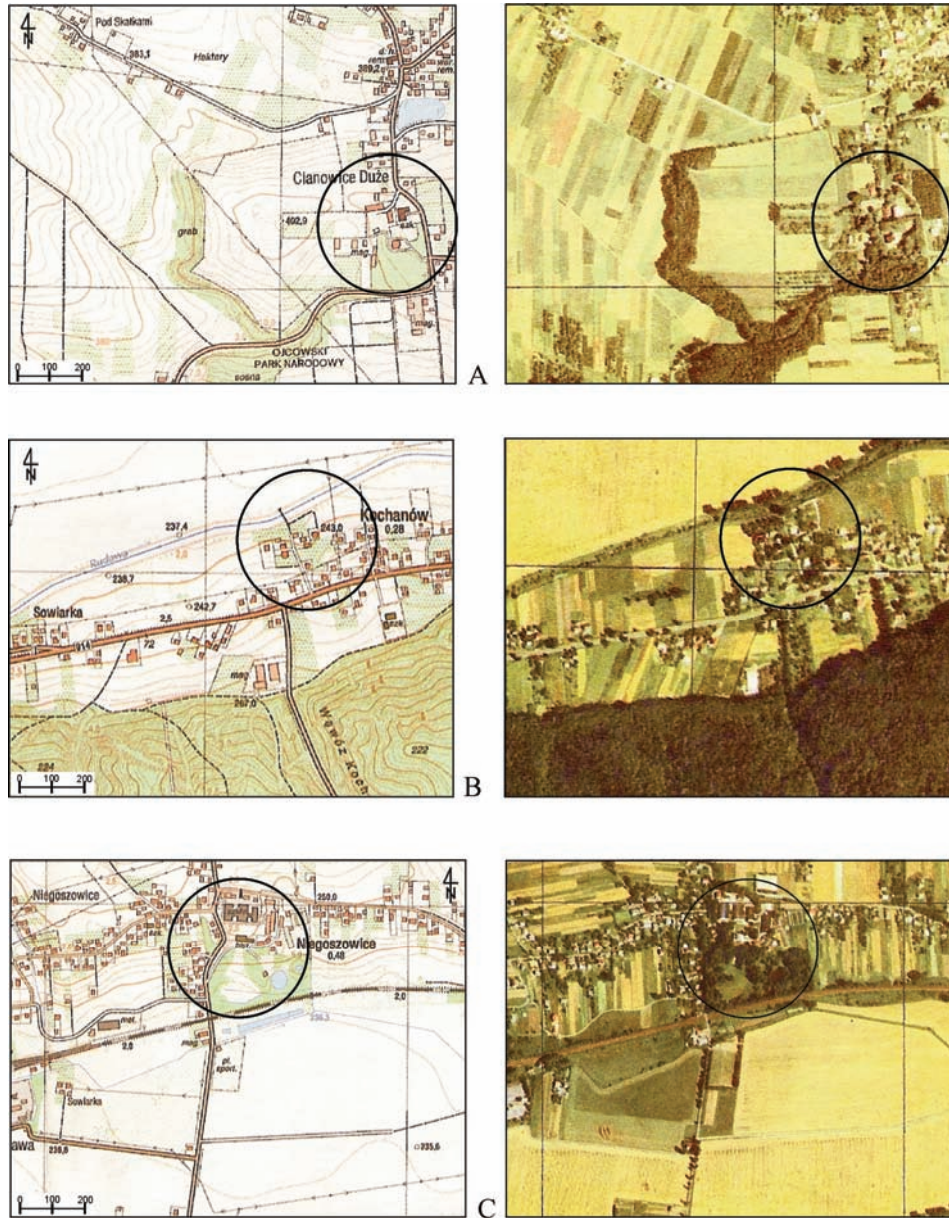
Rysunek 60. Polanka Hallera, gm. Skawina, woj. MŁP. Gospodarstwo dworskie w całości przekazane Rolniczym Zakładom Doświadczalnym Uniwersytetu Jagiellońskiego, fragment mapy zasadniczej z 1997 r.

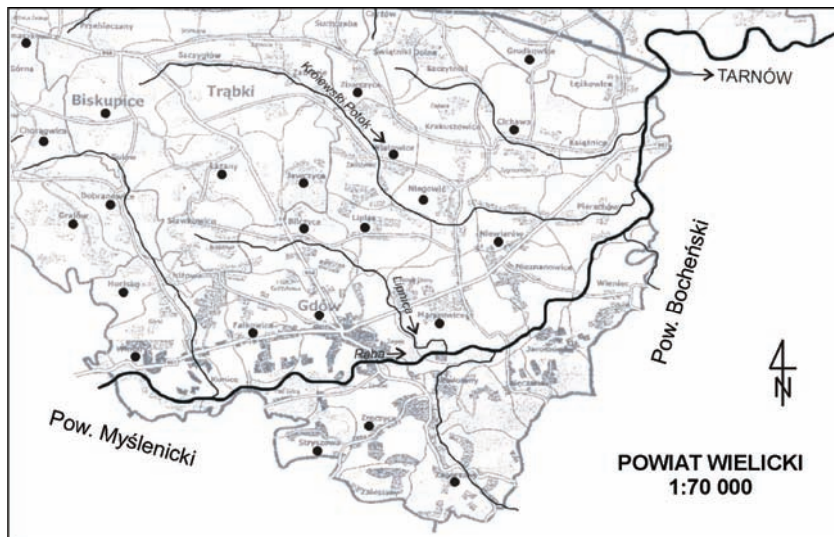
Rysunek 61. Zagórzycie Dworskie, gm. Michałowice, woj. MŁP. Gospodarstwa dworskie sparcelowane. Fragment mapy ewidencyjnej z 1997 r.

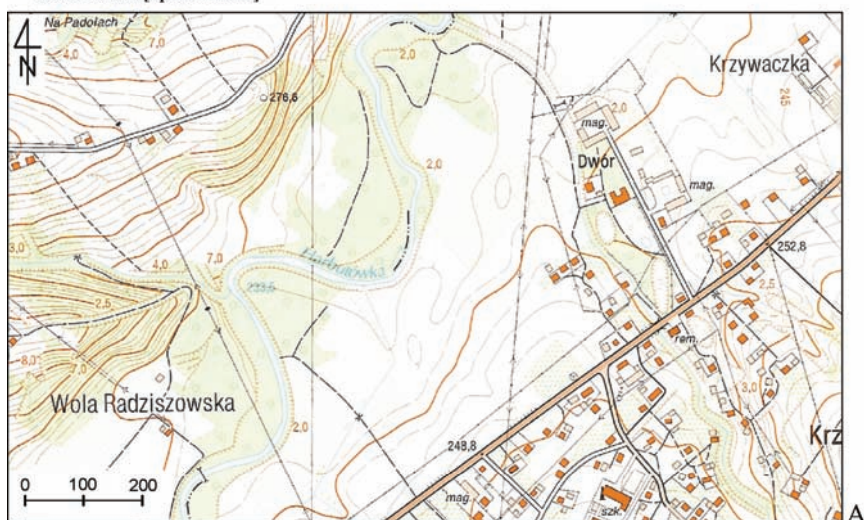
Rysunek 62. Różnice w wielkości dworu i chałupy chłopskiej. Łopuszna, woj. MŁP. A – I – dwór, II – wozownia, III – chałupa chłopska. Stan z 2. poł. XIX w., rys. Goszczyński S. B, C – Dwór (k. XIX w), D – wozownia, E – chałupa chłopska (z.XIX w.). Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 63. Zespoły dworsko-folwarczne w strukturze przestrzennej i krajobrazie wsi, A – Cianowice Duże, gm. Skala, woj. MŁP, B – Kochanów, gm. Zabierzów, woj. MŁP, C – Niegoszowice, gm. Zabierzów, woj. MŁP

Rysunek 64. Rozmieszczenie dworów w zlewni Raby w południowej części powiatu wielickiego. Stan z 2006 r. [oprac własne]

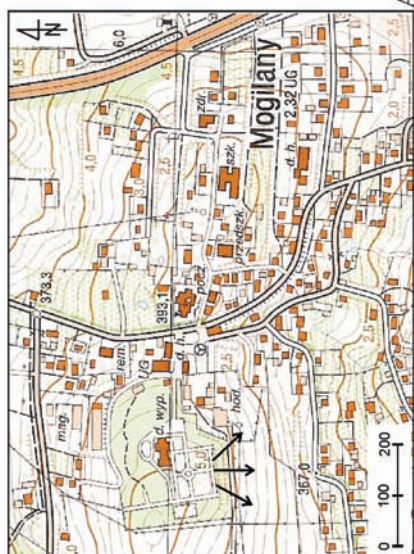
Rysunek 65. Krzywaczka, gm. Sulkowice, woj. MŁP. A – Położenie dworu na terasie nadrzecznej. B – Elewacja frontowa dworu (z 1. poł. XIX w.). C – Elewacja boczna. Stan z 2007 r. Fot. M.

Rysunek 66. Usytuowanie dworu na kulminacji wzniesienia. Ściężowice, gm. Liszki, woj. MLP (dwór z I. poł. XIX w.). Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 67. Usytuowanie dworu z wykorzystaniem walorów lustra wody. Bolechowice, gm. Zabierzów, woj. MLP (dwór z XVIII w.). Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 68. Mogilany, gm. Mogilany, woj. MLP. A – Punkty widokowe. B – Sztucznie usypany taras z panoramą na Beskidy i Tatry, Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

B

A

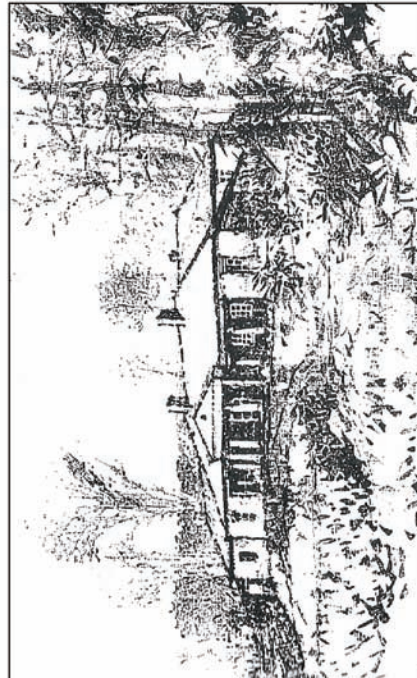
A

Rysunek 69. Zespoły dworsko-parkowe wyodrębniające się z krajobrazu. A – Dwór, rys. P. Patoczka, 1996 r. B – Dwór, Stan z 1996 r. Fot. D. Sochacka

B

Rysunek 69. Zespoły dworsko-parkowe wyodrębniające się z krajobrazu. A – Dwór, rys. P. Patoczka, 1996 r. B – Dwór, Stan z 1996 r. Fot. D. Sochacka

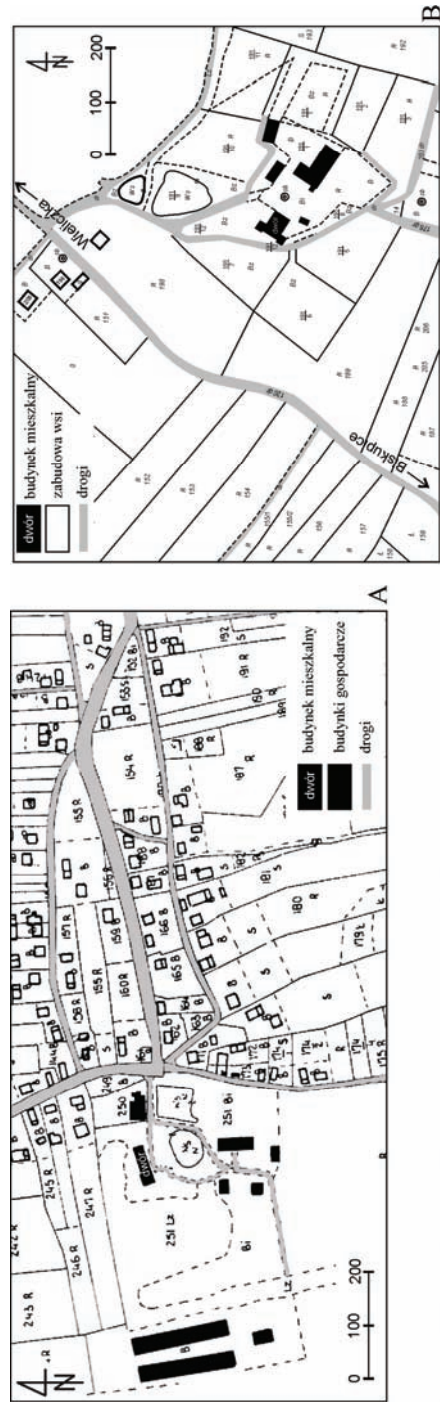
A

Rysunek 70. Łazany, gm. Biskupice, woj. MLP (dwór z 2. poł. XIX w.) A – Dwór, rys. P. Patoczka, 1996 r. B – Dwór, Stan z 1996 r. Fot. D. Sochacka

B

Rysunek 70. Łazany, gm. Biskupice, woj. MLP (dwór z 2. poł. XIX w.) A – Dwór, rys. P. Patoczka, 1996 r. B – Dwór, Stan z 1996 r. Fot. D. Sochacka

Rysunek 71. Układy drożne. A – Jurczęce, gm. Skawina, woj. MŁP. Mocna funkcja zespołu dworsko-folwarcznego zakodowana w układzie drożnym wsi. B – Tomaszówce, gm. Biskupiec, woj. MŁP. Układ drożny zespołu dworsko-folwarcznego, niezależny od sieci drożnej wsi (oprac. własne)

Rysunek 72. Aleje dojazdowe do dworów. Liplasz, gm. Gdów, woj. MŁP. A – aleja lipowa. B – aleja brzoźowa. Stan z 2007 r. C – Nowy Sącz, woj. MŁP. Aleja dębowa. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska. D – Złoty Potok, woj. SLK. Aleja klonowa. Stan z 2005 r. Fot. D. Słepień (Archiwum Katedry GUTR, AR Kraków)

6. ZESPOŁY DWORSKO-FOLWARCZNE

6. 1. ZESPÓŁ DWORSKO-FOLWARCZNY

Pierwsze gospodarstwa dworsko-folwarczne zaczęły tworzyć się w XIV wieku. Ta forma gospodarki była fundamentem ustroju rolnego w Polsce aż do końca XVIII wieku. W tym długim okresie ich funkcjonowania wykształcił się charakterystyczny dla warunków polskich zespół mieszkalno-gospodarczy.

Dwór był gniazdem rodzinnym, mieszczącym rodzinę wielopokoleniową. Dbano, by był funkcjonalny, solidny, wyróżniał się piękną architekturą i pozostawał w harmonii z przyrodą i otaczającym go krajobrazem. W szerszym ujęciu był dużym gospodarstwem rolnym, przedsiębiorstwem prywatnym, zatrudniającym do obsługi wiele osób. Jego wielkość, rola i funkcja zdecydowanie różniła go od indywidualnych gospodarstw chłopskich. Dlatego zespół dworsko-folwarczny należy rozpatrywać w kilku kategoriach: architektoniczno-estetycznych, socjologicznych, społeczno-ekonomicznych [Tłoczek 1985].

W XVIII-wiecznym rękopisie Jakuba Ponętowskiego podane są zasady budowy zespołu dworsko-folwarcznego „[...] Niech ma szlachcic dwór swój, a gotowy, rzędnie rozmiarzony, na moc zbudowany, a ochędożony, na zdrowym placu, na widoku, a kształtnie postawiony, w nim gmachy, różnej miary, żonie, dzieciom do wczasu sprawione, zimie ciepłe, lecie chłodne, zawsze, k'temu chędogie. Do tego niechby było złożenie przyjacielowi, schowanie sprzętom, mieszkanie czeladzi. W środku podwórza woda, kuchnia rządna przy domu, a kuchienka w mieszkaniu. Więc spiżarnia sucha, piwnica chłodna, lodownia pewna, łaźnia pobok przy wodzie, stajnia na stronie, psiarnia najmniej półmili. Zegar wierny na domu. Dom rzemieślniczy, tamże i gospodarski, za nim blech, w bok sadzawki, co by snadnie złowne; niech płynie pod dwór rzeka w pewnych brzegach zawarta, bystra, przezornie sprostowana, za nią niech będzie ogród w kwadrat wymierzony, od niej a kęs z południa ku słońcu nachylony, suchy, równy, wyniosły, porządnie ogrodzony, pergolami okraszony, w kwadraty rozdzielony, fontannami polany, a ziół rozlicznych pełny. Za ogrodem sad cynek najmniej w dwadzieścia rzędów drzew młodych, już rodnych, gładko z płonki, bujno z koron wybiegłych. Chciałbym jeszcze ptasznika, chciałbym ziółkom, drzewkom schowania. Tamże też wirydarz ze swych ziółek przewożnych. Przeciw temu wszystkiemu niechby stanął zwierzyniec ciemny, zielony cichy, wymierzony po sznurze, podzielony łakami i na krzyż; i od płotu; tamże drogi w kwaterach,

a rzeka przez pośrodek; las lipowy przeciwko, tamże zaraz pasieczka [...]” [Łoziński 1978, s. 85].

W skład zespołu dworsko-folwarcznego wchodziła pewna liczba budynków i budowli o różnym przeznaczeniu, których ilość i funkcja zależała od wielu czynników (rys. 73, 74). Decydowały o tym, między innymi, wielkość powierzchni gruntów rolnych, leśnych, liczba stawów rybnych, kierunek i poziom produkcji oraz forma realizowanego programu. Budowano według potrzeb i możliwości, dlatego w obrębie jednego zespołu znajdowało się wiele różnorodnych obiektów. W zasobniejszych majątkach, o ile była taka potrzeba, budowano po kilka obiektów o tej samej funkcji. W gospodarstwach biedniejszych przeważały budynki wielofunkcyjne.

W skład założenia dworskiego wchodziły następujące elementy strukturalne:

Zespół dworski [Aneks]:

- dwór, pałac, willa – dom mieszkalny będący rezydencją właściciela,
- budynki administracyjne i mieszkalne obsługi: kancelarie, oficyny, rządówki, czworaki, stróżówki, domy ogrodników, szkółki, ochronki itp.,
- budynki i budowle gospodarcze związane z obsługą dworu: kuchnie, piekarnie, wędzarnie, sernice, piwnice, lodownie, pralnie itp.

Zespół folwarczny [Aneks]:

- budynki inwentarskie: stajnie, obory, chlewnie, owczarnie, pomieszczenia dla drobiu, gołębniki, psiarnie itp.,
- budynki magazynowe: stodoły spichlerze, lamusy, wozownie itp.,
- budynki rzemieślnicze, przetwórcze i przemysłowe: kuźnie, stelmacharnie, olejarnie, suszarnie owoców i tytoniu, gorzelnie, browary, młyny, kuźnie, cegielnie, huty itp.,
- obiekty gospodarcze, studnie, kieraty, budynki wag, brogi, gnojownie itp.

Obiekty małej architektury [Aneks]:

- pawilony, oranżerie, cieplarnie kapliczki, mauzolea, altany, mostki, fontanny, posągi, bramy, ogrodzenia itp.,

Zieleń urządzona i nieurzządzona [Aneks]:

- parki i ogrody ozdobne, warzywne, ziołowe.

Wody naturalne i sztuczne:

- ciek, stawy ozdobne i rybne, sadzawki, oczka wodne, młynówki, kanały, rowy itp.

Areał rolny:

- grunty orne, łąki, pastwiska, sady, winnice plantacje itp.

Lasy:

Komunikacja:

- sieć drożna wewnętrzna i zewnętrzna: aleje dojazdowe, drogi transportu rolniczego podwórza gospodarcze, ścieżki i alejki piesze itp.

Siedzibę szlachecką nazywano dworem, choć w szerszym ujęciu dworem określano też całą posiadłość. Budynek dworu, tak jak i zespół dworsko-

-folwarczny miał wydzielone trzy podstawowe funkcje: mieszkalną, pracy i wypoczynku, które zapewniały sprawne i wygodne funkcjonowanie całego gospodarstwa (rys. 75).

Rola administracyjna gospodarstwa dotyczyła zarządzania jednym lub kilkoma folwarkami wchodzącymi w skład majątku jednego właściciela. Im majątek był większy, tym do obsługi potrzebna była liczniejsza grupa osób zatrudnionych na stałe i pracująca sezonowo. Zespoły dworsko-folwarczne zapewniały byt ekonomiczny dużej części społeczności wiejskiej.

W gospodarstwach szlacheckich prowadzono gospodarkę wielotowarową w zakresie wytwarzania podstawowych dóbr, opartą na produkcji roślinnej i zwierzęcej, przetwórstwie surowców pochodzenia rolniczego oraz eksploatacji i przetwarzaniu miejscowych dóbr naturalnych. Znamienną cechą zespołu dworsko-folwarcznego była ich samowystarczalność, a sprawne funkcjonowanie tego przedsiębiorstwa zapewniała służba, która wykonywała różnorodne, niezbędne dla życia dworu prace. Łoziński pisze „[...] *to jest ową z natury czasów i rzeczy wynikającą uniwersalność i samoistność jego całego bytu. Był on zamknięty w sobie i dla siebie organizmem, państwkiem po swojemu udzielnym, małym i ciasnym, ale w całości okrągłym światkiem. Aby życie było w nim znośne, musiał być o ile możliwości niezawisłym od zewnętrznego świata, wystarczającym sam sobie. [...] Wszystko robiło się w domu. W każdym znaczniejszym dworze musiał być rzemieślnik, posiadający przynajmniej najkonieczniejsze rudymenta swej sztuki, rzemieślnik od biody samouczek, szewc, krawiec, kowal, kołodziej, cieśla. W każdym dworze palono gorzałkę, wyrabiano najrozmaitsze nalewki, w każdym był tzw. mielcuch, w którym ważono domowe piwo. Stół zaopatrywał się na miejscu; czego nie dał las, pole, ogród, obora, podwórze tego się nie jadło. W domu robiło się płótno, wyprawiała się na surowo skóra, melły się krupy i mąki, wylewały się świece, gotowało mydło, syciło się miody, tłoczyło woski, suszyło się mięso i ryby, sporządzało się leki, fabrykowało atrament, a nawet proch strzelniczy. Apteczka domowa musiała starczyć za farmaceutę i lekarza, a składała się prawie wyłącznie z ziół swojskich [...].*”

6.2. ZESPÓŁ DWORSKI

Zazwyczaj dworem nazywano dom parterowy, rozciągnięty horyzontalnie, a pałacem dom mający więcej kondygnacji, bogato rozczłonkowany. Różnica ta jest trudna do uchwycenia, ponieważ wygląd siedzib szlacheckich zależał przede wszystkim od indywidualnych cech właściciela i jego aspiracji. Informował o bogactwie i pozycji społecznej. Budynki mieszkalne wielkich właścicieli ziemskich nazywano pałacami, dworami – domy należące do szlachty średniej charakteryzujące się bogatym programem i układem. Domy szlachty zagrodowej, które niewiele różniły się od chałup chłopskich, też nazywano dworami lub dworkami ze względu na status społeczny ich właścicieli [Basista 1995].

Ale niezależnie od okazałości budynku, formy i gabarytów, w potocznym miejscowym języku utarło się dla jednych określenie pałac, dla innych dwór lub dworek. [Zin 1970 s. 38], pisząc o wsi polskiej nawiązuje do pierwotnego wzorca dworu, wywodzącego formę architektoniczną od chałupy, jakie można jeszcze spotkać we współczesnych wsiach (rys. 76). „[...] *W końcu XVIII wieku, kiedy ogarnął Polskę powszechny kult dla form klasycznych, można było zobaczyć wykonane w świerkowym lub modrzewiowym drewnie fryzy, architrawy i gzymsy. [...] Ale szczytem wszystkiego było to, że antyczną simę pokrywała właśnie polska strzecha [...]*”, podobnie ujmuje to Osęka [2007, s. 16] [...] *pokazuje jak w osobliwy sposób łączą się w nim cechy architektury starożytnej i chaty chłopskiej*”.

Używany materiał do budowy dworów był materiałem tanim, występującym lokalnie i łatwo dostępnym. Było to drewno, kamień i cegła, ale też bywały „dworki błotne”. Ich budulcem była plecionka i glina oraz strzecha w pokryciu dachu [Krassowski 1995].

Kitowicz [1951, s. 521] tak charakteryzuje domostwa ziemiańskie: „[...] *pomniejszych panów i szlachty mającej dwory najczęściej były drewniane we dwa piętra i w jedno, przyozdobione zewnątrz galeriami, wystawami, gankami i przedsionkami, lecz ten kształt nie był powszechny; były drugie, budowane w prosty czworokąt, czyli kwadrat, jak stodoły i szopy. Jeżeli był gmach wielki, zwał się pałacem, bądź murowany, bądź drewniany, gdy miał wedle siebie oficyny. Jeżeli nie miał, a do tego był pomiernej wielkości, zwał się dworem, albo dworkiem wedle swojej rozległości*”.

Architektura dworów wywodzących swoje korzenie od prostej chałupy ma bryłę, która została zwielokrotniona lustrzanym odbiciem przebiegającym po osi komina (rys. 77). Ich formy i kształty rozwijały się ewolucyjnie. Początkowo budowniczości dworów czerpali wzorce z budownictwa rodzimego, regionalnego, z czasem zaczęli wprowadzać wzorce obce [Matela 2001]. Wraz z modą zmieniał się ich styl, architektura i rozwiązania budowlane, ale zawsze cechami nadrzędnymi i najważniejszymi była prostota, funkcjonalność i wygoda mieszkańców.

Pierwsze zespoły dworsko-folwarczane swoimi korzeniami sięgają XIV wieku, natomiast typowa siedziba ziemiańska ukształtowała się mniej więcej w jego drugiej połowie. Style architektoniczne dworów polskich, w poszczególnych okresach ich rozwoju można scharakteryzować następująco [Markowski, Rydel 2003; Rydel 1993; Szolginia 1991]. Najwcześniejsze, XIV-wieczne dwory zachowane do naszych czasów mają cechy obronne, a wywodzą się od zamczków i fortalicjów. W tym okresie funkcja obronna decydowała o lokalizacji, kształcie architektonicznym, rozplanowaniu i funkcji pomieszczeń wewnątrz budynku. Cały zespół zabudowań do niego przynależnych otoczony był ostrokiem, wałem lub fosą zapewniającym mieszkańcom bezpieczeństwo. Jeszcze do XVII wieku na terenach południowej i wschodniej Polski dworów obronnych

było dużo, ale niewiele dotrwało do czasów współczesnych. Po przebudowach i modernizacjach zachowały we fragmentach detale gotyckie i cechy świadczące o pierwotnej, obronnej funkcji (rys. 78).

W okresie renesansu (od połowy XVI do połowy XVII wieku) zapanowała moda na dwory murowane, z pogrążonym dachem i cechach obronnych. Odmianą takiego obronnego domostwa był dwór-lamus (rys. 79). Budynek o charakterystycznej architekturze, z wygodną częścią mieszkalną położoną na wyższej kondygnacji. W przyziemiu, z wąskim wejściem i niewielką ilością małych otworów okiennych (lub bez nich), mieścił się skład broni i amunicji, magazyn żywności i rzeczy niezbędnych w okresach zagrożenia. Z reguły budynek ten był podpiwniczony.

Stabilizacja spowodowała, że o wyborze miejsca, architekturze budynku i rozplanowaniu całości zaczęły decydować inne względy. Mniej więcej od połowy XVII do przedostatniej dekady XVII wieku dwory zaczęły nabierać cech barokowych. W tym okresie budowano obiekty parterowe, trzytraktowe, których bryła w zależności od potrzeb rozczłonkowała się. Zwiększano powierzchnię dworu przez dobudówki, narożne alkierze, ganki. Nakrycie dachowe zmieniło się na wysoki, o prostych połaciach czterospadowy dach (rys. 80, 81).

Styl klasycystyczny zaczął dominować od końca XVIII do drugiej połowy XIX wieku. Ówczesnie budowane rezydencje szlacheckie uważane są za typowo polskie ze względu na niepowtarzalną formę architektoniczną. Dwór, rozwijając się, zwiększał liczbę izb mieszkalnych, a alkierze przekształcały się w pawilony lub oficyny. Podniesiony dach zwany polskimi dachem łamanym, z odmianą krakowską oraz dach mansardowy zmieniał formę na bardziej urozmaiconą (rys. 82, 83, 84, 85). Równoległe z modą na wzorce rodzime rozprzestrzenia się architektura dworska wzorowana na klasycystycznych pałacach. Wynikiem jest zmiana wyglądu zewnętrznego budynków. Ma to swój wyraz w stosowaniu rzalitów, portyków kolumnowych i dachów naczółkowych (rys. 86, 87, 88, 89).

Ze schyłkiem XIX i z początkiem XX wieku zarysowuje się tendencja powrotu do form tradycyjnych, swojskich. Niezależnie od nich wkracza, w okresie międzywojennym, do architektury dworskiej eklektyzm, oparty na stosowaniu rozwiązań budowlanych zapożyczonych z różnych epok rozwoju architektury [Architektura... 1991].

W swojej kilkusetletniej historii ustalił się charakterystyczny typ zabudowy dworskiej wynikający z zaadaptowania rodzimych i obcych form rozwiązań architektonicznych. Otwarty na nowe prądy w architekturze, ale z zachowaniem polskich tradycji, dwór musiał spełniać warunki zapewniające wygodny byt mieszkających w nim wielu osób. Musiał wpisać się w środowiska naturalne i kulturowe oraz zapewnić sprawne funkcjonalnie gospodarstwa domowego i rolnego.

Dwory trwały kilkaset lat. Historia i losy każdego zespołu dworsko-folwarcznego były inne. Każdy kolejny właściciel wносił coś innego. Dwory

wraz z przyległymi zabudowaniami przeobrażały się, zmieniała się liczba, funkcja, architektura budynków i ich otoczenie. W okresie sprzyjającym gospodarstwom dworskim budowano nowe obiekty, inne dostosowywano do aktualnych potrzeb. Postępował proces nawarstwiania się albo wymiany starej substancji budowlanej na nową. Niekorzystne układy polityczno-ekonomiczne, zła gospodarka właściciela i wypadki losowe wiązały się ze zniszczeniami i stratami w ich substancji. Dlatego też koniunktura gospodarcza miała decydujący wpływ na ilość, jakość i funkcję zabudowy oraz stan techniczny poszczególnych obiektów.

Największe straty zawsze poniosła zabudowa gospodarcza. Powodem takiej sytuacji był brak przesłanek do utrzymywania obiektu po wygaśnięciu jego funkcji oraz stosowanie najtańszego budulca – drewna. W związku z tym wiele charakterystycznych o różnym przeznaczeniu obiektów gospodarczych, towarzyszących każdemu gospodarstwu dworskiemu, nie przetrwało do naszych czasów. Czasem tylko zachowały się ciekawe, jednostkowe obiekty.

Miejsce pod dom i budynki z nim związane, park i ogrody wybierano według ustalonych zasad. Opaliński [1659] w tytule swojego dzieła pisze, że budować należy „[...] *podług nieba y zwyczaju polskiego*”. Natomiast Gloger [1907–09, s. 272], uszczegółowia te zasady „[...] *W położeniu trzeba uważać wprzód miejsce, które ma być zdrowe przy suchym powietrzu. Najwcześniejsza tedy albo równina, albo niewielki pagórek z prospektem wesoły [...] przy żyznym kraju, przy wodzie żywej, albo można li portowej rzece [...]*”.

Piękną historię rozwoju budynku dworskiego przekazał Łoziński „[...] *Dwór staropolski powstawał odśrodkowo, rozwijał się i uzupełniał od wnętrza na zewnątrz, a nie przeciwnie. Stawał się powoli, rósł, aż stał się urosł w pełni. Miał swoją biografię jak człowiek, a ta historia jego życia czytała się w jego przystawkach, dobudówkach i przebudówkach. Nie był prędzej skończenie gotów, zanim nie mieścił wśród swoich ścian trzech pokoleń. Miał sto lat wzrostu i dojrzenia. Dziad go zaczął, wnuk dopiero ukończył*”.

Usytuowanie dworu i rozmieszczenie pomieszczeń wewnątrz budynku uzależnione było od stron świata. Ścisłe przestrzegano zasady, by facjata i wejście nie było zwrócone ku zachodowi. Otwory okienne tak rozmieszczano, by każda z izb mogła być dobrze doświetlona. W. Łoziński pisze „[...] *Mądrym zwyczajem staropolskim przestrzegano, aby dwór był budowany na jedenastą godzinę to jest, aby jego czoło, czyli fasada miała pełne słońce w tej porze dnia, kiedy ono nie dobiega jeszcze samego południa [...]. Tym sposobem wszystkie strony domu miały mieć słońce o pewnej porze dnia.*”

Cechą znamioną dworów polskich był front domu i forma architektoniczna budynku. Osęka [2007, s. 16] pisze „[...] *Nieodłączny element domu szlacheckiego stanowi ganek. Bywa to potężny portyk, gdzie nad kolumnami wznosi się trójkątny fronton opatrzony herbem rodowym, czasem tylko prosty ganek z daszkiem wspartym na dwóch filarach. Zawsze jednak ta część budowli pozostaje znakiem godności i tradycji, w wyobraźni sarmackiej sięgającej starożytności*”.

nego Rzymu. Dwór łączy cechy architektury starożytnej i chaty chłopskiej". Prócz herbu, elementu zdobniczego lub okienka na frontonie i na zewnętrznych oraz wewnętrznych ścianach umieszczano daty budowy dworu i różne napisy (rys. 90). Jak pisze Rydel [1993, s. 94] „[...] *dla potomności, ku pamięci, przestrodze i radzie*". O głównym wejściu pisze też cytowany już Łoziński [1908, s. 56] „[...] *do sieni wchodziło się z ganku, o którym wiemy, że był balasisty*". Ciekawostką jest, że ten charakterystyczny dla polskich dworów ganek liczbą kolumn informował między innymi o bogactwie właściciela. Natomiast Tłoczek [1985, s. 122] pisze o architekturze dworów, że „[...] *odznaczała się powściągliwością środków artystycznego wyrazu. Główny akcent kompozycji kładziono na ganek, czy ryzalit, rozmieszczenie otworów, ukształtowanie bryły, stolarkę drzwiową i okienną, na fakturę ścian i na otoczenie budynków wysoką zielenią*".

Dwór był domem obszernym, ludnym, mieszkaniem dla osób o różnym statusie społecznym. Liczba mieszkańców i stałej służby, a także wielkość gospodarstwa rolnego, determinowały kubaturę i rozplanowanie wnętrza dworu. Przy skromniejszym programie, wnętrze dzielone było na trzy zasadnicze strefy: mieszkalną, gospodarczą i reprezentacyjną. Część mieszkalną zajmowali właściciele z rodziną i rezydentami, ekonomowie, pisarze, służba, czeladź, w tej strefie mieściły się też pokoje gościnne. Funkcję reprezentacyjną pełnił salon, wielka izba lub jadalnia, czasem salonik pani lub kancelaria pana domu.

Pomieszczeniami gospodarczymi znajdującymi się wewnątrz dworu, była kuchnia, kredens, spiżarnia i inne pomieszczenia pomocnicze. Z nich osobne wyjście, tzw. „dla służby”, łączyło go z innymi budynkami i budowlami niezbędnymi do jego funkcjonowania oraz z niedaleko znajdującymi się ogrodami warzywnymi, ziołowymi i sadami.

W miarę potrzeby dwory rozrastały się poprzez wypieranie na zewnątrz części gospodarczej. Stawiano wtedy w jego pobliżu kancelarie, oficyny, kuchnie, piekarnie, pralnie i inne obiekty pomocnicze. W obrębie większych założeń dworsko-folwarcznych znajdowały się także inne budynki mieszkalne obsługi, takie jak: rządówki, czworaki, domki ogrodników, stróżów itp.

Do czasów współczesnych niewiele dworów zachowało pierwotny wygląd. Były przebudowywane, rozbudowywane, modernizowane, bryła budynku zmieniała się (rys. 91). Nie zawsze takie działania korzystnie wpływały na wygląd zewnętrzny budynku. Takim radykalnym zmianom nie ulegały przydworskie zabudowania pomocnicze, najczęściej zmieniała się ich funkcja po wygaśnięciu wcześniejszej (rys. 92).

Zielen parkowo-ogrodowa otulała ten zespół, spełniając funkcję ozdobną, użytkową i ochronną. Wykorzystywano też walory estetyczne i krajobrazowe wodnych zbiorników gospodarczych. Poza strefą zespołu dworskiego, otulonego urządzoną zielenią lokalizowane były zabudowania folwarczne (rys. 93).

6. 3. ZESPÓŁ FOLWARCZNY

Z reguły, w pewnym oddaleniu od dworu lokalizowano folwark, ściśle z nim korespondujący. Dbano, by zespół gospodarczy związany z funkcją rolniczą nie był uciążliwy dla mieszkańców domu, więc lokalizowano go poza strefą mieszkania i wypoczynku. W jego skład wchodziły budynki: inwentarskie, magazynowe, obiekty o funkcji rzemieślniczej, przetwórczej i przemysłowej oraz różne obiekty pomocnicze (rys. 94, 95, 96, 97). Ich funkcja i kubatura zdeterminowana była obszarem i jakością gruntów rolnych, rodzajem użytków, kierunkiem produkcji roślinnej i zwierzęcej, stopniem zainwestowania, kulturą rolną i przedsiębiorczością właściciela. Folwark łączyły wygodne powiązania i relacje z dworem i ścisły związek z arealem rolnym i leśnym. Zapewniała je perfekcyjnie zaprojektowana komunikacja wewnętrzna i zewnętrzna, która powiązana była z układem drożnym wsi i z rynkami zbytu oraz sąsiednimi osadami.

Folwark pozostawał w relacji z zespołem dworsko-parkowym, ale ciążył przede wszystkim ku obszarom rolniczym i leśnym. Układ komunikacyjny całego założenia zespalał całość, mimo odrębności funkcjonalnej dróg obsługujących całą własność. Dzięki takim rozwiązaniom założenie dworskie było nierozdzielnie z sobą związane (rys. 98).

Przy budowie i rozmieszczeniu obiektów wchodzących w skład zespołu folwarcznego przestrzegano trzech zasad: funkcjonalności, praktyczności i prostoty. Ogrody użytkowe, sady i zieleń parkowa były strefą ochronną, która oddzielała, a zarazem łączyła dwór z folwarkiem. Stawy spełniały dwojakie funkcje zaopatrywały mieszkańców w ryby i wzbogacały krajobraz.

Do zespołu folwarcznego należał areal, w skład którego wchodziły grunty orne, łąki, pastwiska, plantacje, winnice, kompleksy leśne, cieki i zespoły stawów rybnych. Głównymi kierunkami produkcji gospodarstw folwarcznych była produkcja roślinna i hodowlana, ale niektóre gospodarstwa specjalizowały się też w gospodarce łąkowej, ogrodniczej, pszczelarskiej, leśnej i rybackiej. Rozwijane były działy przetwórcze i przemysłowe, dlatego towarzyszyły zespołom dworsko-folwarcznym różne obiekty konieczne do funkcjonowania samowystarczalnego gospodarstwa rolnego. Nadwyżki różnych produktów przeznaczane były na zbył.

Liczba zatrudnionych pracowników folwarku była proporcjonalna do potrzeb majątku. W administracji większych majątków zatrudnionych było wielu ludzi. Morawski [1994, s.105–106] pisze: „[...] *Wśród robotników folwarcznych najwyżej stał karbowy, czyli według dzisiejszych kryteriów – brygadzysta. [...] Karbowi, których na każdym folwarku było po dwóch, rozdzielali robotę w polu i na podwórzu, pilnując porządku, poganiając leniwych, rozstrzygając ewentualne spory. [...] Odpowiednikiem karbowego był też na przykład szafarz, czyli magazynier w spichlerzu, oborowy odpowiedzialny za krowy, czy stajenny odpowiedzialny za konie albo owczarz, czyli szef owczarni. Równorzędnym i [...] byli rzemieślnicy: kowal, stelmach, rymarz zajmujący się uprzężą, a także maszynista*” do obsługi maszyn rolniczych „[...] *Całością kierował rządca, będący*

urzędnikiem [...] zaliczany raczej do strony „pańskiej” niż chłopskiej. Kolejną kategorią był rataj, czyli robotnik, który prowadził sprzężaj składający się z pary koni. Był to ojciec rodziny, samodzielnie umiejący wykonywać wszystkie prace rolne, tak przy orce i siewie, jak przy żniwie. [...] synowie ratajów, a także w okresie żniw ich siostry i matki [...]” pracowały w folwarku „[...] W lecie praca była dla wszystkich. W zimie kobiety chodziły tylko do doju, a młodzi znajdowali pracę, w miarę zdolności i potrzeby, np. przy reperacjach maszyn, pojazdów lub budynków, czy przy młocce zboża zimującego w stertach [...]”.

Każda grupa pracujących w majątku miała określony status. W zależności od pozycji w hierarchii robotników otrzymywali według umowy o pracę wynagrodzenie, deputat w płodach rolnych, mieszkanie, kawałek ziemi w polu i ogrodzie, wspólne pomieszczenia dla inwentarza i pasze.

W okresie od XVI do XVIII wieku podstawowym systemem rolnym była trójpolówka. W uprawie polowej uprawiano: żyto, pszenicę, orkisz, jęczmień, owies, proso, tatarkę, groch, len, konopie, mak i chmiel. W ogrodach warzywnych ćwikłę, marchew, rzepę, cebulę, pasternak, pietruszkę, sałatę, kapustę, ogórki i chrzan.

Zwierzętami pociągowymi były woły i konie. Prowadzono hodowlę krów, w większości mlecznych. Nie wszystkie folwarki zajmowały się chowem owiec i trzody chlewnej, a drób hodowano w niewielkim zakresie.

Wokół jednego lub więcej placów, czyli podwórz gospodarczych były lokalizowane budynki inwentarskie, magazynowe i przetwórcze oraz obiekty niezbędne do funkcjonowania gospodarstwa. W większych gospodarstwach zabudowa magazynowa (stodoły, spichlerze, brogi itp.) skupiona była wokół podwórza zwanego gumnem, które służyło jako miejsce omlotów. Plac zwany majdanem, otoczony budynkami inwentarskimi (stajnie, obory, owczarnie chlewnie itp.), służył do prac związanych z obsługą inwentarza. Liczba, gabaryty i funkcja budynków i budowli, które wokół tych placów były skoncentrowane wymuszała skala gospodarstwa, profil produkcji, ilość maszyn i sprzętów. W zachowanych zespołach folwarcznych zadziwia duża ilość i różnorodność form budowlanych wynikających z wymogów funkcjonalnych. Formalnie folwark, jak i poszczególne budynki tworzące zespół, można określić jako rozmaitość w jedności. [Jakimowicz, Nowacki 1994].

Zasad rozplanowania i reguł dotyczących funkcjonowania całości zespołu dworsko-folwarcznego uczyły już wcześniej wspomniane poradniki natomiast Giżycki w publikacji pt. „Budownictwo zastosowane do potrzeb ziemianina polskiego ze stu rycinami” [cyt. za Jakimowicz, Nowacki 1994, s. 21] w następujący sposób charakteryzuje wzorowo rozplanowany folwark „[...] Przyzwoite rozpołożenie budynków: [...] aby z ich rozpołożenia wynikała zgodność pomiędzy niemi, czyli takie połączenie budynków znajdujących się zwykle w folwarkach i w wioskach w jeden ogół, iżby tworzyły całość odznaczającą się rysem charakterystycznym i ozdobnym, który stanowi główną zaletę planów budowlanych [...] aby z ich rozpołożenia wynikała stosowność do ich przeznaczenia.”

Dalej pisze o folwarkach, które powinny mieć „[...] powierzchowność wdzięczną i ujmującą, byleby zachowane zostały prawidłą następujące:

1. Aby budynki miały przyzwoitą proporcję, kształtność i utrzymanie pochedożone.

2. Aby nie były rozdrobnione i w rozpołożeniu swym tworzyły figury regularne.

3. Aby podwórze było dostatnie w stosunku do wielkości i obszerności zabudowania.

4. Aby znajdujące się przy nich ogrodzenia były trwałe, niezbyt wysokie i urządzone z zachowaniem pewnego kształtu; w każdym przypadku żywopłoty są najlepszym i najpiękniejszym ogrodzeniem takich siedlisk.

5. Aby znajdowały się przy nich kępy drzew leśnych zasłaniające w części budynek mieszkalny i podwórze oraz sady z drzew fruktowych, gdzie miejscowość dozwala, zaś gdzie drzewa owocowe utrzymać by się nie mogły plantacje obszerniejsze, z drzew leśnych.

6. Aby podwórze utrzymywane było ochędożni”.

Wspólna funkcja nie zunifikowała gospodarstw folwarcznych. Ich cechą znanmienną było zachowanie indywidualności, odmienności i oryginalności. Budynki i budowle różniły się gabarytami, materiałem budowlanym, jakością wykonania, wystrojem architektonicznym. Pozostawały w ścisłym związku z wielofunkcyjnością i samowystarczalnością gospodarstwa dworsko-folwarcznego. Budynki dla inwentarza takie jak stajnie, obory, owczarnie, chlewnie, kurniki, kaczniki, a także spichlerze budowano z drewna, kamienia lub cegły. Gabaryty budynków inwentarskich, dla koni i bydła, narzucała liczba hodowanych zwierząt. Były budynkami jedno- lub dwutraktowymi, ale czasem ich pojemność była znacznie większa. Pozostałe zwierzęta trzymano w obiektach osobnych lub wspólnych, które podzielone były na boksy lub kojce.

Stodoły z reguły były drewniane. W zależności od potrzeb konstrukcyjną całość dzielono przegrodami, wydzielając sąsieki z przynależnym każdemu klepi-skim. Wozownie i sprzęt gospodarski mieściły wiaty, zwykle zadaszone słomą.

Podstawowym środkiem transportu były wozy tzw. bose, których używano przede wszystkim do wywozu obornika. Wozy okute żelaznymi obręczami na kołach obsługiwały areał. Wózki pomocnicze nazywane wasagami, służyły do transportu wewnętrznego w gospodarstwie. Na terenie gospodarstwa były studnie obudowane drewnianymi balami, z których wodę czerpano za pomocą żurawi. W pobliżu znajdowały się poidła dla zwierząt [Jakimowicz, Nowacki 1994].

Folwark miał własny układ komunikacyjny, którego cechą znanmienną była perfekcyjność rozplanowania dróg transportu rolniczego.

Poszczególne części założenia dworsko-folwarcznego łączyły drogi, zapewniające do każdej ze stref funkcjonalnych łatwy i wygodny dostęp. Równocześnie oddziaływały terytorium mieszkania od uciążliwości wynikających z funkcji gospodarczej. Wychodząc poza założenie, prowadziły do punktów docelowych. Patrząc z innego punktu widzenia, spełniały funkcję dróg zbiorczych prowadzących do zespołu dworskiego.

B

C

D

E

Rysunek 73. Krzelów, woj. SWK. Zespół dworski A – Fragment mapy sytuacyjnej (oprac. własne). B – Dwór (XIX w.)
C – Rządcówka. D, E – Oficyna wschodnia i zachodnia. Stan z 2006 r. Fot. A. Kralewska [Archiwum Katedry
GUTRAR Kraków]

A

B

C

D

E

F

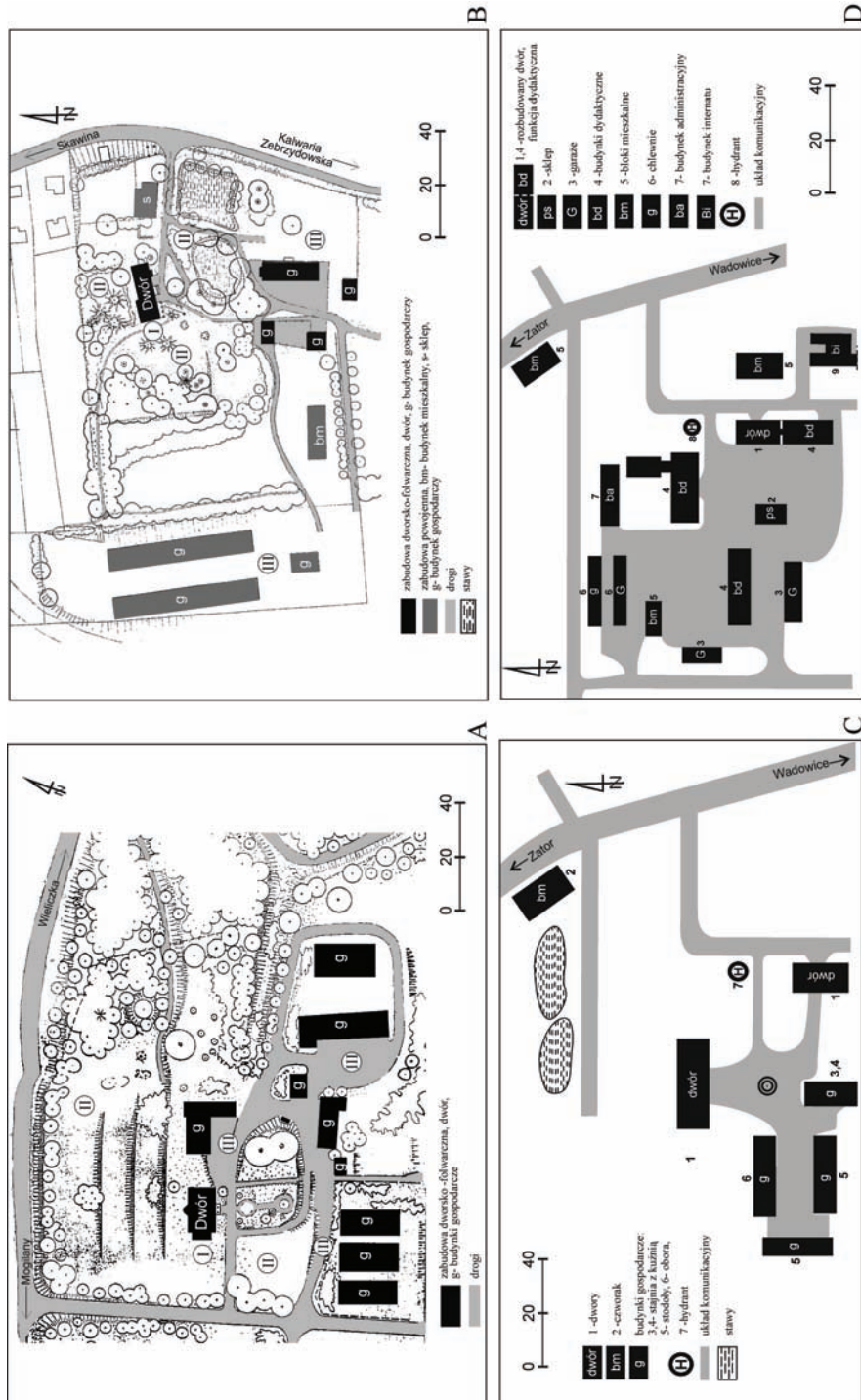

G

H

Rysunek 74. Krzelów, woj. SWK. A – kancelaria, B – dom zootechnika, C – obora, D – owczarnia, E – chlewnia, F – stajnia z wozownią, G – spichlerz, H – stodoła. Stan z 2006 r. Fot. A. Kralowska [Archiwum Katedry GUTR, AR Kraków]

Rysunek 75. Podział na strefy funkcjonalne: I – mieszkalna, II – rekreacyjna, III – gospodarcza. A – Libertów, gm. Mogilany, woj. MLP, B – Jurczyce, gm. Skawina, woj. MLP. Układ funkcjonalno-przestrzenny. C – Radocza, woj. MLP. Plan zespołu dworsko-folwarcznego z 1933 r. D – Plan zespołu dworsko-folwarcznego po rozbudowie z 2000 r. (oprac. własne)

A

Rysunek 76. Forma architektoniczna chałupy chłopskiej będącej pierwowzorem polskiego dworu. A – Grabownica, woj. PKR. (XIX w.). Stan z 1998 r. B – Kraków-Tyniec, woj. MŁP. (XIX w.). Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

B

A

Rysunek 77. Architektura dworów wywodząca się z chałupy chłopskiej, której program został zwielokrotniony lustrzanym odbiciem, przebiegającym po osi komina. A – Glińców, woj. MŁP. (dwór z k. XVIIIw.). Stan z 2000 r. B – Szalowa, woj. MŁP. (dwór z I poł. XIX w.). Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

B

Rysunek 78. Wieruszycy, woj. MŁP. Dwór obronny z XIV w., z XVII w. przebudowany. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 79. Kraków-Branice, woj. MŁP. Dwór-lamulus z XVII w. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 80. Wielogłowy, woj. MŁP. Dwór z alkierzami z XVII w. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 81. Karniowice, gm. Zabierzów, woj. MŁP. Dwór z XVIII w., z polskim łamanym dachem, później przebudowany. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 82. Trzebinia, woj. MŁP. Dwór z końca XVIII w., z polskim dachem łamanym, odmiana krakowska. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 83. Słupia, woj. MŁP. Dwór z przełomu XVIII/XIX w. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 84. Ochodza, gm. Skawina, woj. MŁP. Dwór z I. poł. XIX w. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 85. Gdów, gm. Gdów, woj. MŁP. Dwór z 1854 r. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 86. Kamiów, gm. Kocmyrzów-Luborzycy, woj. MŁP. Dwór z ok. 1880 r. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszevska

Rysunek 87. Więckowice, gm. Zabierzów, woj. MŁP. Dwór z 2. poł. XIX w. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszevska

Rysunek 88. Prusy, gm. Kocmyrzów-Luborzycy, woj. MŁP. Dwór z przełomu XIX/XX w. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszevska

Rysunek 89. Jawczyce, gm. Biskupice, woj. MŁP. Dwór z początku XX w. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszevska

A

B

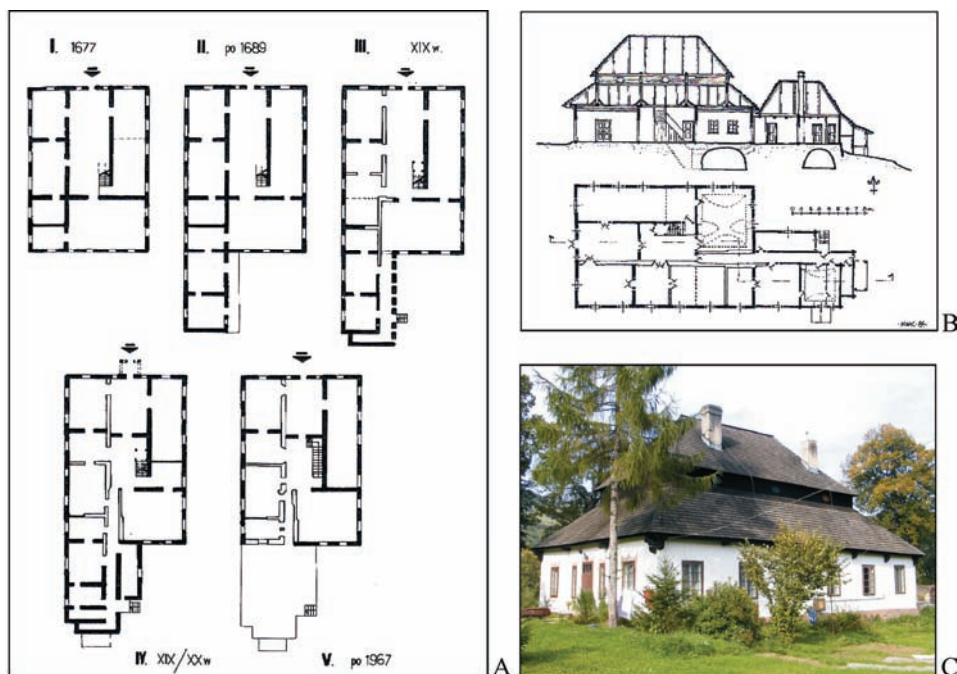

C

D

Rysunek 90. Przykłady elementów zdobniczych dworów. A – Herb. Polanka Hallera, gm. Skawina, woj. MŁP. Stan z 2006 r. B – Sentencja. Kraków-Wadów, woj. MŁP. Stan z 2007 r. C – Ozdobne okienko. Glanów, gm. Trzyciąż, woj. MŁP. Stan z 1998 r. Fot. M. Kraszevska. D – Belka stropowa dworu z Drogini, przeniesionego do Nadwiślańskiego Parku Etnograficznego w Babcicach, woj. MŁP [Archiwum w Chrzanowie]

Rysunek 91. Laskowa, woj. MŁP. A – pięć faz przekształceń dworu (1 poł. XVIII w.) w świetle badań architektonicznych, oprac. S. Kruczek. B – Rzut i przekrój budynku dworu z 1957 r., sprzed ostatniej przebudowy, oprac. M. Kornecki. [UG Laskowa] C – Laskowa. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 92. Budynki administracyjno-mieszkalne. A – Pomieszczenia dla służby. Gorzeń, woj. MŁP, (pocz. XX w.). Stan z 2005 r. B – Oficyna. Falkowice, gm. Gdów, woj. MŁP, (przełom XIX/XX w.). Stan z 2006 r. C – Czworak. Skrzyszowice, gm. Kocmyrzów-Luborzyca (1890 r.), woj. MŁP. Stan z 2007 r. D – Stróżówka. Konary, gm. Mogilany, woj. MŁP. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 93. Krzywaczka, gm. Sulkowice, woj. MŁP. Zespół zabudowań folwarcznych. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 94. Budynki inwentarskie. A – Stajnia. Skrzyszowice, gm. Kocmyrzów-Luborzyca, woj. MŁP. Stan z 2007 r. B – Obora. Grodkowice, gm. Klaj, woj. MŁP. Stan z 2007 r. C – Chlewnia. Cichawa, gm. Gdów, woj. MŁP. Stan z 2006 r. D – Owczarnia. Kozy, woj. SLK. Stan z 2003 r. E – Budynek dla drobiu. Nowy Sącz, woj. MŁP, (przeniesiony z Tymbarku do Sądeckiego Parku Etnograficznego) Stan z 2007 r. F – Tuczarnia gołębi. Wola Dalsza, woj. PKR. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszevska

A

B

C

D

E

F

G

H

Rysunek 95. Budynki magazynowe. Stodoly. A – Liplas, gm. Gdów, woj. MŁP. Stan z 2006 r. C – Stryszów, woj. MŁP. Stan z 1996 r. Spichlerze. C – Raciborowice, gm. Michałowice, woj. MŁP. Stan z 2000 r. D – Kraków-Sidzina, woj. MŁP. Stan z 2007 r. E – Lamus. Garlica Murowana, gm. Zielonki, woj. MŁP. Stan z 2007 r. F – Komórki. Grodkowice, gm. Klaj, woj. MŁP. Stan z 2007 r. G – Piwnica. Łopuszna, woj. MŁP. Stan z 2007 r. H – Chłodnia. Niegoszowice, gm. Zabierzów, woj. MŁP. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 96. Budynki przetwórcze, rzemieślnicze i przemysłowe. A – Serownik. Grodkowice, gm. Klaj, woj. MŁP. Stan z 2006 r. B – Młyn. Giebułtów, gm. Wielka Wieś, woj. MŁP. Stan z 1999 r. C – Browar. Pisary, gm. Zabierzów, woj. MŁP. D – Stolarnia. Skrzyszowice, gm. Kocmyrzów-Luborzycza, woj. MŁP. Stan z 2007 r. E – Kuźnia. Igołomia, gm. Igołomia-Wawrzeńczyce, woj. MŁP. Stan z 2007 r. F – Wieża ciśnieniowa. Kraków-Prokocim, woj. MŁP. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszevska

A

B

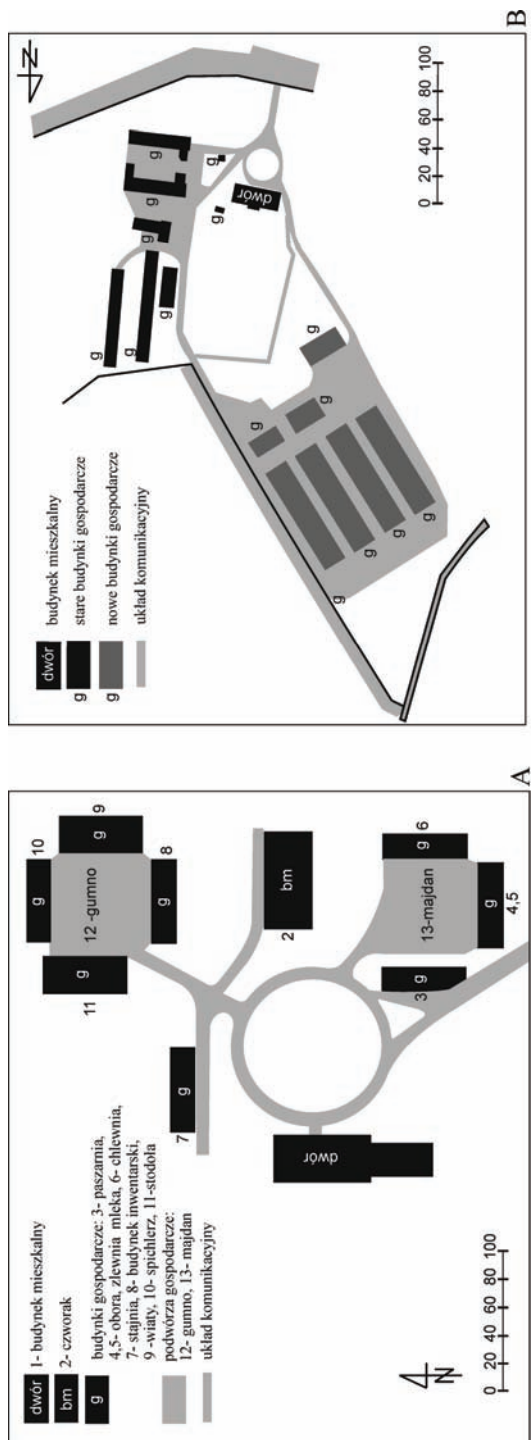

C

D

Rysunek 97. Obiekty pomocnicze. A – Studnia. Sygnezów, gm. Wieliczka, woj. MŁP. Stan z 2006 r. B – Poidła dla zwierząt. Skrzyszowice, gm. Kocmyrzów-Luborzycza, woj. MŁP. Stan z 2007 r. C – Budynek wagi. Łazany, gm. Biskupice, woj. MŁP. Stan z 2006 r. D – Kierat. Kawec, gm. Raciechowice, woj. MŁP. Stan z 2000 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 98. Folwark. Powiązania komunikacyjno-funkcjonalne, (oprac. własne) A – Jakubowice, gm. Proszowice, woj. MLP. B – Tomaszowice, gm. Wielka Wieś, woj. MLP. (oprac. własne)

7. ZAŁOŻENIA PARKOWO-OGRODOWE

Rodzime założenia parkowo-ogrodowe mają wielowiekową tradycję. Upiększały i nadawały rangę ważnym obiektom publicznym, rezydencjom miejskim i wiejskim. Zakładane były przy pałacach, dworach i dworkach szlacheckich, folwarkach, opactwach, klasztorach, plebaniach i innych obiektach [Majowski 2006].

Znaczenie parków i ogrodów w zespołach dworsko-folwarcznych w przeszłości było zupełnie inne niż obecnie. Zakładano je w celach ozdobnych, rekreacyjnych i użytkowych, na wydzielonym z gospodarstwa ziemiańskiego terenie. Wielkość powierzchni założenia parkowo-ogrodowego i jego forma kompozycyjna nadawały świetności dworom, informowały o pozycji i statusie społecznym właściciela. Otulina urządzonej zieleni separowała dwór od sąsiadów, izolowała go od uciążliwych, a wchodzących w skład zespołu dworsko-folwarcznego zabudowań gospodarczych. Była enklawą ciszy i spokoju przeznaczoną dla właścicieli i ich gości, niedostępną dla mieszkańców wsi.

Zakładanie parków i ogrodów poprzedzało wzniesienie zabudowań dworsko-folwarcznych, ponieważ proces budowy był o wiele krótszy niż urządzenie zieleni. Prace pielęgnacyjne wymagały wielkiej umiejętności, konsekwencji i cierpliwości w dążeniu do zamierzonego celu, a na efekty trzeba było czekać wiele lat. Natomiast koszty realizacji i utrzymania założenia parkowo-ogrodowego były proporcjonalne do jego wielkości i założonych ram programowych. Wybór miejsca, dla większości założeń parkowo-ogrodowych, był podobny. Przeznaczano dla nich tereny siedlisk grądowych występujących na zboczach dolin rzecznych lub lokalizowano je u podnóży stoków w sąsiedztwie naturalnych lub sztucznych zbiorników wodnych. Tereny te charakteryzowały się żyznymi glebami i bogatą rodzimą szatą roślinną. Warunki środowiskowe sprzyjały wprowadzaniu nowych odmian i gatunków roślin. Jednak podstawowym tworzywem parkowym były drzewa miejscowe, które w większości parków są najliczniejszą i najstarszą grupą drzew. Tworzą ją, związane z naturalnymi siedliskami, wiązy, jesiony, graby, lipy i dęby [Godet 2005; Instrukcja... 1980]. Wykorzystywano w założeniach jednostkowe okazy, grupy i kępy drzew, będące pozostałością lasu wcześniej na danym obszarze rosnącego. Wpisane w założenie parkowo-ogrodowe enklawy starszego drzewostanu i zieleni rodzimej w połączeniu z roślinnością urządzoną tworzą czytelne wnętrza krajobrazo-

we, pomiędzy które wprowadzano alejki i ścieżki [Gałczyński 1928]. Założenia wzbogacały i upiększały obiekty małej architektury.

O wielkości powierzchni założenia parkowo-ogrodowego, układzie przestrzennym i składzie gatunkowym decydowały ambicje i bogactwo właścicieli (rys. 99). Towarzysząca pałacom i okazałym dworom urządzona zieleń charakteryzowała się cennym i zróżnicowanym składem gatunkowym, bogactwem odmian drzew i krzewów. Były w okresie swojej świetności swoistymi ogrodami botanicznymi. Każde założenie parkowo-ogrodowe szczyliło się oryginalną i niepowtarzalną formą. Ozdobna urządzona część otaczająca rezydencję stopniowo i łagodnie przechodziła w siedliska naturalne. Całość założenia dworskiego tworzyła wielkopowierzchniowy, wyodrębniający się z krajobrazu kompleks [Newbury 2005].

Mniejszym zespołom dworsko-folwarcznym towarzyszyły niewyszukane zbiorowiska florystyczne, na które składały się głównie podstawowe gatunki rodzimych drzew i krzewów, typowe dla danego siedliska naturalnego. W skromnych ogrodach praktycznie wykorzystywano ziemię. Stosowano do celów ozdobnych rośliny użytkowe. Szpalery zieleni wysokiej i krzewów wydzielały kwatery obsadzone kwiatami, ziołami, krzewami jagodowymi, drzewami owocowymi i winoroślą, uprawiano w nich także warzywa. Zieleń wysoka i średnia pełniła rolę ochronną, chroniła od wiatru i mrozu. Tym sposobem realizowano kanon harmonijnego połączenia praktyczności i piękna. W tych przypadkach nieduży park otulał dwór [Malinowska 1995; Robin 1998].

Sztuka parkowo-ogrodowa ciągle ewoluowała, zmieniały się style i mody. W polskiej sztuce ogrodowej wyodrębnione zostały trzy główne nurty [Ciołek 1954, 1995; Bogdanowski 1966, 1996; Majdecki 1978] (rys. 100).

– Kompozycje geometryczne (XVI–XVIII w.). Były to założenia regularne, prostolinijne, symetryczne oparte na kompozycji osiowej. Kompozycje te dominowały w okresie; średniowiecza, renesansu, baroku i klasycyzmu.

– Kompozycje swobodne (XVIII–XIX w.) były założeniami, które wzorowano na dziełach stworzonych przez naturę. Cechowało je całkowite odejście od układów regularnych, geometrycznych. Reprezentują je style: angielsko-chiński, arkadyjski, romantyczny i naturalistyczny.

– Kompozycje złożone (z końca XIX i początku XX wieku) były połączeniem trzech wątków kompozycyjnych: geometrycznych, naturalnych i swobodnych. Te formy reprezentowane były przez style: kaligraficzny, secesyjny, modernistyczny i współczesny.

Najciekawsze założenia parkowo-ogrodowe powstały w okresie renesansu, dzięki perfekcyjnemu wykorzystywaniu w kompozycji naturalnych walorów przyrodniczych i krajobrazowych. Ważnym elementem takiego założenia był ogród tzw. włoski, wzorowany na „sztuce italskiej” popularny w Polsce jeszcze w XVIII i XIX wieku. Ciołek [1954, s. 25] pisze: „[...] w *sielankach Kochanowskiego, Szymonowicza i Zimorowicza widzimy jak gdyby apologię ówczesnych*

form życia ziemiańskiego [...]. W rozlicznie budowanych dworach i folwarkach zakładane były ogrody i zwierzyńce, jako nieodłączna część składowa każdej nieomal rezydencji wiejskiej. Jeszcze w XVII w. wymienia Haur 1679, wśród ośmiu rzeczy posiadanych przez każdego szlachcica również i ogród włoski”.

Pierwsze tego typu ogrody powstały na ziemi krakowskiej i szybko rozprzestrzeniły się, w różnych odmianach, na obszarze całej Polski. Krassowski [1995, s. 282] tak je charakteryzuje „[...] *osnowę rozwiązań ogrodów użytkowo-ozdobnych stanowił podział terenu ścieżkami na autonomiczne kwatery, kwadratowe lub prostokątne, ograniczone drzewami, szpalerami, krzewami bukszpanu lub treliazami*”. Geometryczności i sztywności tym układom nadawały drzewa i krzewy, będące naturalnym tworzywem, podlegającym cyklicznym zmianom. Często stosowano do nasadzeń szpalerowych graby, nadające się do strzyżenia, mające piękny rysunek i zmienną kolorystykę. Szpalery drzew wyznaczały granice kwater, podkreślały walory estetyczne perspektywy alejek (rys. 101). Z tego okresu są też ogrody o układzie tarasowym, przy zakładaniu których wykorzystywano rzeźbę terenu lub tworzone je celowo.

Swobodne założenia parkowo-ogrodowe w XVIII i XIX wieku były nowymi nurtami sztuki ogrodowej. Odwrócono się od form prostoliniowych, geometrycznych. Zaczęto wykorzystywać i eksponować naturalne walory krajobrazu [Fabijanowska, Uruska-Suszek 1994] (rys. 102, 103, 104). Mimo preferowania roślinności rodzimej wprowadzano coraz więcej roślinności obcej (rys. 105, 106). W XX-wiecznej sztuce parkowo-ogrodowej zaczął dominować styl złożony łączący elementy zaczerpnięte z różnych nurtów sztuki ogrodowej [Swarzewska, Fabijanowska 1985].

Skład gatunkowy roślin stawał się z czasem coraz bogatszy, dzięki wprowadzaniu różnych odmian drzew i krzewów rodzimych i aklimatyzowanych gatunków obcego pochodzenia. W parkach dworskich pojawiły się belgijskie wiązy, kasztanowce z Półwyspu Bałkańskiego, z Ameryki Północnej dotarły do nas (poprzez Europę) buki, dęby zielone, kasztany jadalne, topole, białe akacje itd. Ogrody zdobiono pojedynczymi drzewami, a ich partery obsadzano rodzimymi krzewami: cisami, bukszpanami, rzadziej świerkami, czy żywotnikami [Godet 2005]. W połowie XVII pojawiły się pochodzące z południowej Europy: moszczence, złotokapy, liguster, jaśminowce i inne [Majdeckicki 1978].

W planowaniu parków i ogrodów wykorzystywano walory przyrodnicze. Efekty uzyskiwano drogą planowej, przemyślanej kompozycji powiązania zieleni urządzonej z elementami środowiska naturalnego. Mistrzowskie wyeksponowanie walorów przyrodniczych takich jak; pokrój drzew i krzewów, dojrzewanie w czasie, podleganie cyklicznym następstwom pór roku, zmienność zależną od aury i pory dnia, efekty kolorystyczne [Michalik 1996; Łuczyńska-Bruzda 1997] (rys. 107, 108).

Założenie dworsko-folwarczne pozostaje w równowadze ze środowiskiem naturalnym. Zabudowie o różnym przeznaczeniu i sieci drożnej towarzyszyła

zieleń urządzona i nieurzadzona [Instrukcja Urządzania Lasu 1980; Krauz, Rączka 1981; Dubiel 1998; Borcz, Czechowicz 2003]. Do pierwszej grupy wchodziły parki, ogrody ozdobne i użytkowe, sady, winnice, zagospodarowane sztuczne cieki i stawy, aleje dojazdowe obsadzone drzewami i areal rolniczy. Drugą grupę tworzyły wkomponowane w planowe założenie parkowo-ogrodowe grupy i kępy zieleni, które rosły na tym terenie przed lokalizacją dworu, enklawy, kępy i pojedyncze okazy drzew i krzewów towarzyszące obszarom użytków rolnych, zieleń towarzysząca naturalnym zbiornikom i ciekom wodnym oraz kompleksy leśne (rys. 109).

Układ założenia parkowo-ogrodowego cechowała perfekcyjność kompozycji osadzonej w czasie i przestrzeni. W rozplanowaniu wykorzystywano nie tylko elementy naturalne, ale i wprowadzano sztuczne. W zależności od wielkości powierzchni i wybranego stylu wzbogacano je obiektami małej architektury, takimi jak pawilony, oranżerie, kapliczki, mauzolea, altany, mostki, pomniki itp. (rys. 110). Kanwą całego założenia była sieć alejek i drózek spacerowych.

Zespół dworsko-folwarczny z urządzoną zielenią otoczony był ogrodzeniem posiadającym bramą główną i mniej okazałe furtki boczne. Przy reprezentacyjnym wejściu czasem znajdował się budynek bramny, domek stróża czy dozorcówka (rys. 111). Natomiast zawsze związana z nim była aleja wychodząca poza założenie. W krajobrazie jej przebieg znaczyły drzewa rodzime, a z gatunków obcych najczęściej lipa holenderska. Skromniej urządzona zieleń towarzyszyła osobno położonym folwarkom.

Największe spustoszenia w parkach i ogrodach dworskich nastąpiły w okresie wojny, a potem były rezultatem upaństwowienia majątków szlacheckich w 1944 r. W latach powojennych drzewostan parkowy sprzedawano na wyrąb, na teren podworski wchodziła nowa zabudowa. Parki i ogrody niszczały, były dewastowane przez ludność lokalną, ponieważ pozostawione zostały opieki i dozoru. Tak dzieje się jeszcze w wielu przypadkach i w dzisiejszych czasach.

Trzeba też pamiętać, że ożywione formy mają określoną żywotność, zmieniają się i dojrzewają, podlegają negatywnym wpływom środowiska. Należy je chronić, bo ich wartość jest niezaprzeczalna. Twaróg, Twaróg [1993, s. 12] piszą „[...] Pozostałością minionych okresów historycznych są do dzisiaj zachowane niejednokrotnie już jako resztki – parki otaczające dawne pałace i dwory. W wielu przypadkach otaczały szlacheckie siedziby od kilkuset lat i stały się charakterystycznym składnikiem pejzażu wsi polskiej. Cechowały je swoisty skład gatunkowy i kompozycja drzewostanów i do dzisiaj są cennym dokumentem dla historyka sztuki i architekta krajobrazu, stanowią tło i otoczenie zabytkowych budowli oraz wiążą harmonijnie architekturę z naturalnym krajobrazem. Często są kolekcjami cennych gatunków i odmian cennych drzew i krzewów występujących u nas niekiedy w unikalnej liczbie okazów [...]” są dla ogrodników nauką „[...] aklimatyzacji gatunków drzew egzotycznych, a tym samym wskazówką przy zakładaniu nowych parków. W wielu parkach zachowały się drzewa

rosnące w tym samym miejscu jeszcze przed założeniem parku, będące pozostałością lasu niegdyś tam rosnącego, a obecnie stanowiące dla geobotaników jedyny ślad po naturalnej roślinności danego obszaru”.

Bardzo mało zachowało się do czasów współczesnych starszych założeń parkowo-ogrodowych. Wiele parków wiejskich, które stanowiły integralną część założeń dworsko-folwarcznych zostało bezpowrotnie zniszczonych. Współcześnie przeważają XIX i XX-wieczne parki krajobrazowe (tab. V, VI). Stan zachowanych jest bardzo zróżnicowany pod względem wielkości, formy i zasobu.

Tabela V. Udziały powierzchni parków dworskich na terenie gminy Kocmyrzów-Luborzycza woj. MŁP

lp.	nazwa wsi	typ parku	okres założenia [wiek]	pow. zespołu [ha]	pow. wsi [ha]	udział pow. [ha]	pow. parku [ha]
1	Baranówka	krajobrazowy	XIX/XX	1,35	327	0,41	0,48
2	Czulice	krajobrazowy	1 poł. XIX	32,95	417	7,90	0,19
3	Goszcza	krajobrazowy	XVIII	1,38	618	0,22	1,25
4	Goszyce 1	krajobrazowy	XVIII/XIX	2,75	378	0,72	
5	Goszyce 2	krajobrazowy	XIX	15,00	378	3,97	2,96
6	Kaniów	krajobrazowy	XIX	1,75	452	0,38	0,03
7	Kocmyrzów	krajobrazowy	XIX	2,14	373	0,57	0,16
8	Krzysztoforzyce	krajobrazowy	XVIII/XIX	2,76	339	0,81	2,25
9	Łuczycze	krajobrazowy	XIII/XIX	1,56	645	0,24	0,68
10	Prusy	geometryczno krajobrazowy	XVIII	92,39	288	32,08	2,93
11	Rawalowice***	krajobrazowy	XIX	2,12	283	0,75	
12	Skszeszowice	krajobrazowy	XIX	2,09	555	0,38	0,24
13	Wilków	krajobrazowy	XIX/XX	1,50	340	0,44	0,96

Oprac. własne na podst. inwentaryzacji i danych z Ośrodka Dokumentacji Zabytków, 1995 r.

Tabela VI. Typ, funkcja i własność parków na terenie gminy Wieliczka woj. MŁP

lp.	nazwa wsi	typ parku	okres założenia [wiek/rok]	obecna funkcja
1	Dobranowice	krajobrazowy	XIX/XX	Prywatna
2	Grajów	krajobrazowy	XIX/XX	Prywatna
3	Kokotów	krajobrazowy	XIX/XX	mieszkania komunalne
4	Pawlikowice	krajobrazowy	1903	klasztór
5	Raciborsko	krajobrazowy	XVII/XIX	Prywatna
6	Siercza	krajobrazowy	XVIII/XIX	Klasztor
7	Sygneczów	krajobrazowy	XIX/XX	Szkoła
8	Śledziejowice	krajobrazowy	XVIII, 1823	Dom Pracy Twórczej

Oprac. własne na podst. danych z Ośrodka Dokumentacji Zabytków, 1995 r.

Zieleń towarzysząca zespołom dworsko-folwarcznym i pałacowym na obszarach wsi ma niewymierne znaczenie w środowisku, krajobrazie i strukturze przestrzennej. Ale jej stan zachowania jest bardzo różny. Jedne założenia parkowo-ogrodowe są utrzymane w bardzo dobrym stanie dzięki zabiegom pielęgnacyjnym, zgodnie z pierwotnym zamysłem (rys. 112). W innych prace ograniczają się do utrzymania stanu istniejącego. Wiele parków podworskich jest zdewastowanych (rys. 113, 114) [Morzyniec, Sochacka 1997, 1998]. Do dziś, w wielu z nich i w obsadzeniach alei dojazdowych, zachowały się kilkusetletnie okazy niezwykle cenne dendrologicznie (rys. 115). W niektórych wsiach grupy starodrzewia lub pojedyncze okazy są jedynymi świadkami pamiętającymi dawne założenia dworskie. Zachowały się do dziś, ponieważ chroni je status pomników przyrody.

Działalność człowieka ma wpływ na kondycję wiejskich form parkowych. Kondycja parków podworskich zależy od właściciela, jak również świadomości społecznej.

Cieszy fakt coraz większego zainteresowania zabytkowymi parkami wiejskimi. Podejmowane są czynności, celem których jest ich uporządkowanie, a czasem i rekonstrukcja. Nowi właściciele obiektów podworskich urządzają je, odtwarzają stare założenia albo czerpiąc wzorce ze współczesnej sztuki parkowo-ogrodowej wprowadzają nowe gatunki drzew i krzewów.

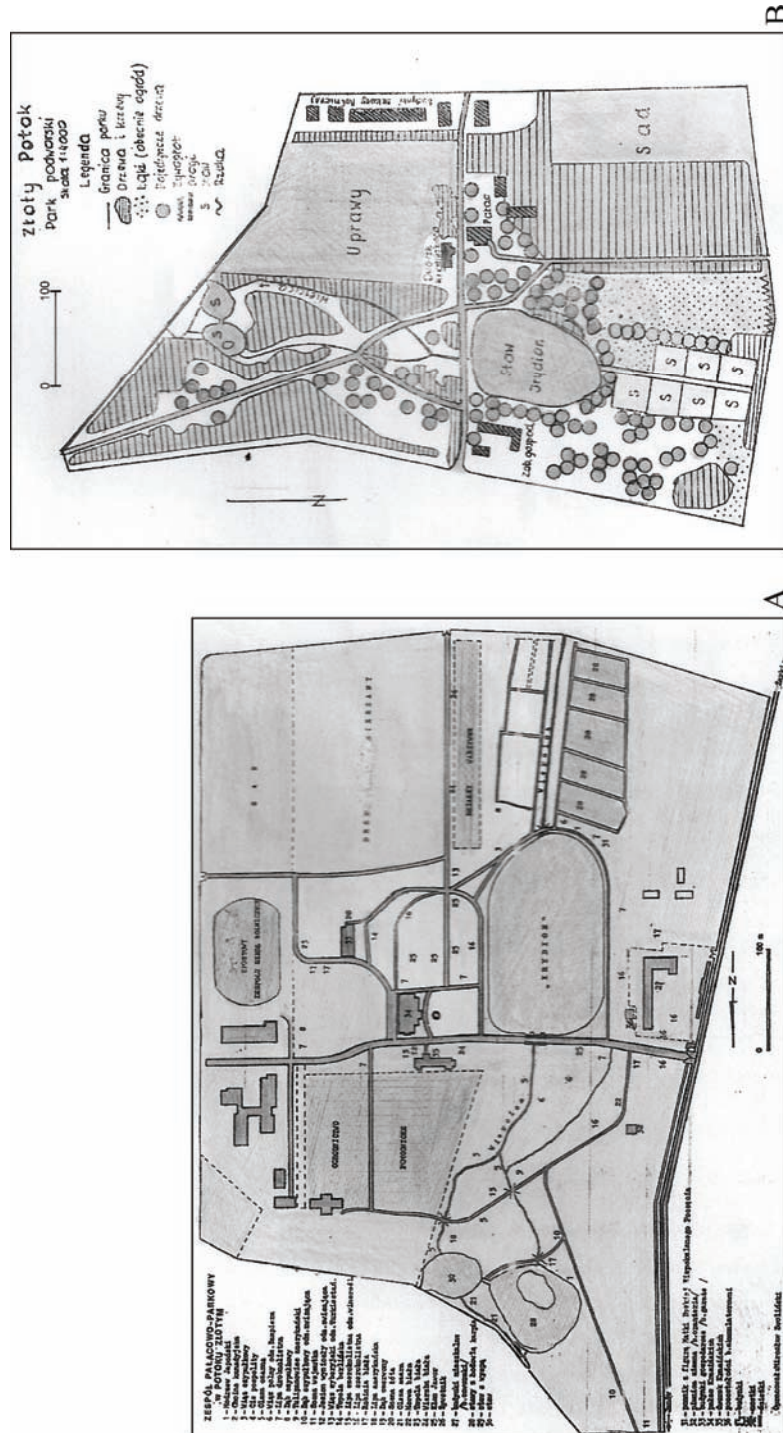
Dewastacja wielu parków ogólnodostępnych wynika z braku przepisów prawnych związanych z ich całościową ochroną i braku odpowiedzialnego właściciela. Dotyczy to przede wszystkim zespołów dworskich opuszczonych lub zrujnowanych z nieuregulowanym stanem prawnym. Innym problemem jest także brak funduszy, jako że uporządkowanie i ciągła pielęgnacja jest bardzo kosztowna.

Obecne znaczenie zabytkowych ogrodów i parków wykracza daleko poza pierwotne ramy, czyli funkcję rekreacyjną. Zwraca się uwagę na inne cechy, takie jak znaczenie dla środowiska naturalnego, wartość przyrodniczą i względy biocenotyczne. Są miejscami oparcia dla owadów, ptactwa i drobnej zwierzyny, stanowią ważne dla rolnictwa zapory przeciwwiatrowe, utrzymują w równowadze bilans wodny. Ich utrzymanie jest zasadniczym celem ochrony zabytków, czynnikiem kształcącym i wychowawczym. Są użytkiem ekologicznym, miejscem, w którym zachowane są ginące egzemplarze roślin, będące cennym materiałem badawczym dla dendrologów, przyrodników i specjalistów sztuki ogrodowej. Dlatego parki dworskie określane też jako parki wiejskie, będące własnością gmin przekształcane są w parki krajobrazowe [Sochacka i in. 2000 a, 2000 b].

Integralną częścią zespołu dworsko-folwarcznego było założenie parkowo-ogrodowe i należy je rozpatrywać w szerszym kontekście, postrzegając jego nierozzerwalny związek z jednostką osadniczą i jej układem komunikacyjnym. Całość założenia dworskiego jest jednostką architektoniczno-krajobrazową,

wyodrębnioną z naturalnych siedlisk, z enklawą ozdobnego ogrodu [Bogdanowski 1989]. Miejscem zanikających środowisk i pejzaży wiejskich. Ginącym krajobrazem przy tworzeniu, którego efekt wizualny uzyskano dzięki harmonii założenia dworskiego i kontrastującego z nim otoczenia. Dlatego zabytkowe ogrody i dawne założenia urbanistyczne powinny być wzorcem dla współczesnych form architektury zieleni, mogą być pomocne przy odtwarzaniu zniszczonego założenia, jak i krajobrazu [Majdecki 1993].

Parki i ogrody podworskie są żywym dokumentem wysokiego kunsztu specjalistów od sztuki parkowo-ogrodowej i jako założenia zabytkowe winne być zachowane dla przyszłych pokoleń.

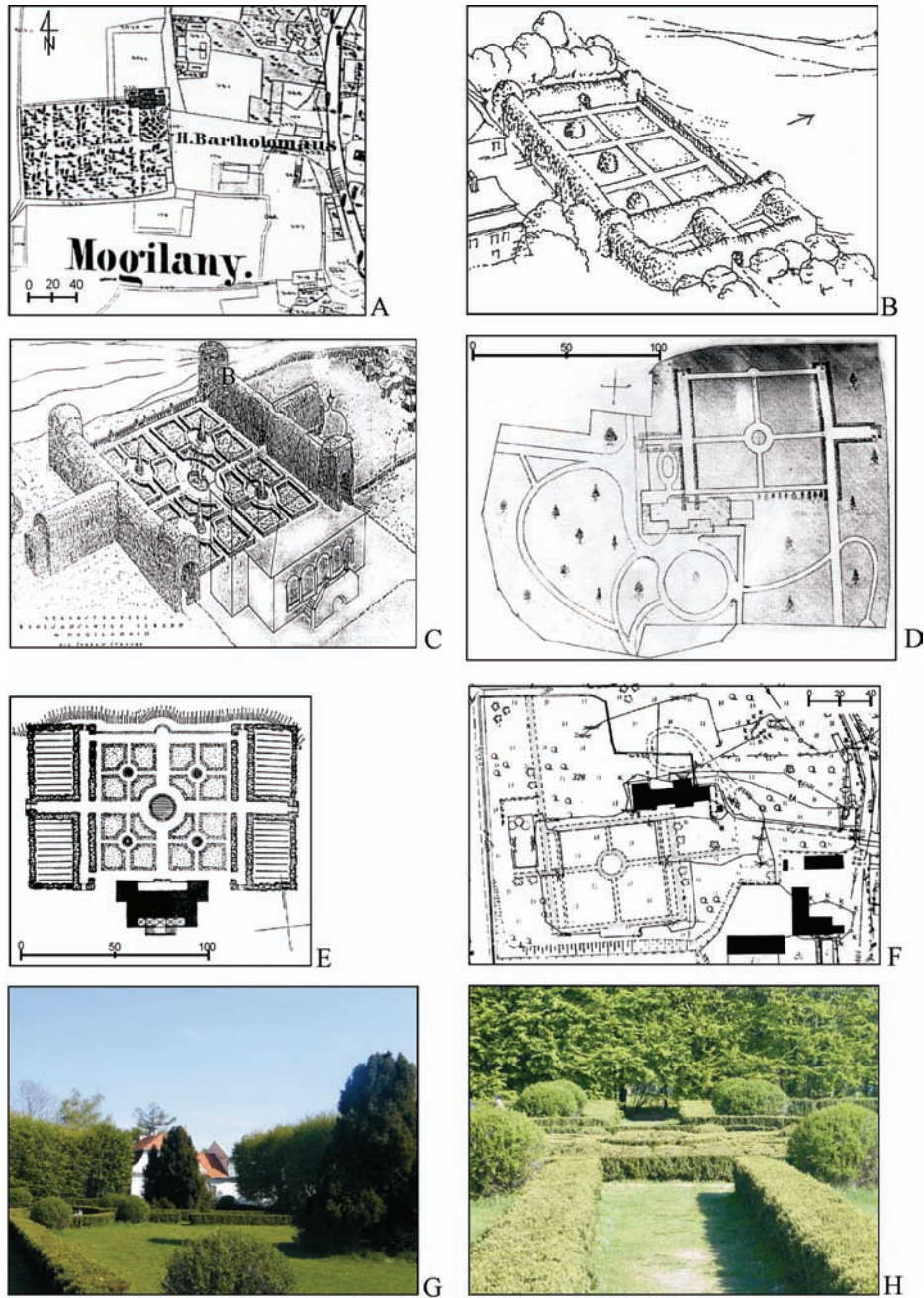

Rysunek 99. Złoty Potok, woj. SLK. Skala porównawcza: A – Plan zespołu pałacowo-parkowego. B – Plan zespołu dworsko-parkowego [Zwołiński M. Szkice monograficzne Janowa i okolic. Częstochowa 1992 r.]

Formy stylistyczne ogrodów polskich																			
Style geometryczne		Style swobodne			Style złożone														
XIV-XV w	ogród średniowieczny	XVI w	ogród renesansowy	XVII-XVIII w	ogród klasycystyczny	XVIII-XIX w	ogród angielsko-chiński	ogród romantyczny	XIX w	ogród naturalistyczny	XIX w	ogród kaligraficzny	XX-XXI w	ogród secesyjny i nowoczesny	XX-XXI w	ogród współczesny			

- dwór
- inne budynki i budowle
- drzewa liściaste/głaste
- szpalery/żywoploty
- trawniki
- oczka wodne
- ścieżki
- terasy

Rysunek 100. Formy stylistyczne ogrodów polskich (oprac. własne na podstawie rysunku J. Bogdanowskiego, 1996)

Rysunek 101. Założenie parkowo-ogrodowe. Mogilany, gm. Mogilany, woj. MŁP. A – Fragment mapy katastralnej z 1845 r. B – Aksonometria rekonstrukcji ogrodu, rys. Bogdanowski J. na podstawie mapy katastralnej z 1845 r. [Bogdanowski, 1996 r.] C – Rekonstrukcja ogrodu ozdobnego z 1924 r., rys. Strojek S. D – Plan ogrodu dworskiego z uwzględnieniem zabudowy z 1924 r., (oprac. Stec J.) E – Plan ogrodu z uwzględnieniem osiowo usytuowanego dworu z 1954 r., rys. Miłoszewski S. F – Fragment mapy topograficznej z 1997 r., (zbiory własne) G, H – Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

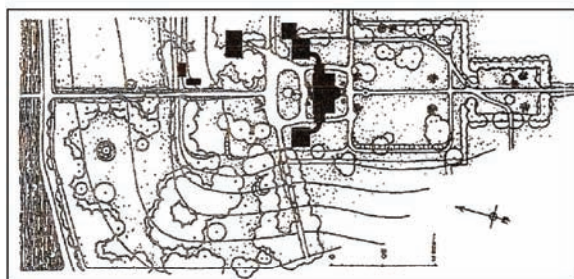
Rysunek 102. Plany rekonstrukcji zespołów parkowo-ogrodowych. A – Kobiernice, woj. SLK. Plan ogrodu i parku z 1. poł. XIX w. [zbiory własne]. B – Stan z 1996 r. Fot. D. Sochacka. C – Zbyszyce, woj. MŁP. Ogród dworski z 1846 r. [Tłoczek, 1954]. D – Stan z 2006 r. E – Niegoszowice, gm. Zabierzów, woj. MŁP. Styl geometryczny, kwaterowy. Ogród dworski [Tłoczek, 1954]. G – Kraków-Sidzina, woj. MŁP. Styl geometryczny. Ogród włoski. Stan z 1957 r. [Bogdanowski J., *Aura* 3/1997] H – Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

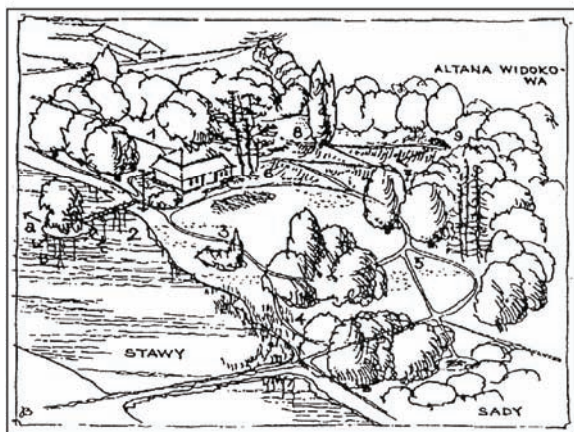
A

B

Rysunek 103. Założenia parkowo-ogrodowe. A – Piekary, gm. Liszki, woj. MŁP. Styl swobodny. Ogród powstały ok. 1865 r. wg. stanu z 1956 r. [Bogdanowski 1996]. B – Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska, C – Krzelów, woj. SWK. Tradycyjny ogród dworu polskiego powstały ok. 1920 r. wg. stanu z 1968 r. [Bogdanowski 1996]. D – Stan z 2006 r. Fot. A. Kralowska [Archiwum Katedry GUTR, AR Kraków]

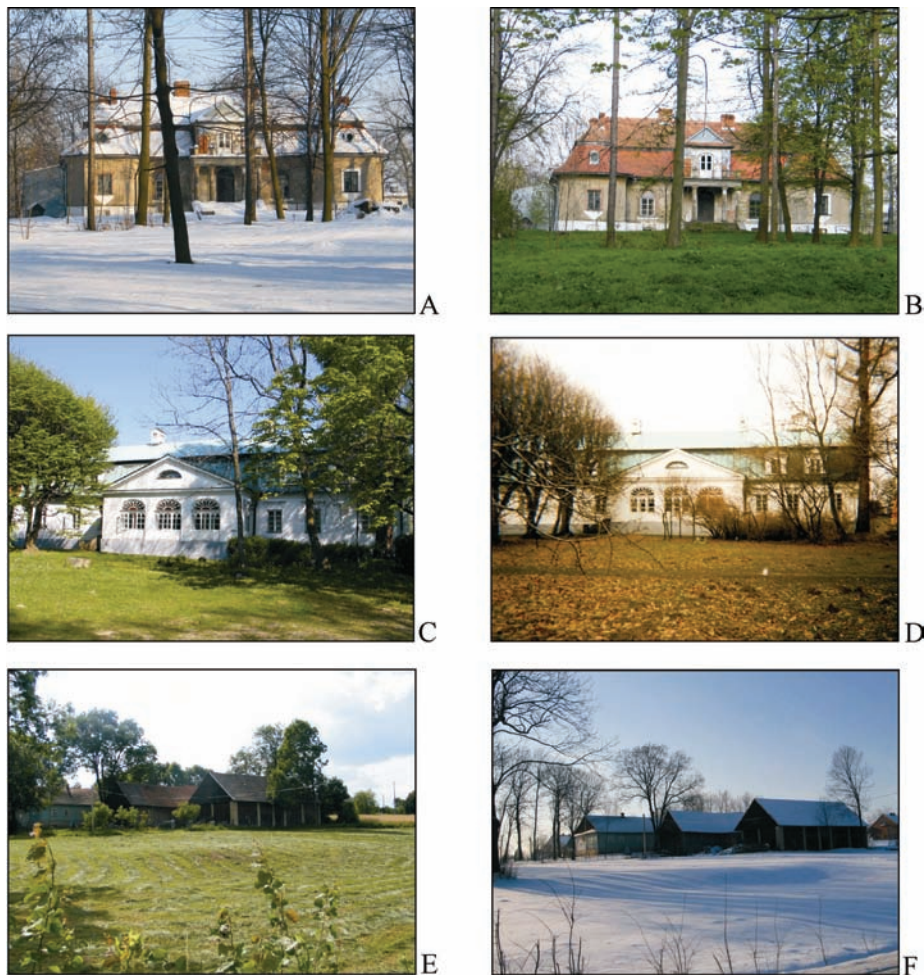

A

B

Rysunek 104. Założenia parkowo-ogrodowe. A – Bolechowice, gm. Zabierzów, woj. MŁP. Park naturalistyczny powstały ok. XVIII w. Stan z 1952 r. [Bogdanowski 1996]. B – Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 107. Zabudowania dworskie w różnych porach roku. A, B – Niegowić, gm. Gdów, woj. MŁP. Dwór zimą i wiosną. Stan z 2006 r. C, D – Mogilany, gm. Mogilany, woj. MŁP, A – Dwór latem i jesienią. Stan z 2006 r. E, F – Wiatowice, gm. Gdów, woj. MŁP. Dwór latem i zimą. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 108. Zespół dworsko-folwarczny w różnym oświetleniu. Wołowice, gm. Czernichów, woj. MŁP. Stan z 2000 r. Fot. D. Sochacka

Rysunek 109. Formy zieleni urządzonej. A – Kraków-Pychowice, woj. MLP. Staw w zieleni parkowej. Stan z 2007 r. B – Łazany, gm. Biskupice, woj. MLP. Pola byłego majątku dworskiego. Stan z 2007 r. C – Kraków-Luczanowice, woj. MLP. Aleja grabowa. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszczyńska

Rysunek 110. Obiekty małej architektury. A – Karniowice, gm. Zabierzów, woj. MLP. Kaplica ośmioboczna z I. poł. XVII w. Stan z 2007 r. B – Łazany, gm. Biskupice, woj. MLP. Kapliczka z 1899 r. Stan z 2007 r. C, D – Grodowice, gm. Klaj, woj. MLP. Posąg „Gopłany” z pocz. XX w. Pomnik w miejscu zamordowania Marcjana Żelenskiego z 1846 r. Stan z 2007 r. E – Lippnica Murowana, woj. MLP. Figura Iwa z XIX w. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszczyńska

A

B

C

D

Rysunek 111. Bramy i ogrodzenia. A – Więckowice, gm. Zabierzów, woj. MŁP. Ogrodzenie z budynkiem bramnym. Stan z 2006 r. B – Haczów, woj. MŁP. Stan z 2006 r. C – Grzegorzowice Wielkie, gm. Iwanowice, woj. MŁP. Stan z 2006 r. D – Grodkowice, gm. Klaj, woj. MŁP. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

A

B

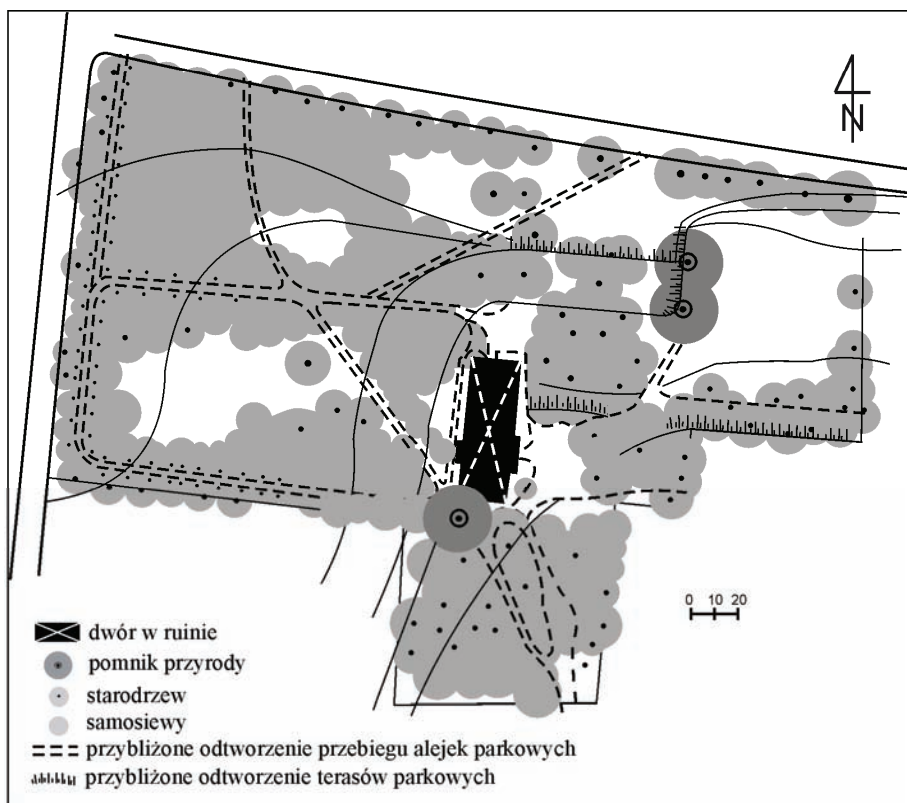

C

D

Rysunek 112. Dobrze utrzymane zespoły parkowo-ogrodowe. A – Tymowa, woj. MŁP. Stan z 2007 r. B – Bilczyce, gm. Gdów, woj. MŁP. Stan z 2007 r. C – Kraków-Piaski, woj. MŁP. Stan z 2006 r. B – Kraków-Wadów. Park dworski przekwalifikowany na park miejski. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

A

B

C

Rysunek 113. Zaniewany park dworski. Klimontów, gm. Proszowice, woj. MŁP. A – Park z licznymi samosiewami (oprac. własne). B – Drzewostan parkowy. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska. C – Okorowane, zdrowe drzewo parkowe. Stan z 1996 r. Fot. W. Morzyniec (zbiory własne)

Rysunek 114. Zaniedbane parki podworskie i pozostałości po nich. A – Książniczki, gm. Michałowice, woj. MŁP. Zniszczony drzewostan. Stan z 2006 r. B- Liplas, gm. Gdów, woj. MŁP. Pozostałości parku. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 115. Drzewa pomnikowe wchodzące niegdys w skład zespołów parkowych i drzewa mające status pomników przyrody. A – Biskupice, gm. Biskupice, woj. MŁP. Dąb, B – Nowy Sącz, woj. MŁP. Aleja dębowa, C – Jawczyce, gm. Biskupice, gm. Biskupice, woj. MŁP. Grab, D – Grodkowice, gm. Klaj, woj. MŁP. Dąb. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

8. PODSUMOWANIE

Zespoły dworsko-folwarczne są relikdami przeszłości, mimo to zachowały ważną pozycję w strukturze, krajobrazie jednostek osadniczych i życiu wsi. Współcześnie pełniona rola odbiega od pierwotnie założonej, ponieważ ich funkcja użytkowa wygasła wraz z utraceniem pierwszoplanowej roli gospodarczej i kulturowej.

Dominacja zachowanych obiektów podworskich lub pozostałości po nich, jest nadal zakodowana w strukturze przestrzennej i wpisana w pejzaż wsi, przede wszystkim, dlatego że rolnictwo przez kilka stuleci oparte było na gospodarce dworsko-folwarczej. Mocna funkcja wielkoobszarowych gospodarstw rolnych decydowała o stosunkach społecznych, a wielkość założeń dworskich i pałacowych determinowała procesy osiedlotwórcze i formowała krajobraz obszarów wiejskich.

W wielowiekowej historii gospodarki dworsko-folwarczej okresy wojen, rozbiory, klęski żywiołowe, kryzysy gospodarcze i złe gospodarowanie powodowały duże straty w substancji budowlanej zespołów dworsko-folwarczych. Mimo to dwory prawie zawsze były odbudowywane i podnosiły się z upadku. Trwały, mimo niekorzystnych układów polityczno-społeczno-gospodarczych. Obecnie dwór zaczyna występować w zupełnie odmiennej roli.

Radykalne zmiany w polityce i gospodarce państwa po II wojnie światowej spowodowały ich upadek. Powodem była rewolucja ustrojowa i społeczna, okres organizacji, odbudowy kraju i sektorów gospodarczych w tym reforma rolnictwa. Przez długi okres nie przywiązywano większej wagi do wartości kulturowej i zabytkowej spuścizny podworskiej. Wiele obiektów dewastowano, niszczone celowo, niektóre wyburzano. Winą należy obciążyć powojenne władze, które nie dopuszczały do obiektywnej oceny działalności właścicieli ziemskich, roli zespołów dworsko-folwarczych w gospodarce rolnej oraz ich znaczenia kulturotwórczego. Z premedytacją zakłamywana była wielowiekowa polska historia. Przemilczano fakty, że w najtrudniejszych czasach dwory były ostoją tradycji, kultury i patriotyzmu. Kolbuszowski [1996, s. 152] pisze „[...] *Kulturowa funkcja XIX-wiecznych dworów i dworków [...] polegała na tym, że będąc przejawem ziemiańsko-wiejskiego stylu życia, stanowiły miejsce, w którym realizował się patryjarchalno-romantyczny model rodziny. Dworek był ostoją swojskości rodzinnego ciepła, miejscem, w którym tradycja narodowa miała wymiar i sens prywatny*”. Z kolei Morawski [1994, s. 23] pisze „[...] *Dwór*

spełniał też tradycyjnie rolę instytucji charytatywno-opiekuńczej w stosunku do okolicznych wsi. Wspomagał parafie, szkoły, najrozmaitsze organizacje, takie jak chóry, kółka teatralne, orkiestry, straże pożarne, związki strzeleckie, wicjowe, sokolskie – stanowiące tkankę społeczną przedwojennej wsi. Wszystko to były obciążenia, które trzeba było ponosić zgodnie z poczuciem paternalistycznej, głęboko zakorzenionej tradycji”.

Stan zachowania obiektów podworskich, udział w kształtowaniu struktury i krajobrazu oraz pełnioną funkcję w minionych kilkudziesięciu powojennych latach określono na podstawie badań terenowych, dostępnej dokumentacji i literatury przedmiotu [Sochacka 1996, 1997, 1998, 2001]. Uzyskaną wiedzę można podsumować następująco:

Powaznym błędem reformy rolnej, która miała miejsce po II wojnie światowej, był podział założeń dworsko-folwarcznych, w wyniku którego nastąpiło: oddzielenie zespołu mieszkalno-parkowo-folwarcznego od zaplecza rolniczego, rozparcelowanie budynków podworskich między różnych użytkowników i zmiana ich funkcji. Formy zagospodarowywania były rozmaite. Niewielu przypadła rola obiektów użyteczności publicznej wyższego rzędu. Obiekty podworskie, pozostałe w gestii społeczności wiejskich były przeznaczane na lokalne cele usługowe lub gospodarcze. W zależności od formy podziału gospodarstw dworskich i ich przeznaczenia zniszczeniu ulegało założenie urbanistyczne, zespół dworsko-folwarczny lub jednostkowe obiekty.

W całości założenia dworsko-folwarczne zachowały się tylko wtedy, gdy pozostały w gestii jednego użytkownika (właściciela) i utrzymana została funkcja rolnicza. Podział założenia nastąpił przez oddzielenie zespołu dworsko-folwarcznego od arealu. Najgorsze w skutkach dla zabudowy podworskiej było dalsze rozbitcie zespołu dworsko-folwarcznego i rozdysponowanie poszczególnych obiektów między różne podmioty gospodarcze.

Utrzymanie założenia zespołu dworsko-folwarcznego lub jednostkowego obiektu ściśle związane było z funkcją. Stan techniczny budynków i budowli oraz kondycja zieleni parkowo-ogrodowej zależała od gospodarności i świadomości nowego właściciela bądź użytkownika. Proces dewastacji prowadzącej do niepowetowanych strat był najszybszy w przypadku rażącej niezgody pierwotnej funkcji z nadaną z konieczności. Także wykorzystywanie budynków podworskich na różne cele gospodarcze, przez krótki czas. Przede wszystkim dotyczyło to zabudowy gospodarczej, ponieważ rzadko ochraniał je status obiektów zabytkowych.

Sytuacja parków podworskich zdecydowanie była najlepsza, kiedy zachowane zostało założenie dworskie w całości. Pozostałe z reguły stawały się parkami wiejskimi, ogólnie dostępnymi. Na ich terenie prowadzono prace pielęgnacyjne w bardzo ograniczonym zakresie lub wcale. Często były niszczone przez społeczność lokalną.

– Założenia dworsko-folwarczne zostały zachowane w całości, kiedy przejęły je: PGR-y spółdzielnie produkcyjne, kółka, zakłady doświadczałne i szkoły rolnicze lub inne instytucje prowadzące rolniczą działalność gospodarczą. W tych gospodarstwach kontynuowana była założona pierwotna funkcja, mimo zmiany formy gospodarowania (rys. 116 A). W gospodarstwach rolnych powstałych na bazie zespołów dworsko-folwarcznych dwór zwykle przejmował funkcję administracyjną. W tych przypadkach nie dbano o wartościowe formy i detale architektoniczne. Adaptacja budynku do nowych potrzeb zwykle ograniczała się do podziału wnętrza ściankami działowymi w celu uzyskania większej liczby mniejszych powierzchniowo pomieszczeń. Budynki gospodarcze ulegały wewnętrznym modernizacjom, były rozbudowane. Utrzymywanie ich w dobrym stanie technicznym było warunkiem koniecznym, zapewniającym sprawne funkcjonowanie przedsiębiorstwa rolnego. Budynki i budowle gospodarcze były dostosowywane do kierunku i programu produkcyjnego. Nowe inwestycje wynikały z aktualnych potrzeb. Likwidacja obiektów zniszczonych lub zbędnych nie wywoływała drastycznych zmian w strukturze zespołów folwarcznych, ponieważ analogiczne procesy ewolucyjne miały miejsce w całej ich historii. Utrzymanie zieleni urządzonej ograniczało się do koniecznych prac pielęgnacyjnych. Dlatego całość założenia parkowo-ogrodowego jest do dziś czytelna i łatwa do odtworzenia.

W małych zespołach dworskich, które pozostały w rękach właścicieli z reguły dbano o całość majątku, a zachodzące zmiany poddawały się procesom naturalnym, będącym udziałem gospodarstw chłopskich (rys. 116 B).

We wsiach, gdzie funkcja rolnicza w gospodarstwach podworskich nadal była kontynuowana utrzymane zostały mocne więzi społeczności wiejskiej z nowym właścicielem lub użytkownikiem ze względu na wspólnotę interesów. W tych przypadkach struktura przestrzenna, jak i krajobraz osadniczy jest najlepiej zachowany.

– Podzielenie założenia urbanistycznego przez pozbawieniem zespołu dworsko-folwarcznego arealu gruntów rolnych i leśnych pociągnęło za sobą konieczność zmian funkcjonalnych. Zespoły dworsko-folwarczne, którym przypisano funkcję reprezentacyjną lub usługową ponadlokalną, jak: muzea, domy pracy twórczej, domy opieki społecznej, hotele, restauracje, siedziby firm itp. mają najsłabsze powiązania ze wsią. Widoczna jest w każdym przypadku duża troska o dwór, który jest obiektem najważniejszym (rys. 117). Zauważa się też dużą dbałość o zachowanie wartościowej substancji budowlanej i detali architektonicznych. Restauracja zniszczonych części odbywa się zgodnie z pierwotnym wzorem. Utrzymanie budynku oraz wszelkie prace remontowe, modernizacyjne i adaptacyjne wykonywane są we współpracy ze służbami konserwatorskimi. Zachowanym zabudowaniom gospodarczym powierzane są funkcje zastępcze niepowodujące niszczenia substancji budowlanej. Sukcesywnie przeprowadzane są prace remontowe. W zespołach parkowych równolegle prowadzone są prace

pielęgnacyjne. Zwykle też następuje rewaloryzacja założeń parkowo-ogrodowych, ponieważ otaczająca go urządzona zieleń służy użytkownikom, podnosi walory estetyczne całego zespołu, świadczy o randze i pozycji właściciela.

Tak zagospodarowany zespół podworski jest ważnym obiektem na terenie wsi, która z nim się utożsamia, mimo że niewielu mieszkańców znajduje w nim zatrudnienie. Taki obiekt przyciąga ludzi z zewnątrz i ma niebagatelny wpływ na wyzwolenie inicjatyw społecznych, aktywizację i rozwój wielofunkcyjny jednostki osadniczej. Zespół dworsko-folwarczny jest wyraźnie wyeksponowany w krajobrazie i ma wpływ na kształt przestrzenny wsi i krajobraz osadniczy.

– Pozostałe dwory zostały przeznaczane na usługi lokalne wyższego rzędu, jak: urzędy gminne, domy kultury, szkoły, ośrodki zdrowia, biblioteki itp. (rys. 118). Nowa rola spowodowała zanik więzi gospodarczych. Wspólnotą interesów związana jest tylko część mieszkańców wsi, w zależności od pełnionej funkcji. W rozplanowaniu wnętrza dworu następowały daleko posunięte modernizacje związane z nową funkcją i aktualnymi potrzebami. Natomiast zewnętrzne elewacje budynku, poza wyjątkami, pozostały zachowane bez zmian. Dbalność o dobry stan techniczny była uzależniona od rangi obiektu, gospodarności nowego właściciela i jego emocjonalnego stosunku do obiektów zabytkowych. Te obiekty wraz z otaczającą je zielenią wtopiły się w strefę usługową, ale wyodrębnia je architektura budynków. Rozplanowanie zespołu w strukturze i krajobrazie jeszcze czytelne sukcesywnie się zaciera.

– Największe straty poniosły wsie, w których po parcelacji ziemi budynki dworów po spełnieniu różnorodnych funkcji przejęły rolę wielorodzinnych mieszkań komunalnych dla rodzin najuboższych (rys. 119). Typowa była sytuacja dworów użytkowanych przez kilka rodzin. Gmina, mająca w swojej gestii te mieszkania, najczęściej nie prowadziła bieżących prac remontowych, przerzucając je na mieszkańców. Ci z kolei, nie wykazując żadnej inicjatywy, mającej na celu poprawienie standardu życia, przyjmowali stanowisko rozszczeniowe w stosunku do urzędu. Zdecydowanie sytuacja się pogorszyła po likwidacji państwowych lub spółdzielczych gospodarstw, gdy zamieszkały w nich rodziny byłych pracowników, którzy pozbawieni zostali pracy. W wielu przypadkach nastąpiła izolacja tej części wsi, stając się jej wstydliwą wizytówką. Zniszczenia stopniowo obejmowały drzewostan parkowy, wykorzystywany jako materiał opałowy, dewastacja dotykała opuszczonych budynków gospodarczych, sukcesywnie niszczyły same dwory. W strukturze i krajobrazie wsi zauważalny jest proces zaniku śladów wcześniejszych założeń dworskich.

– Budynki gospodarcze, oddzielone od zespołu dworsko-parkowego, potraktowane jako jednostkowe obiekty, dostając się w ręce różnych użytkowników, spełniały rozmaite funkcje. Były wykorzystywane na magazyny, składy, warsztaty rzemieślnicze, drobne obiekty przemysłowe itp. Najczęściej pierwotna funkcja pozostawała w rażącej niezgodzie z nową (rys. 120). Prowadzenie przypadkowej działalności gospodarczej w tych obiektach było uciążliwe i nie

spełniało warunków bezpieczeństwa i higieny pracy. Celowa adaptacja czy modernizacja obiektów do określonych celów była kosztowna, nieopłacalna, kolejni użytkownicy w te budynki nie inwestowali, traktując sytuację jako przejściową. Innym z ważnych czynników zniszczeń obiektów gospodarczych był brak opieki i ochrony z urzędu.

Świadcami przeszłości są pojedyncze obiekty podworskie, które zachowały się przede wszystkim ze względu na wartość zabytkową, piękną architekturę i są objęte ochroną konserwatorską. Jeżeli są zagospodarowane i ich stan techniczny jest dobry stanowią ciekawy element struktury i krajobrazu wsi.

Ślady pierwotnych założeń są słabo czytelne w układzie drożnym najstarszej części wsi. Spotyka się zachowane kępy lub pojedyncze okazy starodrzewia, zaniedbane stawy i młynówki. Więzi społeczne ograniczają się do układów międzysąsiedzkich.

– Niektóre dwory, jak i pojedyncze obiekty gospodarcze zostały zachowane ze względu na unikalną architekturę i oryginalne rozwiązania architektoniczne o cechach regionalnych. Znalazły miejsce na terenach skansenów „*in situ*” lub zostały do nich przeniesione (rys. 121). Są zadbanymi obiektami muzealnymi z odtworzonymi wnętrzami i tak, jak i inne eksponaty pełnią rolę edukacyjną.

– Zieleń wchodząca w skład założeń dworsko-folwarcznych jest w bardzo różnym stanie. Wzorowo utrzymana przy obiektach reprezentacyjnych, gdzie zachowano lub odtworzono pierwotne założenia parkowo-ogrodowe. Kondycję parków, będących własnością społeczeństw lokalnych, można określić w skali od bardzo złej do bardzo dobrej. Ich stan uzależniony był i jest od gospodarzy obiektów i stosunku do niej mieszkańców wsi. Zauważalna jest większa dbałość o zieleni w bezpośredniej oprawie dworu. Los drzewostanu alei dworskich też jest zróżnicowany. Duże znaczenie ma ich lokalizacja w stosunku do przebiegu ciągów komunikacyjnych i do procesów urbanizacyjnych, zachodzących w ich pobliżu. Jedne zostały zlikwidowane, gdy przejęły funkcję dróg publicznych i zaszła konieczność poszerzenia pasa drogowego do wymogów współczesnych. W innych, które stały się drogami publicznymi, drzewostan obumiera z powodu dużego natężenia spalin, przy coraz zwiększającym się ruchu samochodowym. Natomiast w dobrej kondycji są te aleje, które znajdują się poza strefą silnie urbanizującą się, stanowią część zachowanych założeń lub zespołów dworsko-folwarcznych, zespołów dworskich i folwarcznych.

– Areał rolniczy, pozostawiony w całości wyodrębnia się ze struktury i krajobrazu wielkimi powierzchniowo polami uprawowymi, o ile jest użytkowany. W przeciwnym wypadku stanowi duże powierzchniowo enklawy gruntów odłogowanych. Obszary gruntów rolnych, które zostały sparcelowane i przeznaczone na cele rolnicze tworzą kompleksy kontrastujące z historycznie ukształtowanym rozłogiem gospodarstw chłopskich. Mimo zachodzących okresie kilkudziesięciu lat procesów, związanych z obrotem ziemią, nadal wyodrębnia się geometryczny ich podział na kształtne, równe powierzchniowo działki.

Od lat 90. ubiegłego wieku zespoły podworskie budzą coraz większe zainteresowanie osób prywatnych i całego społeczeństwa. W świadomości społecznej ugruntowuje się przekonanie o obowiązku ochrony naszego, rodzimego dziedzictwa kulturowego, a więc i konieczności ratowania tych ginących, pięknych, zabytkowych obiektów. Odzyskują je byli właściciele lub ich spadkobiercy. Zaczynają być przedmiotem obrotu, kupna-sprzedaży. Posiadanie zabytkowej siedziby w otoczeniu parku staje się nobilitacją bogatych osób i nadaje splendoru różnym, dobrze prosperującym firmom. Ratuje dwory osoby wywodzące się z elitarnych grup społecznych i szarzy ludzie z pasją. Także niektóre samorządy gminne zaczynają doceniać istnienie zespołów podworskich na swoim terenie. Są przykłady opracowywania ogólnych planów zagospodarowania wsi z zespołami pałacowymi i dworskimi (rys. 122). Inwestują w nie, bo taki właściwie zagospodarowany obiekt, z nową funkcją, ciekawym programem usług, dzięki reklamie i promocji ma wpływ na aktywizację i rozwój wsi. Ten trend zmierzający do ratowania spuścizny podworskiej jest z każdym dniem coraz bardziej widoczny. Tym bardziej, że członkostwo w Unii otworzyło możliwości uzyskania celowych dotacji z funduszy Unii Europejskiej. Dzięki temu niektóre dwory odzyskały pełną krągłość, kolejne podnoszone są z ruin lub są remontowane i niedługo zaistnieją w krajobrazie polskiej wsi. Dobra passa obejmuje też, choć w drugiej kolejności pozostałe obiekty gospodarcze i parki.

Jest też wiele przykładów negatywnych. W efekcie prowadzonej polityki jeszcze niewiele nieruchomości podworskich służy społeczeństwu lub osobom prywatnym, a mogłoby być inaczej. Po 1990 roku duża część obiektów została opuszczona w dobrym stanie technicznym. Dziś są zdewastowane lub w daleko posuniętej ruinie i te umierają na naszych oczach. O ile nie znajdą właściciela, który chciałby w ich odbudowę zainwestować, pozostaną po nich tylko ślady i pamięć ludzka.

Bezpośrednim powodem jest brak uregulowań ustawowych. Byłe ziemiaństwo walczy o zwrot majątków, mimo ciągnących się latami procedur prawnych i w końcu je odzyskuje. Dlatego coraz powszechniejsze jest zjawisko opuszczania przez dotychczasowych właścicieli i użytkowników budynków podworskich w sytuacji, gdy następcy jeszcze nie nabyli prawa do ich przejęcia. Nie chcąc ponosić kosztów utrzymania, pozostawiają je najczęściej bez zabezpieczenia.

Dla biednych gmin zainwestowanie w zabytkowe obiekty przekracza możliwości budżetu lub boją się zainwestować w te obiekty, do których mogą być podważone prawa własności. Zdarzają się też przypadki odzyskania majątku, ale właściciel nie jest w stanie utrzymać podlegającego rygorom konserwatorskim wielkokubaturowego obiektu, mieszka za granicą, albo zależy mu tylko na dużej atrakcyjnie położonej działce itp. W takich przypadkach niezamieszkałe budynki, bez opieki, są dewastowane i niszczone w bardzo szybkim tempie.

W konkluzji zostało stwierdzone, że obiekty podworskie, które w przeszłości kształtowały strukturę przestrzenną i krajobraz wsi w zależności od

obecnej funkcji i od stanu zachowania uczestniczą czynnie lub biernie w przekształcaniach przestrzennych. Ze względu na ich wartość proces restrukturyzacji wsi wraz z kompleksowym jej zarządzaniem powinien obejmować program ich ochrony, łącznie z zachowanymi historycznymi układami osadniczymi.

W zakończeniu trzeba wspomnieć, że jest coraz większe zainteresowanie Polaków polskim dziedzictwem kulturowym. Wielkim zainteresowaniem cieszą się organizowane przez samorządy terytorialne od kilku lat na wielką skalę „Dni dziedzictwa kulturowego”, podczas których promowane są i udostępniane obiekty zabytkowe, ciekawe i znaczące. Ważną pozycję na nich mają dwory.

Zainteresowane dworami, ich historią i pięknem są osoby prywatne, takie jak A. B. Krupiński, którego rysunki dworów wraz krótkim opisem w latach 90. XX wieku, raz w tygodniu ukazywały się na łamach „Dziennika Polskiego”. W ostatnim czasie na rynku pojawia się coraz więcej pozycji albumowych i jednotematycznych opracowań krajoznawczych związanych z dworami [Jaroszewski 1997; Markowski, Rydel 2003; Cieśla, Śliwa 2004; Dzieciołowski i in. 2005; Omilanowska 2005; Lewicka 2007], wydawane są foldery, kalendarze, pocztówki, Poczta Polska wydała serię znaczków z dworami w rycinach A. Golika. Do akcji poznawania i promowania mało znanych obiektów dworskich włączają się muzea, domy kultury, szkoły i różne instytucje. Organizowane są dla osób dorosłych i dzieci konkursy fotograficzne i malarskie, które cieszą się dużym zainteresowaniem.

Nie można też pominąć licznych współczesnych domów i rezydencji, których projektanci nawiązują do architektury starych dworów polskich. Utało się nawet w potocznym języku określenie „styl dworkowy” (rys. 123). Warto przy tej okazji zaprezentować projekt z 1997 r. „klasycystycznego” dworu w Jezierzycach k. Szczecina, architekta wnętrz Andrzeja Grzybowskiego (rys. 124) [Jaroszewski 1997]. O, którym autor tej pozycji pisze: „[...] *gdyby został zrealizowany (ten projekt) powstałby najpiękniejszy dwór w Polsce*”.

A

B

Rysunek 116. Zależenia dworsko-folwarczne zachowane w całości. A – Skrzyszów, gm. Kocmyrzów-Luborzycza, woj. MŁP. (dwór XIX/XX w.). Siedziba Malopolskiej Hodowli Buraka Pastewnego i Nasiennictwa Rolniczego. B – Nowy Wiśnicz, woj. MŁP. (dwór z XIX w.) Mały zespół dworski pozostały w rękach właścicieli. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

A

B

Rysunek 117. Dwory adoptowane na cele wyższej użyteczności społecznej. A – Kraków-Branice, woj. MŁP. (dwór z pocz. XIX w.). Instytut Archeologii. Stan z 2006 r. B – Kraków-Pleszów, woj. MŁP. (dwór z pocz. XIX w.) Monar. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

A

B

Rysunek 118. Dwory adoptowane na lokalne cele społeczne. A – Limanowa, woj. MŁP. (dwór z przełomu XVIII/XIX w.) Muzeum. Stan z 2006 r. B – Sygneczów, gm. Wieliczka, woj. MŁP. (dwór z przełomu XVIII/XIX w.) Szkoła Podstawowa. Stan z 2006 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 119. Budynek dworu spełniający funkcję mieszkań komunalnych. Wielopole, woj. MŁP. Stan z 2007 r. Fot. M. Kraszewska

Rysunek 120. Lamus adoptowany na mieszkanie. Glogoczów, gm. Myślenice, woj. MŁP. Stan z 1990 r. Fot. D. Sochacka

A

Rysunek 121. Dwory przeniesione do skansenów. A – Rdzawa, woj. MŁP. (dwór z XVII w.), Przeniesiony do Sądcckiego Parku Etnograficznego. Stan z 2005 r. B – Drogimia, woj. MŁP. (dwór z pocz. XVIII w.), przeniesiony do Nadwiślańskiego Parku Etnograficznego. Fot. M. Kraszewska

B

A

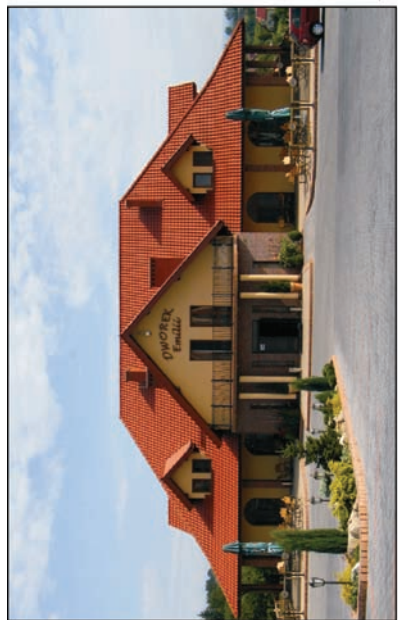
Rysunek 122. Bren Podborze, woj. PKR. Strategia rozwoju gminy z 2000 r. A – fragment mapy topograficznej. B – plan ogólny z zagospodarowania przestrzennego wsi (zbiory własne)

B

A

B

Rysunek 123. Dom współczesne w „stylu dworskowym”. A – Rajbrot, woj. MŁP. Stan z 2007 r. B – Tomaszkowice, Biskupice, woj. MŁP. Stan z 2007 r.
Fot. M. Kraszewska

A

B

Rysunek 124. Projekt domu w Jezierzycach k. Szczecina, arch. wnętrz Andrzej Grzybowski z 1992 r. A – elewacja frontowa, B – elewacja ogrodowa
[Jaroszewski 1997 r.]

BIBLIOGRAFIA

- Architektura XIX i początku XX wieku*. Pod. red. Grygiel T. Zakład Narodowy Ossolińskich Wyd. PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.
- Bartosz A. *Pamięć rabacji – historia jednego pomnika*. www.muzeumtarnow.pl, 2006.
- Basista A. *Opowieści budynków*. Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków 1995.
- Bogdanowski J. *Ogrody włoskie pod Krakowem*. Architektura i Budownictwo, Zeszyt Specjalny nr 1, Kraków 1966.
- Bogdanowski J. *Architektura Krajobrazu*. PWN, Warszawa–Kraków 1981.
- Bogdanowski J. *Metoda jednostek i wnętrza architektoniczno-krajobrazowych (JARK- WARK)*. Politechnika Krakowska, Kraków 1989.
- Bogdanowski J. *Style, kompozycja i rewaloryzacja w polskiej sztuce ogrodowej*. Politechnika Krakowska, Kraków 1996.
- Borczyński Z., Czechowicz M. *Parki podworskie w strefie podmiejskiej Wrocławia*. Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje, nr 3–4, 24–27, 2003.
- Centralny Komitet Obywatelski. *Projekty zagród włościańskich*. Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolfa, Warszawa 1915.
- Cieśla P. Śliwa Z. *Zamki, dwory, palace*. Wyd. Raniowski S-KA, Warszawa 2004.
- Ciołek G. *Ogrody polskie*. Budownictwo i Architektura. Warszawa 1954.
- Ciołek G. *Zarys historii kompozycji ogrodowej w Polsce*. PWN, Łódź–Warszawa 1995.
- Cymerman R., Falkowski J., Hopfer A. *Krajobrazy wiejskie*. Wyd. ART., Olsztyn 1992.
- Czechowski P., Korzycka-Iwanow M., Prutis S., Stelmachowski A. *Polskie prawo rolne*. PWN, Warszawa 1994.
- Dubiel K. *Parki podworskie w województwie opolskim*. Stan zachowania i możliwości wykorzystania. Opolskie Centrum Edukacji Ekologicznej, Opole 1998.
- Dzięciołowski R., Wąsowski A., Jaroszewski T. S. *Palace i dwory Kresów*. Świat Książki, Warszawa 2005.
- Encyklopedia rolnictwa*. Pod red. Lubomirskiego J., T., Stawiskiego E., Przysiańskiego S. t. II. Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolfa, Warszawa 1874.
- Encyklopedia Powszechna*. PWN, Warszawa 1973.
- Fabijanowska K., Uruska-Suszek D. *Zabytkowe założenia zieleni w świetle wybranych zagadnień analizy przyrodniczo-kompozycyjnej*. Drzewa w krajobrazie historycznym. Krajobrazy, studia i materiały seminaryjne, nr. 4. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Kraków 1994, s. 103–109.
- Gadomska E., Gańko K., Garczarczyk M., Zinowicz-Cieplik K. *Podstawy architektury krajobrazu*. HORTPRESS Sp. oo, t. 1, Warszawa 2004.
- Gadomska E., Różańska A., Sikora D. *Podstawy architektury krajobrazu*. HORTPRESS Sp. oo, t. 2, Warszawa 2005.
- Gałczyński B. *Drzewa liściaste leśne i alejowe*. Nakładem autora. Piaseczno pod Warszawą 1928.
- Gloger Z. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*. T. I, II, Warszawa 1907–09.
- Godet J. D. *Przewodnik do rozpoznawania drzew i krzewów*. Oficyna Wydawnicza „Delta W”, Warszawa 2005.
- Gostomski A. *Gospodarstwo*. Kraków. Wyd. Biblioteki Narodowej, Wrocław 1588.
- Górniewicz B. *Pochwała zaścianka*. Wieś Polska. Sekcja Architektury i Planowania Wsi Oddziału PAN w Krakowie. Instytut Architektury i Planowania Wsi. Politechnika Krakowska, Kraków 1995, s. 39–51.

- Haur J. K. *Ziemiańska Generalna Oekonomika*. Kraków 1679.
- Instrukcja Urządzania Lasu*. Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego. Naczelny Zarząd Lasów Państwowych. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, t. 1, Warszawa 1980.
- Jakimowicz T. Nowacki H. *Architektura niedostrzegana*. Budownictwo folwarczne Wielkopolski. ABOS, Poznań 1994.
- Jaroszewski T. *Dwory i dworki w Polsce*. Przewodnik cz. 1/2. Sport i Turystyka - Muza S.A., Warszawa 1997.
- Kalinowski K. *Poradnik dla rolników*. Warszawa 1929.
- Kitowicz J. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Wrocław 1951.
- Kolbuszowski J. *Kresy*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.
- Kopaliński W. *Słownik mitów i tradycji kultury*. PIW, Warszawa 1992.
- Koziec B. (prace pod kierunkiem). *Charakterystyka stanu środowiska przyrodniczego oraz aktualne kierunki działalności ochronnej na terenie Jeleniowskiego Parku Krajobrazowego i jego strefy ochronnej w gminie Nowa Słupia*. ZSiNPK, Kielce 1992.
- Krassowski W. *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich*. Arkady, Warszawa 1995.
- Kraus D., Rączka Z. *Zabytkowe parki województwa bielskiego*. Karta Grani, nr XI, 1981, s. 132–168.
- Leśniewska M. *Polski dwór*. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1996.
- Lwowska Z. *Dwór w starej fotografii*. Wyd. BOSZ, Warszawa 2007.
- Łoziński W. *Życie polskie w dawnych wiekach*. H. Altenberg – Gubrynowicz & syn, Lwów 1908.
- Łoziński W. *Życie polskie w dawnych wiekach*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1978.
- Łuczyńska-Bruzda M. *Elementy naturalne środowiska*. Politechnika Krakowska, Kraków 1997.
- Madeyski J. *Końskie kasyno*. Jerzy Madeyski prowadzi przez dwory i dworski polskie. *Dziennik Polski*, 24-26. XII, 1993.
- Madeyski J. *Dwór pański*. *Dziennik Polski* 24. XII., 1998.
- Majdecki L. *Historia ogrodów*. PWN, Warszawa 1978.
- Majdecki L. *Ochrona konserwatorska zabytkowych założen ogrodowych*. PWN, Warszawa 1993.
- Majorowski M. *Najpiękniejsze parki i ogrody Polski*. Dom Wydawniczy BELONA, Warszawa 2005.
- Malinowska Z. *Regionalizm w ogródkach wiejskich regionu krakowskiego*. Wieś Polska. Sekcja Architektury i Planowania Wsi Oddziału PAN w Krakowie. Instytut Architektury i Planowania Wsi. Politechnika Krakowska, Kraków 1995, s. 53–57.
- Markowski S. Rydel M. *Oblicza polskiego dworu*. Z Biblioteki miesięcznika Willa, Warszawa 2003.
- Matela L. *Polskie fen szui*. Studio astropsychologii, Białystok 2001.
- Michalin M. *Budownik rolniczy*. Marymont 1860.
- Michalik S., Pod red. *Informator przyrodniczy*. Warszawa 1996.
- Morawski Z. *Gdzie ten dom gdzie ten świat*. Twój STYL, Warszawa 1994.
- Morzyniec W., Sochacka D. *Relacje konfliktowe między dworem a roślinnością na przykładzie parku przydworskiego w Klimontowie*. W: Mat. Konferencji Architektura – Drzewo, Kalwaria Zebrzydowska 1997, s. 72–77.
- Morzyniec W., Sochacka D. *Antagonizm między zielenią a obiektem zabytkowym*. Biuletyn Regionalny Zakładu Doradztwa Rolniczego AR w Krakowie, nr 317, 1998, s. 93–95.
- Newbury T. *Sztuka projektowania ogrodów*. Wyd. ELIPSA sp. zoo., Warszawa 2005.
- Nowak A. *Parki wiejskie*. Wycena Nieruchomości z. 1, 1992.
- Okrza-Orzechowski K. *Przewodnik statystyczno-topograficzny obejmujący wszystkie miejscowości Galicji w X Krakowskim i X Bukowinie*. Kraków 1872.
- Omilanowska M. *Polska. Pałace i dwory*. Muza S.A., Warszawa 2005.
- Opaliński Ł. *Krótką nauką budowania dworów, pałaców y zamków podług nieba y zwyczaju polskiego*. Przedruk Podczaszyński B. 1850. Pamiętnik Sztuk Pięknych, Kraków 1659.
- Oseka A. *Stal dwór podmurowany*. *Dziennik (Polska, Europa, Świat) Dodatek kulturalny* z. IV, 2007.
- Patoczka P. *Uwagi o rysowaniu wnętrz krajobrazowych*. Zakład Graficzny Politechniki Krakowskiej, Kraków 1996.
- Prokoppek M. *Budownictwo ludowe w Polsce*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.

- Rabczuk I. *Hipoteka, nauka o księgach publicznych*. Były zabór austriacki, maszynopis 1963, s. 27.
- Racewicz J., Wierzchosławska M., Dyba O. *Wykaz zespołów dworsko-parkowych województwa krakowskiego (bez miasta Krakowa)*. Ośrodek Dokumentacji Zabytków. Kraków 1988.
- Robin W. *Projekty ogrodów przydomowych*. Państwowe Wyd. Rolnicze i Leśne, Warszawa 1988.
- Rouget M. *Budownictwo wiejskie, czyli doręcznik dla gospodarzy*. Warszawa 1828.
- Rozdolski R. *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*. PWN, Warszawa 1962, t. II.
- Rydel M. *Jam dwór polski*. Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1993.
- Sanocka B. *Był dwór, jest dwór*. Małopolski Instytut Kultury w Krakowie, Kraków 2006.
- Słownik geograficzno-krajoznawczy*. PWN, Warszawa 1992.
- Słownik Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa 1880–1890.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*. Wiedza Powszechna, Warszawa 1969.
- Sochacka D. *Struktura przestrzenna wsi podworskich gminy Mogilny*. Biuletyn Regionalny Zakładu Doradztwa Rolniczego AR w Krakowie, nr 312, 1996, s. 87–88.
- Sochacka D. *Zespoły podworskie w infrastrukturze współczesne wsi*. Mat. z IV Konf. Nauk. pt. Infrastruktura techniczna wsi. Osieczany 1997 r., s. 221–227.
- Sochacka D., Morzyniec W. *Zespoły dworsko-folwarczne w infrastrukturze wsi na przykładzie gminy Zabierzów*. Mat. V Konferencji Naukowej pt. Infrastruktura techniczna wsi ku integracji europejskiej. Kraków–Szczucin 1998., s. 239–246.
- Sochacka D. *Założenia dworskie jako elementy infrastruktury wsi województwa krakowskiego*. Inżynieria Rolnicza nr. 1, Kom. Tech. Roln. PAN, 1998, s. 151–158.
- Sochacka D., Morzyniec W., Marczevska B. *Ekologiczne aspekty parków wiejskich*. Zesz. Nauk. AR w Krakowie, ser. Sesja Nauk 365 z. 72, 2000, s. 185–198.
- Sochacka D., Morzyniec W., Marczevska B. *Parki wiejskie w aspekcie technizacji wsi na przykładzie gminy Kocmyrów–Luborzycza*. Biuletyn Regionalny. Zakładu Doradztwa Rolniczego AR w Krakowie 320, 2000, s. 95–98.
- Sochacka D. *Dworská zřízení jako objekty charakteristické pro Polský venkov*. Pozemkové Úpravy, Ministerstvo Zémédélstvi ČR - Ústředni Pozemkový Úřad, 2000/35, 2001, s. 14–15.
- Swarcewska M., Fabijanowska K., *Secesyjno-modernistyczne ogrody w podkrakowskich Konarach*. TeKa Komisji i Architektury. T. XIX, 1985, s. 151–161.
- Sypień J. *Jam dwór polski*. Dziennik Polski, nr 105, 10.XII., 2002
- Świtkowski P. *Budowanie Wiejskie Dziedzicom dóbr possessorom ... do uwagi i praktyki podane z figurami*. Warszawa–Lwów 1782.
- Szolginia W. *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich*. Architektura i budownictwo. Wyd. Naukowo-Techniczne, Warszawa 1991.
- Tkocz J. *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*. Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1998.
- Tłoczek I. *Dom mieszkalny na polskiej wsi*. PWN, Warszawa 1985.
- Trzeciński A. *Crescentyna księgi o gospodarstwie 1549*. Zesz. Nauk. SGGW. Seria Historyczna, z. 8, Warszawa 1971.
- Turczynowicz S. *Budowle wiejskie*. T. III, Warszawa 1928.
- Twaróg B., Twaróg T. *Dawne parki pałacowe i dworskie*. Regionalny Ośrodek Edukacji Ekologicznej w Krakowie. Kraków 1993.
- Więckowska J. *Założenia pałacowe i dworskie – spójność kompozycji i odrębność w krajobrazie*. Wieś i miasteczko u progu zagłady. PWN, Warszawa 1991, s. 101–110.
- Wzorek Z. *Galiczyjskie plany katastralne*. Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury PAN t. XIX, 1985, s. 93–98.
- Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*. Pod red. Krzyżanowska H. Zabytki Architektury i budownictwa w Polsce. Woj. krakowskie 18 cz. 2. Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1995.
- Zin W. *Piękno niedostrzegane*. Arkady, Warszawa 1970.

Danuta Sochacka, Monika Kraszewska

dr hab. inż. Danuta Sochacka
Katedra Geodezyjnego Urządzania Terenów Wiejskich
Akademia Rolnicza w Krakowie
Balicka 253a, e-mail: kgutw@ar.krakow.pl

mgr Monika Kraszewska
e-mail: moniak7@poczta.onet.pl

ZESPOŁY DWORSKO-FOLWARCZNE W STRUKTURZE I KRAJOBRAZIE WSI

Streszczenie

Geneza powstania zespołów dworsko-folwarcznych sięga XIV w. W procesie dziejowym funkcjonowały one przez okres kilkuset lat i stanowiły podstawę polskiego rolnictwa w różnych układach politycznych, społecznych i gospodarczych.

Były gospodarstwami rolnymi, stanowiącymi jednorodne, planowe założenia. Częściami składowymi był dwór, będący rezydencją właściciela posadowioną w otulinie parku i ogrodów upiękuszonych małą architekturą. Folwark ciążył, ze względu na swoje przeznaczenie, ku zespołowi dworskiemu i gruntom rolnym oraz ku wsi i rynkom zbytu. Sieć drożna wewnętrzna i zewnętrzna spajała z sobą cały ten układ przestrzenny.

Ich kres nastąpił po II wojnie światowej w 1944 r., na mocy Dekretu o reformie rolnej. Organizacja gospodarki rolnej na nowych zasadach oparta została na nacjonalizacji dużych majątków ziemskich, czyli gospodarstw posiadających od kilkudziesięciu do kilkuset hektarów gruntów rolnych. Zagospodarowanie odebranych właścicielom ziemskim gospodarstw poszło w trzech kierunkach. Część z nich została przejęta w całości, a na ich bazie zostały utworzone Państwowe Gospodarstwa Rolne, spółdzielnie produkcyjne, rolnicze zakłady doświadczalne, szkoły i inne instytucje państwowe, prowadzące tego typu działalność gospodarczą.

Inna rola, niszcząca całe założenie, przypadła zespołom dworsko-folwarcznym odłączonym od zaplecza rolniczego. Jednym nadana została funkcja obiektów użyteczności publicznej wyższego rzędu, takich jak: muzea, domy pracy twórczej, domy opieki-społecznej dla dzieci i osób dorosłych itp. W pozostałych następował dalej idący podział zespołu. W tych przypadkach dwory przeznaczano dla społeczności lokalnej na cele usługowe: urzędy gmin, szkoły, domy kultury ośrodki zdrowia itp. Zabudowania gospodarcze przejmowały różne funkcje, takie jak: składy, magazyny, warsztaty itp. Parki dworskie stały się ogólnie dostępne. Areal rolniczy parcelowano w całości lub części. Powiększano tym sposobem małe gospodarstwa chłopskie lub uzyskiwano tereny pod różnego rodzaju inwestycje.

Kolejne zmiany dotyczące zachowanych pozostałości podworskich nastąpiły w latach 90. ubiegłego wieku, wraz z przejściem na gospodarkę rynkową. Byli właściciele lub ich spadkobiercy zaczęli walczyć o zwrot rodzinnych majątków. Odzyskują je, mimo braku rozwiązań prawnych i ciągnących się latami procesów sądowych. Obiekty podworskie stają się też przedmiotem kupna-sprzedaży. Kupują je firmy na swoje siedziby, biznesmeni i ludzie z pasją. Coraz bardziej zainteresowane nimi są gminy, bo taki dobrze zagospodarowany obiekt z ciekawym programem imprez staje się wizytówką wsi, aktywizuje ją, wyzwalając inicjatywy społeczne.

Każde gospodarstwo ziemiańskie projektowane było indywidualnie według obowiązujących zasad, w zgodzie z warunkami środowiska, potrzebami, gustami i możliwościami właściciela. Znaczący wpływ na ich kondycję miały różnorodne czynniki zewnętrzne zmieniające się w procesie historycznym, jak i zdarzenia losowe będące udziałem właścicieli.

Zespoły dworsko-folwarczne zapewniały byt ekonomiczny licznej grupie społecznej wsi, potrzebowały ludzi do pracy, ponieważ prowadziły gospodarkę samowystarczalną w zakresie wytwarzania podstawowych dóbr. Dwór posadowiony w zieleni parkowej spełniał funkcję mieszkalno-rekreacyjną oraz administracyjną. Ta druga rola nie ograniczała się do zarządzania wielkotowarowym gospodarstwem, ale też obejmowała wieś lub cały ich klucz. Istnienie takiego układu, opartego na współzależności dwór-wieś, było koniecznością społeczną i gospodarczą w minionym okresie historycznym.

Miejsce na siedziby rodowe wybierano bardzo starannie, ponieważ dwór w swoim założeniu miał służyć wielu pokoleniom. Dlatego starano się, by był odpowiedniej wielkości, solidny funkcjonalny i piękny. Otaczano go zielenią parkową i ogrodową. Wzbogacano krajobraz zbiornikami wodnymi naturalnymi i sztucznymi, które miały równocześnie znaczenie gospodarcze. Z reguły w pobliżu lokalizowano zabudowania gospodarcze, inwentarskie i magazynowe potrzebne do produkcji roślinnej i zwierzęcej oraz budynki i budowle służące przetwarzaniu surowców pochodzenia rolniczego, rzemieślnicze i drobnego przemysłu. Liczba, funkcja i kubatura budynków gospodarczych była proporcjonalna do wielkości areалу rolniczego, kierunku produkcji, realizowanego programu, kultury rolnej i działań samego właściciela. Jeżeli były takie możliwości wykorzystywano i przetwarzano surowce pochodzenia naturalnego. W ich pobliżach lokalizowano obiekty mające związek z ich eksploatacją.

Każdy zespół dworsko-parkowo-folwarczny wraz z arealem rolnym i wodami był nierozdzielnie scalony perfekcyjnie rozwiązaną komunikacją. Tworzył jednostką architektoniczno-krajobrazową w strukturze przestrzennej wsi. Alejki zespołu dworsko-parkowo-ogrodowego wygodnie łączyły się z wewnętrznymi drogami i podwórzami folwarcznymi, drogami transportu obsługującego areal rolny i leśny. Wychodząc poza założenie, łączyły zespół dworsko-folwarczny ze wsią, sąsiednimi majątkami oraz rynkami zbytu. Takie rozplanowanie i powiązanie stref funkcjonalnych: mieszkania, pracy i wypoczynku stanowiło o logice przedsięwzięcia, jakim było zaprojektowanie takiego gospodarstwa, gwarantującego sprawne funkcjonowanie, dobrą relację dwór-wieś i wieś-dwór, możliwość utrzymywania dobrych stosunków międzysąsiedzkich oraz zapewniające wyjście w świat.

Losy polskich dworów były różne. Nie oszczędzały ich wydarzenia mające związek z naszą trudną polską historią. Duże straty w substancji budowlanej i w drzewostanach parkowych zostały spowodowane w kilkudziesięcioletnim okresie po II wojnie światowej. Były one spowodowane wrogą polityką ówczesnych władz w stosunku do byłych właścicieli ziemskich, co przekładało się na odebraną im spuściznę materialną.

Mimo ogromnych strat obiekty podworskie są nadal ważnymi elementami w strukturze wsi. Mocna funkcja gospodarcza i kulturowa była determinantą przestrzennego rozplanowania układów wiejskich i kształtowania ich krajobrazów. A ich kilkusetletnia obecność jest mocniej lub słabiej czytelna w strukturze i pejzażu wsi, mimo utraconej roli, zmian funkcjonalnych, rozbicia założeń i zespołów.

Współcześnie stan zachowania obiektów jest bardzo różny. Są dobrze utrzymane całe założenia, zespoły dworsko-folwarczne, zespoły dworsko-parko-

we, zespoły folwarczne i jednostkowe obiekty. Są to te, których funkcją nie była funkcją niszczącą oraz pozostały w rękach jednego użytkownika. Jest też wiele obiektów opuszczonych w ostatnich latach przez narzuconych po wojnie właścicieli i użytkowników. Pozostawili je, nie chcąc inwestować w obiekty z nieuregulowanym stanem prawnym i kiedy w toku jest postępowanie sądowe dotyczące zwrotu utraconego majątku. Pustostany, źle albo wcale niezabezpieczone w bardzo szybkim tempie niszczą. Dużo obiektów podworskich jest w stanie ruiny. Szansę uratowania mają te, które szybko znajdą inwestora. Pozostałe zginą na naszych oczach.

Widoczne też są pozytywne zmiany. Te obiekty podworskie, które znalazły właściciela są podnoszone z ruin, remontowane i odnawiane z wielkim pietyzmem pod nadzorem konserwatorskim. Zwykle w pierwszej kolejności dotyczy to dworów, później prace obejmują wartościowe budynki gospodarcze i parki.

Założenia dworsko-folwarczne były dziełami polskimi. Mieściły w sobie czynność planowania, zakładania, wpisywania się w środowisko. Były dziełami architektonicznymi w pojęciu ogólnym, jak i w detalu, gniazdami rodzinnymi, gdzie żyło się w poszanowaniu tradycji, a gospodarowało w zgodzie z prawami natury. Zachowane do współczesności dwory mają wartość zabytkową, piękną, unikalną architekturę i rozwiązania budowlane. Spotyka się też ciekawe, mające dużą wartość budynki gospodarcze. Parki, a czasem tylko resztki wyodrębniają się z otoczenia starodrzewiem, wśród którego znajdują się pomnikowe drzewa i rozmaite gatunki drzew rodzimych i aklimatyzowanych.

Dwory są trwale wpisane w polską historię i stanowią nasze dziedzictwo kulturowe. Obiekty podworskie są obiektem oryginalnymi, niepowtarzalnymi, mającymi swoją własną historię i ślady działań ludzkich pozytywnych i negatywnych. Wpisały się trwale w strukturę przestrzenną i w krajobrazy polskich wsi, dlatego to, co zachowało się do czasów współczesnych należy jak najszybciej objąć czynną ochroną, w celu ich zachowania dla przyszłych pokoleń.

MANOR FARM COMPLEXES WITHIN THE RURAL STRUCTURE AND LANDSCAPE

Summary

The genesis of establishing manor farm complexes dates back to the 14th century. Within the historical process, they have been functioning for several hundred years. They were a basis of the Polish agriculture and farming under varying political, social and economic systems.

They were arable farms, and constituted uniform and planned layouts. Manor farm complexes consisted of a manor and home farm. The manor was the residence of the proprietor; it was situated within a zone of parks and gardens beautified by small architecture objects. The home farm, owing to its role, gravitated towards a manor complex and arable lands, as well as towards village and markets. The whole spatial system was connected by an internal and external network of roads and paths.

After the WW II in 1944, a decree on agricultural reform put an end to the traditional Polish manor farm complexes. A new agricultural economy of the post-war Poland was founded and organized on large land estates, which were all nationalized, i.e. those estates, which covered something between several dozen to several hundred hectares of arable land. Farms that were taken away from landowners had to be newly developed. There were three main development directions. The first referred to land estates taken away in their entirety and changed into some other organizational forms, such as: state-owned Agricultural Farmsteads (Państwowe Gospodarstwa Rolne), production co-operatives, experimental agricultural units, agricultural school complexes, and/or other national institutions running farming and agriculture-related activities.

The second direction covered those manor farm complexes that were disconnected from their agricultural background; sadly, this developmental direction destroyed the entire, hitherto existing layout of a complex. The manor farm complexes in this group were changed into public utility institutions of higher rank such as museums, centres of creative work, social welfare homes for youth and adults, etc. The third developmental direction was connected with a far-reaching division of an entire complex: a manor farm complex was handed over to a local community with the purpose of arranging necessary services for the residents: community offices, schools, community centres of culture, community health centres, etc. Farm buildings were adjusted to new functions: storage areas (yards), warehouses, workshops, garages, etc. Manor parks became accessible to everybody. Arable acreage was parcelled out either wholly or partially. Small pieces of land were parcelled out and either handed over to peasants having undersized farms (in this way, many peasants expanded their arable areas) or to state-owned institutions to set up various investment objects on them.

In the 1990s, the Polish economy system underwent essential transformation and became a free market economy. Along with this transformation, the remains of manor farm complexes underwent changes. Ex-landowners or their heirs began to struggle for their family land property to be returned to their families.

Now, they regain, step by step, their family estates despite the fact that no legal, unambiguous legal solutions so far exist, and though respective legal proceedings have been dragging on for years. Manor buildings are frequently put up for sale and purchased by companies, which locate their headquarters there, or by businessmen and people with a passion for such buildings and their objects. Communities have become more and more interested in manor farm complexes as they figure out that a properly developed complex of attention-grabbing buildings backed by an interesting/inspiring programme of events may become a real showcase of their village, and, moreover, it can stimulate and invigorate the village by triggering social initiatives.

Each manor farm was individually designed according to general rules and principles then in force, and in compliance with the specific environmental conditions, needs, preferences and potential of its landowner. Both the lot of owners' families and many external factors, continually varying along with the historic process, exerted a significant impact on the condition and shape of the Polish manor farm complexes.

In the past, the manor farm complexes provided quite an abundant social group of villagers with modest income, thus, with means of existence; the complexes needed people to work there since their economy was self-sufficient in the range of basic goods for living. A manor situated amidst park greenery fulfilled a dwelling and a recreational function, and was also a centre of administration. The latter function was not limited to managing multi-goods farming, it also comprised a village or a whole set of villages. Such a specific system, based on inter-related dependencies existing between manor and village, was a social and economic requirement, and a need in the previous historic epoch.

In the past, locations for ancestral seats (manors) were chosen very carefully and with awareness, because the main idea of such a manor was to serve many future generations. Thus, every effort was made to construct a large, solid, functional, and fine-looking mansion surrounded by park and garden greeneries. The landscape was enriched by natural and artificial water reservoirs and lakes, which were also used for farming purposes. Additionally, it was a rule that in the vicinity of a manor, farming buildings were situated: buildings for livestock, stables, barns, warehouses for plant crops and animal production goods, structures and buildings where agricultural products were processed, craft and small industrial workshops, etc. The amount, function and size of farming buildings was proportional to the size of agricultural acreage, complying with production profiles, the production programme under realization, agricultural culture, as well as corresponding with activities run by a landowner himself. In some of the complexes, having natural resources and adequate potential, exploitation and processing of raw materials took place. Thus, in their neighbourhood, there were buildings and structures necessary for this type of industrial activity.

A perfectly designed communication system inseparably integrated within each manor-park-farm complex and its agricultural acreage and waters. In this way, the whole constituted an architectural and landscape unit within the spatial structure of a particular village. Alleys within the manor-park-garden complex were conveniently connected with internal roads and backyards in farm buildings, and with transportation roads to serve agricultural and forestry areas. While coming out beyond the layout, all the alleys and roads connected the manor farm complex with the village, neighbouring estates, and markets. Therefore, the functional zones: dwelling, work, and recreation were very rationally arranged and linked with each other. It showed the logic of the entire venture, since designing and

constructing a properly functioning farm was kind of a real venture. Furthermore, this arrangement essentially contributed to creating and maintaining a good mutual relationship: manor – village and village – manor, good neighbouring relations, and an exit into the outer world.

The history and lots of Polish manors were diverse. Events from our difficult Polish history did not spare them. During the 45 year period lasting period after WW II, manor farm complexes suffered major losses of buildings, substance, parks, and trees owing to the hostile policy of the then authorities towards the ex-landowners and its gloomy impact on the material legacy confiscated from them.

Despite huge losses and damage, manors and farms are still important elements of the rural structure. Their stable and strong economic and cultural function was a determinant for the spatial arrangement of rural systems and for shaping rural landscapes. Their existence over several hundred years is, for better or worse, visible within the structure and landscape of village, even though they lost their basic role, changed their functions, and their layouts and complexes were destroyed.

The contemporary preservation state of the objects under discussion varies a lot. There are some very well preserved layouts, manor farm complexes, manor park complexes, farm complexes, and individual manors or farms. This group comprises businesses that served not damaging purposes, and which were managed and controlled by one user only.

There are also many abandoned landholdings; their imposed tenants or owners did not want to invest into farms or buildings with an uncertain, legally unclear and uncertain status. Some of them remain under pending court proceedings dealing with applications from their ex-owners for return. Among them, there are empty buildings, either poorly or not protected at all, and they quickly deteriorate. Many objects in manor farm complexes are in ruins. The only possibility to salvage them is to quickly find investors for them. Farms and buildings for which there are no willing investors, will vanish from sight.

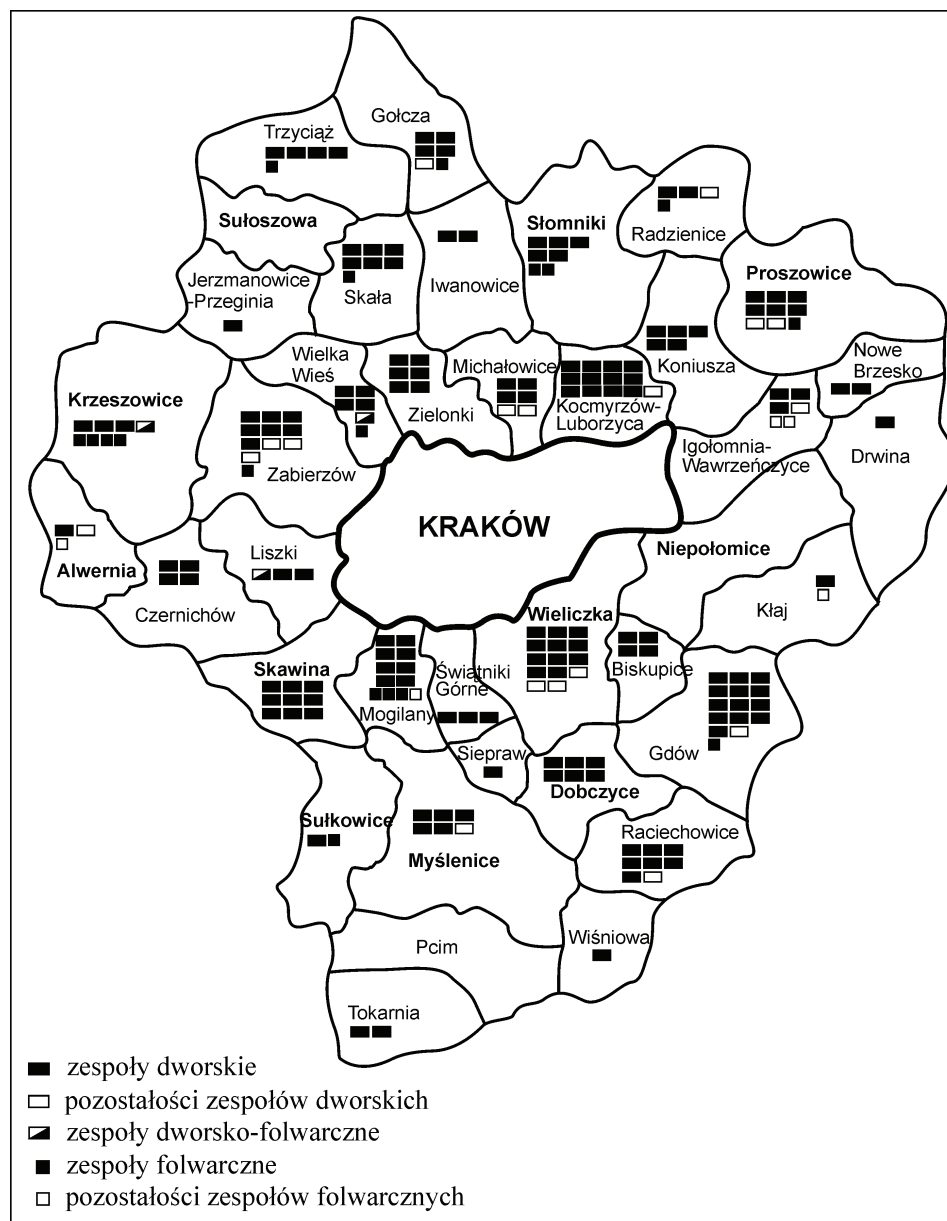
Positive changes are evident. Those manor and farm objects, which found owners, are raised from the ruins, renovated and improved/redecorated with loving care under the professional conservationist's supervision. Usually, first are manors renovated, and subsequently, valuable farm buildings and parks.

The manor farm layouts were pure Polish work. They encompassed such actions as: planning, setting up, and becoming an inherent part of the environment. They were architectural works both in the general and the detailed sense; they were family nests where people used to live in respect for tradition, and farmed in harmony with nature. Manors that remained until the present day are of historical value, representing a beautiful, unique architecture, and exceptional structural solutions. Among them, there are interesting, very valuable farm buildings. Parks and sometimes only their remnants stand out within the environment with ancient forests with historical trees acclaimed as nature monuments, and with various local and acclimatized tree species.

Manor and farms are a lifelong element of the Polish history and constitute our cultural legacy. Objects contained in the manor farm complexes are original, only one of their kind, with their own history and holding traces of man's positive and negative actions. They have become a permanent element of special structure and landscape of Polish villages. This is why the remnants of manor farm complexes, which have survived until the present times, must be covered, as soon as possible, by an active protection scheme in order to preserve them for future generations.

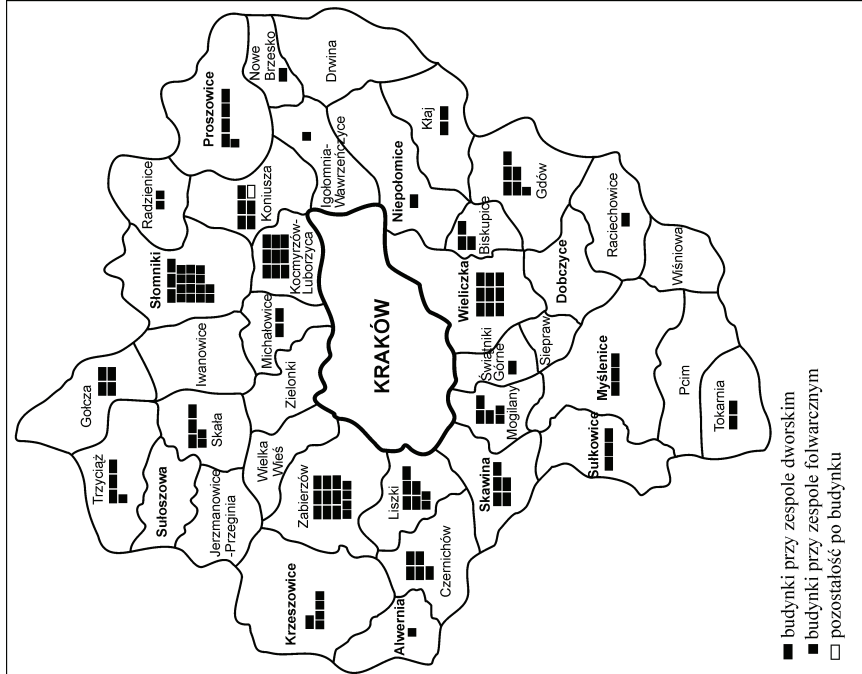
ANEKS

1.	Plany rozmieszczenia obiektów podworskich i pozostałości po nich na obszarze ziemi krakowskiej	140
2.	Dokumentacja dotycząca nadania ziemi Franciszkowi Sałachnie z parcelacji gruntów dworskich w Rabie Wyżnej z reformy rolnej z 1945 r.	145
3.	Spis inwentarza z 1732 r. Dworu w Rabie Wyżnej	149
4.	Wyciągi z ksiąg gruntowych majątku Wola Duchacka (Kraków) z 1921 i 1935 r.	155
5.	Plan zabudowania i parcelacji majątku Wola Duchacka (Kraków) z 1936 r.	156
6.	Dokumentacja dotycząca wywłaszczenia gruntów majątku w Woli Duchackiej (Kraków) na cele inwestycyjne z roku 1955, 1959, 1967 i 1972	157

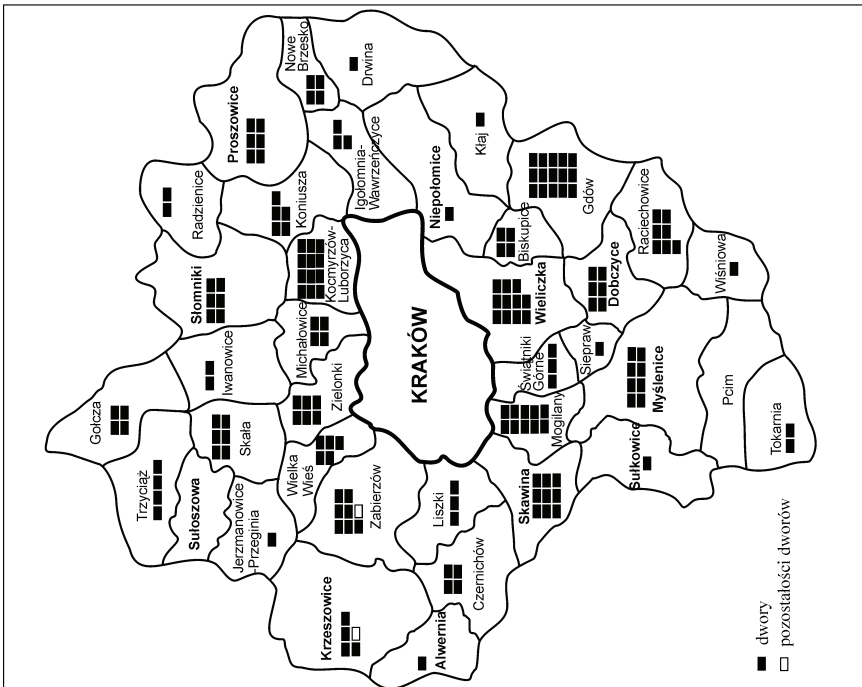

Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie zespołów dworskich, dworsko-folwarcznych, folwarcznych i pozostałości po nich [oprac. na podstawie: Zabytki architektury 1995]

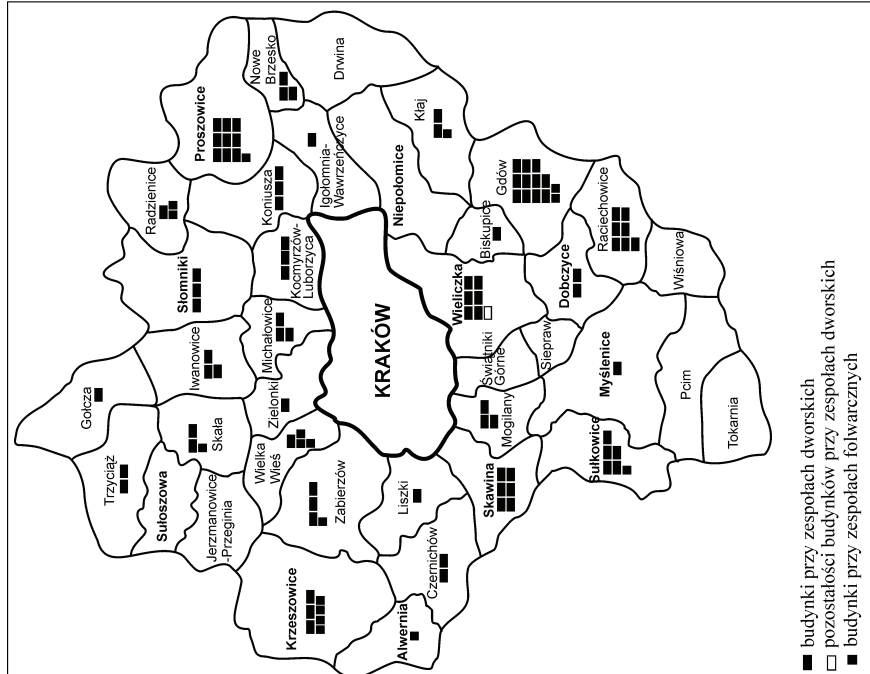
Zespoły dworsko-folwarczne w strukturze i krajobrazie wsi

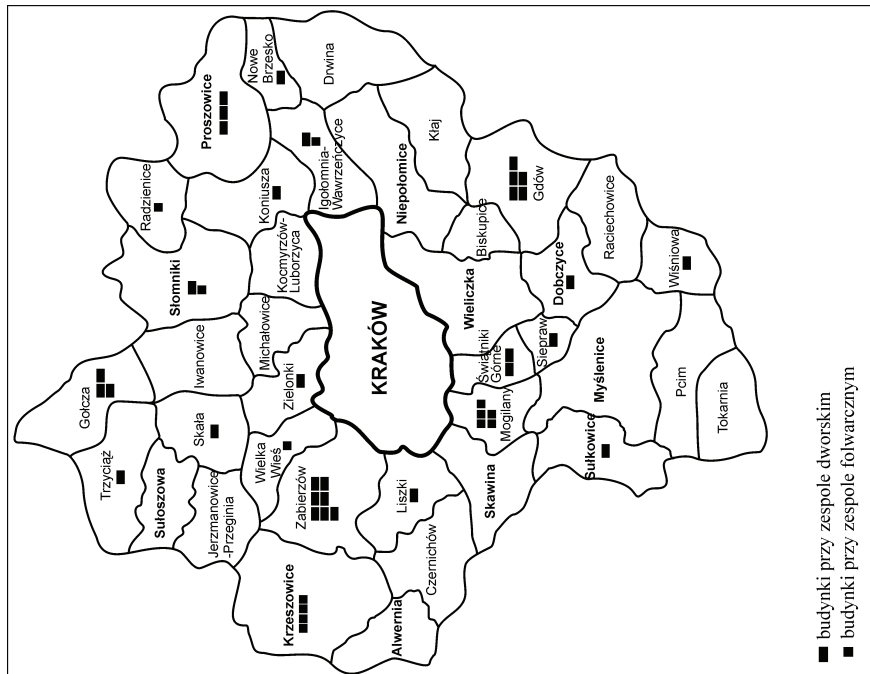
Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie budynków mieszkalno-administracyjnych przy zespołach dworskich, folwarcznych oraz pozostałości po nich [oprac. na podstawie: Zabytki architektury i budownictwa 1995]

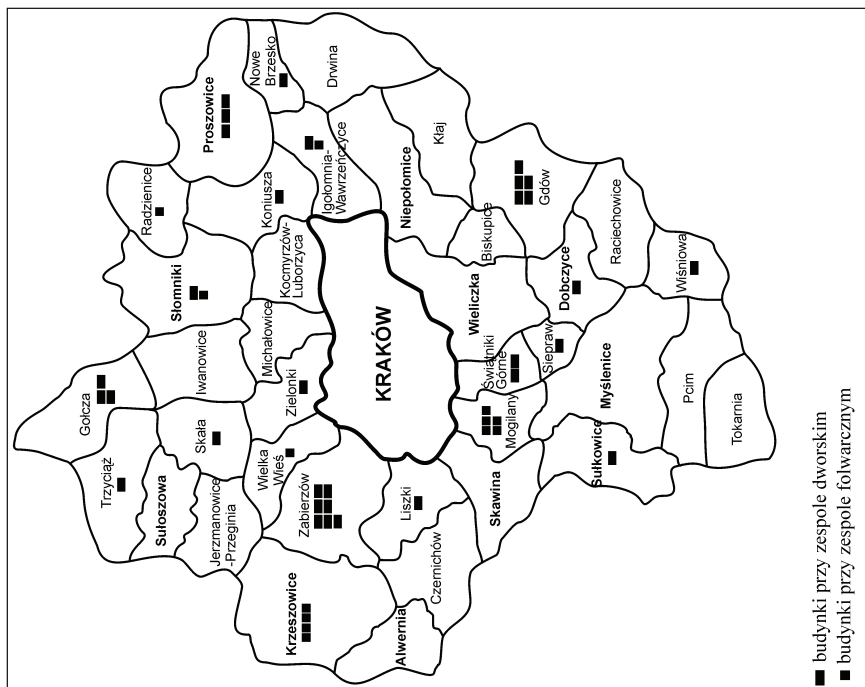
Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie dworów i pozostałości po nich [oprac. na podstawie: Zabytki architektury i budownictwa 1995]

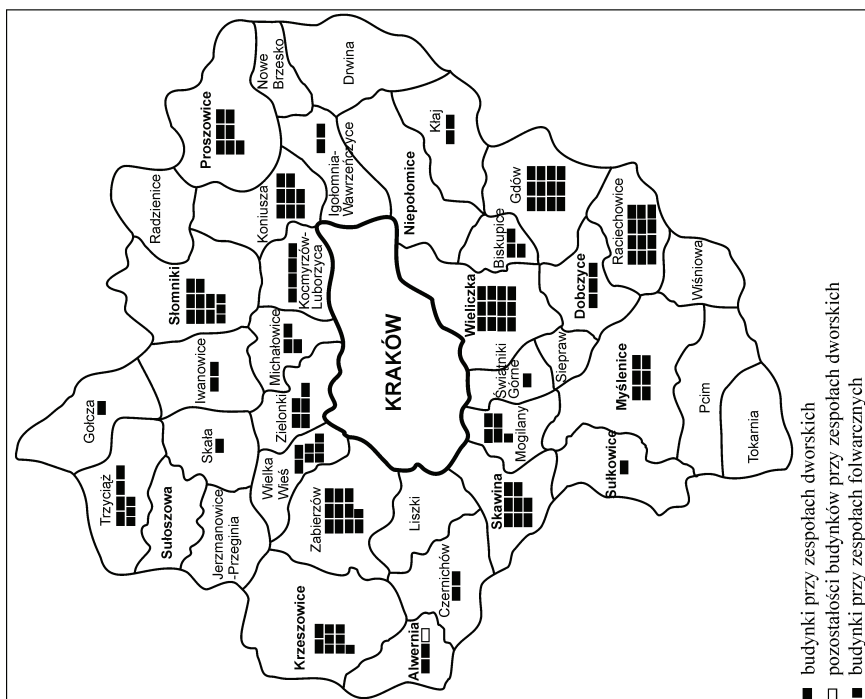
Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie budynków inwentarskich przy zespołach dworskich i folwarcznych oraz pozostałości po nich [oprac. na podstawie: Zabytki architektury i budownictwa 1995]

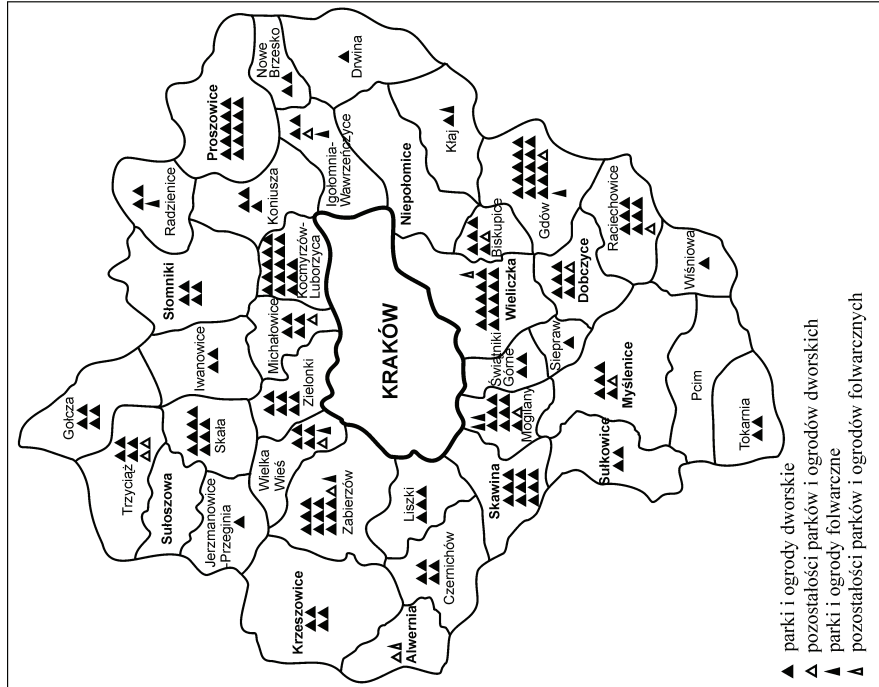
Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie budynków gospodarczych przy zespołach dworskich i folwarcznych oraz pozostałości po nich [oprac. na podstawie: Zabytki architektury i budownictwa 1995]

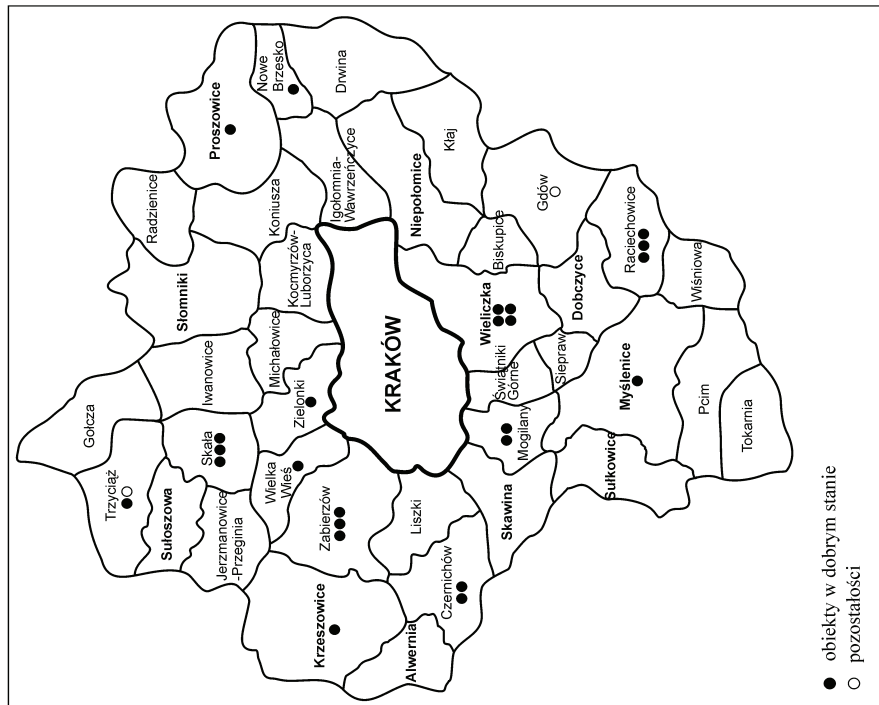
Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie budynków przemysłowych rzemieślniczych i przetrwanych przy zespołach dworskich i folwarcznych oraz pozostałości po nich [oprac. na podstawie: Zabytki architektury i budownictwa 1995]

Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie budynków magazynowych przy zespołach dworskich oraz pozostałości po nich, budynki przy zespołach folwarcznych [oprac. na podstawie: Zabytki architektury i budownictwa 1995]

Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie parków i ogrodów przy zespołach dworskich i folwarcznych oraz pozostałości po nich [oprac. na podstawie: Zabytki architektury i budownictwa 1995]

Ziemia Krakowska – obszar szczegółowego opracowania. Rozmieszczenie obiektów małej architektury oraz pozostałości po nich [oprac. na podstawie: Zabytki architektury i budownictwa 1995]

Nr. Raba Niżna/7

RZECZPOSPOLITA POLSKA
MINISTERSTWO ROLNICTWA I REFORM ROLNYCH

DOKUMENT NADANIA ZIEMI

W wykonaniu Dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej stwierdza się, że ob. S a ł a c h n a Franciszek urodzony dnia 2.10.1909 r. w Pistyn r. zam. Raba Niżna nr. 131 gm. Mszana Dolna II pow. limanowski otrzymał na własność nadział ziemi o obszarze 1,2 ha (słownie) jeden hektar ze stanowiącej własność Skarbu Państwa nieruchomości ziemskiej Raba Niżna gminy Mszana Dolna II powiatu limanowskiego województwa krakowskiego zapisanej w ks. hip. Nr. --- prowadzonej przy Sądzie --- w --- objętej l. w. h. 357 ks. gr. gm. kat. Raba Niżna prowadzonej przy Sądzie Grodzkiem Mszana Dolna

Nadział ten uwidoczniiony jest na planie sytuacyjnym sporządzonym przez Pow. Urząd Ziemi w Limanowej PP II/2/5/46 pod Nr. dz. 8 i obejmuje p. gr. l. kat. 29/4 gm. kat. Raba Niżna

Wraz z nadziałem ziemi otrzymał na własność ---

Na podstawie ust. (1) art. 2 Dekretu z dnia 31 sierpnia 1945 r. o wpisywaniu do ksiąg hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej (Dz. U. R. P. Nr. 34, poz. 204) dokument niniejszy wraz z odpisem wykonanej decyzji właściwej władzy w przedmiocie klasyfikacji i szacunku otrzymanych przez nowonabywcę nieruchomości ziemskich i inwentarza stanowi tytuł do wpisania na rzecz nabywcy w księdze hipotecznej (gruntowej) prawa własności nadanej działki przy uwzględnieniu postanowień ust. (2) i (3) art. 2 tegoż Dekretu.

Limanowa, dnia 10 września 1946 r.

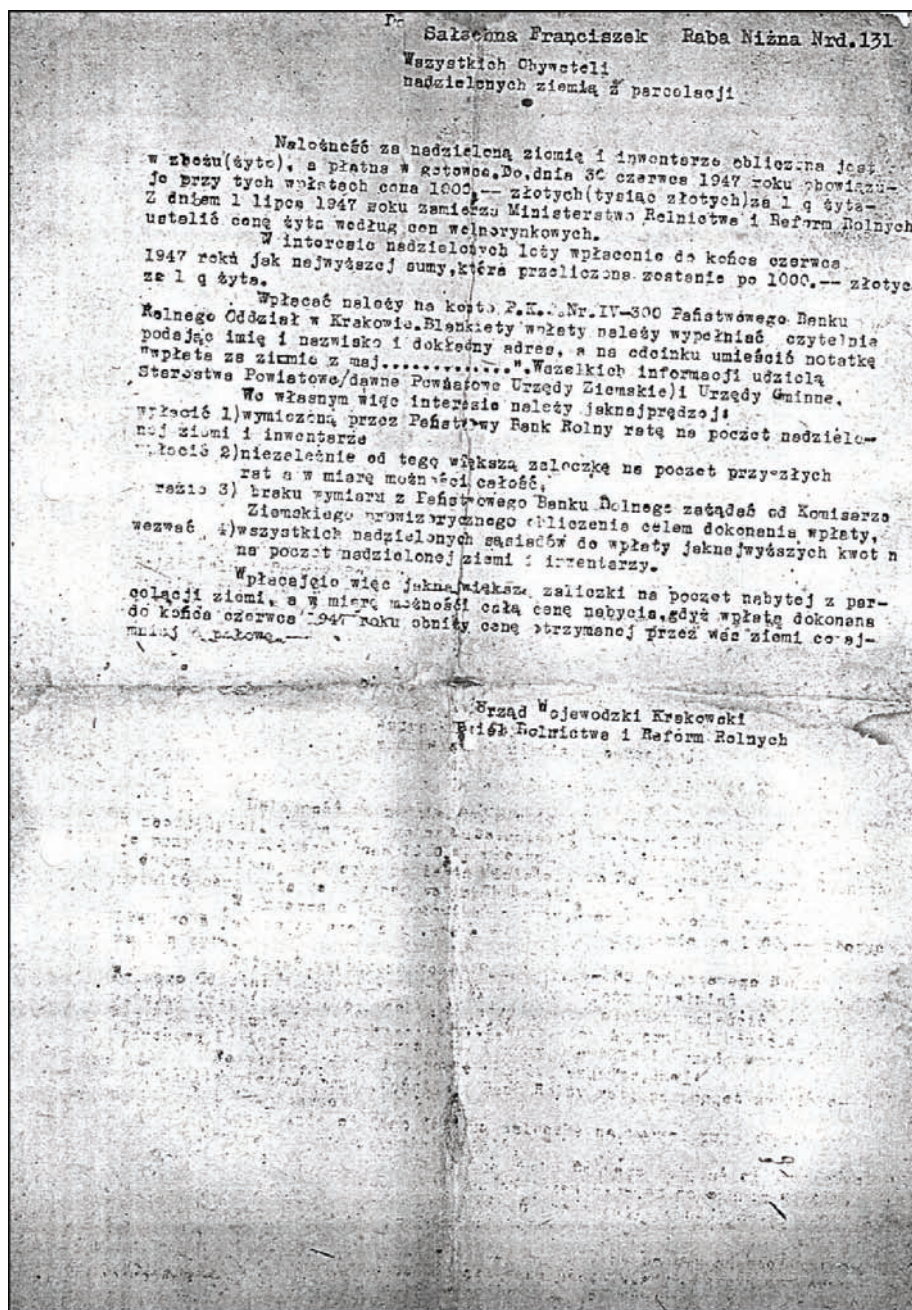
[Podpis]
Komisarz Ziemi

[Podpis]
Pełnomocnik ds. Spraw Reformy Rolnej

na pow. --- pow. ---

Udostępnione przez p. Józef Jęński zam. Raba Niżna

Raba Wyżna, woj. MŁP. A – Akt nadania ziemi z parcelacji w 1946 r.

Raba Wyżna, woj. MŁP. A – Dokument dotyczący rozliczeń związanych nadzieleniem ziemi parcelacji z 1947 r.

BANK ROLNY
Oddział Wojewódzki
w Krakowie

Kraków, 21 SIER 1951
 ul. 1-go Maja B Data stempla pocztowego

Numer ewidencyjny
 długu 153 / FA / FA

Ob. Salochna Franciszek
Raba Wyżna, 131
 gm. Raba Wyżna
 pow. Świętoszka

1 załącznik

KRAKÓW
 25 8 51 16
 d

1. Zawiadamiamy, że zadłużenie Obywatela a z tytułu: ~~gotówkowej pożyczki z Państwowego Funduszu Ziemi na kupno krowy, która złączona została w jedną celność z zadłużeniem za nadział, (o którym jest mowa w następnym wierszu),~~ należności ~~zaliczki~~ za nadział ziemi względnie inwentarza z reformy rolnej, przedwojennej należności byłego Funduszu Obrótowego Reformy Rolnej, wymiarzonej po wojnie od niespłaconej przedwojennej należności byłego Funduszu Obrótowego Reformy Rolnej – spłaty w życie na rzecz Państwowego Funduszu Ziemi, jakie prowadzone było dotychczas w Oddziale Wojewódzkim Banku Rolnego w Krakowie i oznaczone numerem ewidencyjnym 08 153 / FA, przekazujemy równocześnie do dalszego prowadzenia do Oddziału Powiatowego Banku Rolnego w Rabce, gdzie jest ono oznaczone numerem ewidencyjnym 153 / FA.

W związku z tym od daty niniejszego zawiadomienia należy we wszystkich sprawach dotyczących spłaty tego długu zwracać się czy to osobiście, czy też listownie już nie do Oddziału Wojewódzkiego Banku Rolnego w Krakowie, lecz do Oddziału Powiatowego Banku Rolnego w Rabce, jak również nie do nas, lecz do wskazanego wyżej Oddziału Powiatowego dokonywać wpłat na poczet tego długu.

We własnym interesie, dla uniknięcia pomyłek przy zaliczeniu wpłat oraz dla umożliwienia Bankowi szybszego załatwienia sprawy przy osobistym lub listownym zwracaniu się do Banku, należy zawsze podawać wyszczególniony wyżej numer długu.

2. Równocześnie wzywamy Obywatela a do uiszczenia

a) natychmiast zaległości wynoszących 4,80 zł
 oraz 1/8% miesięcznie odsetek zwróci od kwoty zaległości za czas od 1. I. 1951 do dnia zapłaty

b) zapadającej w dniu 1. listopada br. raty za rok 1951, w kwocie 11,80 zł

Nadmieniamy, że termin płatności corocznych rat został przez Władze zmieniony i począwszy od roku 1951, coroczne raty płatne są nie – jak dotychczas – w dniu 1. października, lecz w dniu 1. listopada każdego roku.

Zapłaty można dokonać albo osobiście w Oddziale Powiatowym Banku Rolnego w Rabce albo też wpłacić na pocztę, na załączony blankiet nadawczy P.K.O.

W razie niezapłacenia, należności te zostaną ściągnięte w drodze przymusowej, przy równoczesnym pobraniu odsetek w wysokości 1/8% za każdy rozpoczęty miesiąc zwłoki.

BANK ROLNY
Oddział Wojewódzki w Krakowie
 Wydział Funduszy Administrowanych

KZG, ZpM, Nr 1a³, zam. 227 - VIII, SI - M-2-21298 1a.000

B

B – Zawiadomienie o zadłużeniu z tytułu nadziału
 ziemi z reformy rolnej z 1951 r. [Urząd Gminy w Rabie Wyżnej]

II. Inwentarz z roku 1732

Wędzając od miasta ab origente jest brama wielka, altana, do której wro-
 tacy potrzebujące, na kuncach żelaznych, od góry na czopach y panewki
 żelaznych, od dołu z wrzeczadzem przez drąg zasuwany na skoble kłódką zamy-
 kące się, prostą robotą, w słupach jodkowych w przycieś wpuszczanych in-
 nadwrotnych. W tych wrotach jest fortka na zawiasach y hakach żelaznych z
 klamką y antabą żelazną. W tej bramie podłoga z tarcie in parte wypada-
 ną. W tej bramie jest więzienie po lewej ręce, drzwi na zawiasach i hakach żel-
 aznych z wrzeczadzem y skoblem żelaznym, przy tych drzwiach kupa żelazna do
 zania winnych. Po prawej zaś stronie jest kordegarda dla pacholców z sie-
 nią, której z dziedzińca wchodzą drzwi na zawiasach y hakach żelaznych z
 wrzeczadzem y skoblem żelaznymi. W tej sieni poważa z tarcie, podłogi nie ma-
 sę. Kominek od pieca czeluści pleciony nad dach wywiedziony. Z tej sieni do izby
 drzwi proste na zawiasach y hakach. W tej izbie piecyk z prostych kachli
 żelaznych, którego żawki proste, okno iedno w arewno oprawne, poważa z tarcie,
 podłogi nie masz.

Wchodząc od tej kordegardy są wschody nad tę bramą pod dachem gontowy-
 m. W izdebki która jest nad bramą wystawiona. Wszedłszy po schodach na gan-
 kę góry jest dokoła teżyte altany tarcicami oprawiony, drzwi stare stolarską
 robotą listwowane na zawiasach esistych y hakach żelaznych bez zamku z wrze-
 czadzem od podwórza na skoblą zamykające się, z antabą żelazną, haczykiem z
 żelaznym zakładającym się. W tej izbie jest okien trzy w ołów oprawnych po dwie kw-
 aterze otwierające się każde okno mające, z zawiaskami, haczykami y pretami
 żelaznymi. Koło okien listwy grzesmowane pod którymi oknami żawy iednostaj-
 nie. W tej izbie piec kachlowy dobry na fundamencie murowanym z koronką
 żelazną. Podłoga stara dobra, poważa listwowana stara okopcieża, stół lipowy
 wopograniasty z szufladą spodem na nogach stolarską robotą robiony. Z tej
 izby do komnaty drzwi podobne iako do izby na zawiasach także i na hakach
 żelaznych, haczykiem z izby zakładającym się. W tej komnacie okienko iedno
 w ołów oprawne o dwóch kwaterach otwierających się z zawiasami haczy-
 kami żelaznymi, podłoga dobra, poważa stara.

W tyle tej komnaty jest przysionek do czeluści pieca istebnego do którego
 przysionka drzwi nowe bez zawias. Ta brama wszystka z górnym mieszkaniem
 poważa dobrego, dachem starym w kwadrat, in parte nowym, nakryta. Z pod-
 ganku nazad wychodząc jest ganek ciągiy tarcicami zapierzony pod dachem
 starym na słupach jodkowych do pokojów górnych ciągnący się.

Wszedłszy na dół nazad w dziedzińcu po lewej ręce jest dwór wielki, do kt-
 órego przychodząc pod altanką jest mostek z tarcie. Ten ganek jest tarcicami
 zapierzony między cztery słupy, dokoła żawki są pod tym gankiem z tarcie
 podłoga z tarcie na którym altanka stoi.

Pod tej altanki wchodząc do sieni dworu tego są drzwi proste na zawiasach
 y hakach żelaznych z wrzeczadzem y skoblami dwiema od ganku zakładające się
 zasuwą drewnianą z sieni, z których drzwi do izby pryncypalney po lewej
 ręce na zawiasach i hakach żelaznych z klamką antabą wrzeczadzem żel-
 aznym z sieni, haczykiem z izby zamykające się. W tej izbie jest okien trzy
 w ołów oprawnych dobrze po dwie kwaterze otwierające się z zawiasami i h-
 aczykami. Dwa okna otwierające się, trzecie bez otwarcia z pretami żelaznymi
 okiennicami zasuwanemi od podwórza. W tym pokoiku jest kominek murowany w
 dziedzińcu nad poważę drugiego piętra. Przy tym kominie piec kachlowy ziele-
 ny z koronkami, na fundamencie murowanym.

Poważa stara, podłoga dobra, niedawna. Z tego pokoju ex sporto drzwi pie-
 czone jest alkierz do którego wchodząc są trzy gradusy okrągłe, drzwi ob-
 listwowane na zawiasach esistych y hakach żelaznych z wrzeczadzem y skoblami
 dwiema żelaznymi z zasuwą drewnianą.

W tym alkierzu okien trzy w ołów oprawnych dwie kwaterze otwierające się z zawiasami haczkami i kołowrotkiem żelaznym po dwa pręty żelazne mające, z okiennicami składanymi przez nitadłe na zawiasach y hakach żelaznych y z haczykami do zakładania się. Te okna listwowane dokoła tak iako w pierwszym pokoju. W tym alkierzu jest podłoga dobra, powała dobra. Z tego alkierza i locus secretus do którego drzwi na zawiasach i hakach żelaznych y z wrzeczkiem y skoblami dwiema. Tego pokoju y alkierza ściany in parte stara, in parte nowym drzewem podwieszona.

Wróciwszy się nazad do pierwszego pokoju są drzwi nowe. W drzwiach nowych zawiasach prostych i hakach żelaznych z antabą y klamką y haczykiem żelaznym do pokoju bocznego nowo zbudowanego recenteraty w którym jest okien dwie w o oprawne po iedney kwaterze otwierające się mające z zawiasami i haczykami. W tym pokoju jest piec kuchlowy, zielony, na fundamencie murowanym przy którym komin murowany do wielkiego komina do czeluści idącego, nad dach wywieziony, nad poważę wyprowadzony, w tym poważę i podłoga dobra.

Wychodząc z tego pokoju są drzwi na zawiasach i hakach żelaznych z klamką żelazną, do sionki która jest przed czeluściami komina wielkiego. Przez tą przeszedłszy jest druga sionka ku kuchni, do której po lewey ręce drzwi na hakach i zawiasach żelaznych z klamką drewnianą. W tej kuchni jest ognisko dostatnie dokoła drzewem ocembrowane nad którym komin pleciony nad dach wywieziony. Szafa na naczynia kuchenne, stara nie zamykająca się, okno iedno w drewno oprawne pod którym stół szluszny przez całą kuchnię. Z tej kuchni

po lewey stronie jest komora na schowanie rzeczy do której drzwi na zawiasach i hakach żelaznych z wrzeczkiem żelaznym do zamykania otwierającym się. Półka jest i ława na naczynia wielkie, wielka też szafa o iedney półce i z drzwiami kratkowanymi na zawiasach y hakach żelaznych. Także y od spodu drzwiczek do zamykania na zawiasach y hakach żelaznych z wrzeczkiem y hakiem żelaznym y okno w ścianie wycięte dla widoku, podłoga y poważę stara. Ta kuchnia y z komorą jest z starego drzewa budowana. Ex opposito drzwi zamczystych z tej kuchni na dziedziniec są drzwi na zawiasach y hakach żelaznych z wrzeczkiem y skoblami dwiema do zamykania do spiżarni w której okno wielkie w drewno oprawne z okiennicą zasuwaną, podłoga y poważę stara, ława iedna wielka.

Z tej spiżarni wróciwszy się do sieni w której dobra podłoga są wschody przy kominie wielkim, plecionym, nad dach, do górnych pokoiów, dwoiste z poręczami, nad którymi wschodami są balaski, nad którymi jest okno iedno stare w ołów oprawne. Od której idąc po lewey ręce są drzwi na zawiasach y hakach żelaznych z entabami dwiema, wrzeczkiem żelaznym y naczkiem. W tym pokoju jest okien trzy w ołów oprawnych, każde po dwie kwaterze mające otwierające się cum omnibus recvisitis.

W tym pokoju jest komin murowany przy którym piec kuchlowy zielony dobry, na fundamencie murowanym, dokoła niego ławki, podłoga nowa, poważę stara. Tego pokoju drzwi do komnatki stare, proste, na zawiasach żelaznych z wrzeczkiem y skoblami dwiema, z zasuwą drewnianą.

Nad tymi drzwiami w pokoju jest szpaga stolarską robotą robiona. W tej komnacie jest okien dwie w ołów oprawne iednostaynie, podłoga dobra, poważę stara. Z tej komnatki drzwiczki do locum secretum na zawiasach y hakach żelaznych z wrzeczkiem y entabą żelazną. Wróciwszy się nazad pokój na śalę pośrodku na wschód sionka, jest nad ganek alitanka do której drzwi na zawiasach y hakach żelaznych z wrzeczkiem dwiema y skoblami. W tej alitance okien dwie w ołów oprawne iednostayne nie otwierające się pod którymi są dwie ławy, po dwie.

Circum circa tej alitanki jest ganek który ciągnie się do tyłu komnaty aż do

izby nad bramą wystawioney wyżej wyrażoney. Ex opposito pierwszego pokoju jest obok sianki do którego drzwi na zawiasach y hakach żelaznych z wrzeczkiem, skoblami od seli y entabą.

W tym pokoiku okien cztery w ołów oprawne z kwaterami podwóynymi otwierającymi się, jedney kwatery całej nie dostaie. W tej izbie jest piec z żelaznymi kłami na fundamencie murowanym, przy nim komin murowany pod poważą do kominowego czeluści idącego wyprowadzony. Podłoga y poważa stara, dobra. Przy izbie są drzwi do komnaty stare na zawiasach y hakach żelaznych z wrzeczkiem y skoblami dwiema y zaporą z komnaty.

W tej komnacie jest okien dwie jednostayne w ołów oprawne, podłoga y poważa w pierwszej izbie, półek dwie, wieszadła na rzeczy. Beczek inwentarski y leguminy jest cztery.

Wraciwszy się nazad na salę po prawey ręce są wschody na górę pod dach do poręczem, dach nad całym budynkiem dobry. Zszedszy na dół na dziedzińcu idąc w lewą rękę w tyle spiżarni wielkiej jest schowanie per modum piwnicy do której drzwi na zawiasach y hakach z wrzeczkiem y skoblami do zamykania. Wschodzą tam są legary na beczki. W tym schowaniu jest przepierzenie z tyłu drzwi na biegunie z wrzeczkiem y skoblami. Okienko małe wycięte w ścianie legary po jedney stronie. Na dachu tego budynku jest drebina wielka, drugą kuchenny. Stożów wszystkich lipowych jest trzy.

Idąc od budynku dworskiego w lewą stronę jest ogródek zatyniony, ciągnący się do piekarni do której przychodząc jest mostek podługowaty z forstów. Wschodząc do sieni tego folwarku drzwi na biegunach od dołu y od góry z klamką zasuwą drewnianą. Po lewey stronie drzwi do świetlice na zawiasach y hakach żelaznych z klamką drewnianą z wrzeczkiem y hakiem żelaznym. W tej izbie jest okien trzy w drewno oprawne pod którymi przez dwie strony żawy są pod jednym oknem warsztat stolarski. W tej izbie jest piec na fundamencie podmurowany przy którym komin murowany nad poważę wywiedziony. W tej izbie poważa nowa y podłoga. Z tej izby drzwi do komory, okno jedno w drewno oprawne, drugie w ścianie wyrżnięte z okiennicą zasuwane. Podłoga y poważa dobra.

Wschodząc przez izbę nazad do sieni w której jest żłób do doienia krów y sianka, pod żłobem wymostowane. W tej sieni jest grodza z drzewa zapierzoną w narożniku, w tej sieni są wschody na górę proste przy których drzwi do piekarni. W tej piekarni jest okien trzy piec gospodarski z nalepą murowaną. W piekarni jest wydelowana dwiema częściami. Przy jedney ścianie pod dwoma oknami żłób do puszczenia krów poienia na trzy strony. Na boku są drzwi do komory gospodarskiej. W tej komorze podłogi nie masz, poważa dobra, okno w sieni wycięte.

W folwarku wszystek jest z nowego drzewa postawiony, dach dobry na sobie mający. Idąc od tego folwarku jest stodoła z drzewa budowana jedna podłużną poprzeczką siedem. Do której stodoły wchodząc na boisko wrota stare reperacyjne potrzebujące na biegunach drewnianych skoblem przez poręcz zamykające się. Przy tych wrotach jest fortka obszerna. Ta stodoła jest na krzyż przeczna, czworo wrot mająca. Narożne wrota jednostayne na biegunach drewnianych wrzeczkiem zamykające się. Drugie wrota poprzecznie podwóyne stoczysko jako pierwsze, na biegunach drewnianych, skoblem poprzez narecze zamykające się. W tej stodole są przepierzenia wysokie z drzewa, pod płatwy wyniesione z trzech oknami bocznymi na składanie zboża. Ta stodoła gontami pobita częścią nowymi bocznymi, częścią starymi in parte reperacyi potrzebującym w jednym rogu strzecha pobita.

Idąc od tej stodoły jest szopa z drzewa całkowego in maiori parte strzechą pokryta, która jest zła, in parte wydelowana. Drzwi do niej na biegunach. Przy której jest przegroda z delów, drzwiczki na biegunie. Przy tej szopie są wrota wieżne, ku rzece w pole, stoczysko, reperacyi potrzebujące, między dwoma, daszkiem pokryte. Przy tych wrotach jest szopa długa z drzewa całko-

kawałkiem dachu pokryta, większą częścią słomą poszyta. W jednym rogu od wrot na schowanie zboża zastawione jednym przęsłem za którym jest poboiosko przez iedne na wylot stoczyste w obuch stron reperycyi potrzebująca. Przy tej szopie jest wozownia z drzewa tartego, po dwa przęsia podłuż mają tarcicami poważa nakryta dla schowenia siana, podłoga in parte nakładenia potrzebująca.

Za tą wozownią jest stajnia z drzewa ciaseznego do której wrota na zawiasach Przed temi mostek jest delowany. W tej stajni na dwie strony drębiny y żół przegród siedm, przy iednej stronie wszystka. Od tej stajni idąc mimo wrot jest spichlerz z drzewa ciaseznego, górny y dolny, spodem murowany, dachem starym pokryty, do którego wchodząc wschody pod dachem proste. Pod tym spichlerzem jest piwnica murowana między drzwiami jodłowymi in parte reperycyi potrzebująca. W tej piwnicy podłoga z tarcic, legary po iednej stronie dla stawiania piwa. W boku jest piwnica druga, także murowana.

Po boku tego spichrza jest stajenka przypuszczona z drzewa pod dachem star żół ieden, podłoga y poważa stara. Między starym y tym spichrzem idąc, pr mostek, wydzielone są z dziedzińca wrota stoczyste między słupami jodłowymi z skoblicą z poręczą przez słup się zamykające, daszkiem nakryte. Za temi wrotami jest mostek przez rzekę na młyn idącą do drugich wrot wieżnych w dziedzińcu przed browary, także stoczyste kuną przez poręcz zamykające się na biegunach. Przy tych wrotach jest fortka na biegunach o czterech schodkach z obu stron. Od tych wrot zszedłszy w dziedzińcu browarny, po lewej stronie idąc jest browar do którego sieni wchodząc są drzwi na biegunach z kłanką drewnianą, przy których wschody na górę tarcicami zapierzone. Drzwi do niego na zawiasach.

Mimo te schody idąc w lewą rękę są drzwi do izby świętney. W tej izbie jest okien trzy w drewno oprawne, piec kachlowy prosty na fundamencie murowany kominek murowany wywiedziony nad poważę do komina wielkiego nad dach wywiezionego, który y z pod kotlin dym wychodzi, który komin jest w środku się w tej izbie jest poważa dobra, podłogi nie masz. Każd iedna wielka dla zalwania na szody. Z tej izby drzwi do suszarni. Suszarnia od spodu murowana drzewem obwiedzona, czeluście dobre mająca y lassy do tego należące.

Wróciwszy się nazad przez izbę, sień jest w której jest komin wyżej wyrażę spod tego komina są drzwi do studnie na tył, która jest ocembrowana, wiadrowane na zórewiu y rynny dwie. W tej sieni ex opposito drzwi izdebnych y drzwi do browaru na biegunach, do którego wszedłszy po lewej stronie jest kłtina murowana, kocioł wielki w schteli cztery do warzenia piwa. Przy nim jest kociołek niewielki dwa schteli do warzenia chmielu. W tym browarze i kadzi wielkich dwa, piwnych, trzecie mniejsza wodna. W tym browarze jest okien trzy, oprawne. Pod kadziami koryto należące, schteli dwanaście, półka telków sześć, nalewek dwie, cebrzyków dwa do zlewania piwa, rynna do kadzi Poważa stara.

Z tego browaru idąc do komory w której się piwo składa, są drzwi na biegun kłódką się zamykają. W tej komorze są legary na dwie stronie. Poważa dobra Zacier mały ieden. Z tej komory są drzwi na górę zabite y schody na tę górę Ten browar niedawno postawiony. Dach dobry y drabina do kominów.

Z tego browaru poszedłszy przez dziedzińcu jest budynek przy gorzelni do którego sieni wchodząc są drzwi stoczyste na biegunach. Do sieni wszedłszy po prawej ręce izba świętne dla rezydencyi Pissarzy Prowentowych, w której izba okien dwie w drewno oprawne z okienkami wysuwahemi dwiema pod którymi jest ława. Do połowy tej izby jest piec kachlowy stary, w ścianie przy nim komi murowany, koło tego pieca ławki dwie, podłoga stara, poważa prosta. W piszkiej izbie jest stół inwentarski mały, czworograniasty. Wszedłszy z tej izby nazad do sieni w tyle pierwszej izby jest także izdebka. W tej izbie pi obydwie izby grzejące, swój kominek murowany podobny mająca z piecykiem pi

Spis inwentarza z 1732. c.d.

karskim. Wróciwszy się nazad do sieni jest komin murewany, nad dach wywie-
 dziony, do którego ze wszystkich kominów dym wychodzi.
 Wychodząc z tej izby do sieni po prawej ręce są drzwi na tył do studnie,
 do studnia ocembrowana, wiadro na żórawiu, iako w browarnej studnie, obit
 ex opposito drzwi pierwszej izby są drzwi do gorzelnii stoczyste. W tej
 izbie jest okien cztery, poważa dobra, podłoga sztukowana. W tej gorzel-
 ni kotlinie murewanej jest garniec wielki miedziany gorzałczany gdomski z
 kawa, o iedney rurze skręconey z śrubą mosięzną circitire w sześć achteli
 kowica do niego proporcjonalna ze czterema obręczami żelaznemi, wchode i
 wodę wody. Z tej gorzelnii są drzwi po prawey ręce do komory. W tej komo-
 ry jest okien trzy w drewno oprawne, okiennicami zasuwające się, legary po o-
 bych stronach y w rogach komory dla ustawiania beczek z gorzałką, których
 beczek znajduje się ad presens jodłowych dwadzieścia y kute iedna wielka,
 także komarze na odbieranie wódki jodłowych pięćdziesiąt, beczek zacierał
 y wielkich jodłowych czterdziestą starych. Z tej komory są drzwi do
 gorzelnii. Ta gorzelnia, cały budynek, z drzewa nowego tartego, wybudowany
 jest pod dachem dobrym.
 Po tej gorzelnii ad occidentem jest wieprzownia dla karmienia wieprzo-
 wina rżniętego, pod dachem. W tej jest przegroda dla wychowańszego by-
 kowata za ścianą na wywary.
 Po tej wieprzowni jest wołownia, także z drzewa tartego pod dachem gontowy
 po obu stronach tej wołowni są żłoby y drabiny, poważa żerdziemi nakryta.
 Po tej wołowni jest rynien dwie na kozłach od studnie wywarowe ku żłobom
 kommodowane. W tyle tej wołowni jest przepierzony chlew na drobniejsze y
 większe. W tej wołowni jest dwie drzwi ex opposito siebie, iedna na dziedzi-
 ncu drugie w tył, na biegunach do stajenki podróżney w której jest żłob
 y drabin dwie. Ta jest wydzielowana y poważa kawałcami tarcie nakryta.
 Stajenka także jest ze rżniętego drzewa, pod iednym dachem równo z wołowni
 który jest dobry.
 W browar wszystek cum suis condignationibus jest circum circa tymeni oto-
 żony nad parkanem.
 Wszędzszy z browarnej, między wrotami tego dziedzińca y wrotami dziedziń-
 cowańskiego, jest młynek słodowy o iednym kominie y iednym kole cum omnibus
 requisitatibus na rzece Muszynie. Ściany z drzewa rżniętego, dach nakryty,
 w 1725 wystawiony. Do którego drzwi na biegunach. Drugie drzwi z młynnice
 reburtnicę także na biegunach z zasuwą drewnianą.
 W tym młynkiem słodowym jest młyn wielki prowentowy pod dachem starym na
 rzece, o trzech kołach y kamieniach cum omnibus requisitatibus porząd-
 ny, w którym jest izba, z której drzwi na zawiasach do komory z wrzeciędze-
 ny. W tej komory jest karmniczek na wieprze. Ten budynek młynny jest ze
 nowego drzewa wcale zły, potrzeba inszego, do którego reperacyi miasto to
 kwaliter iako y młyn przedawszy zelaz ze dwora.
 W tym młyn idąca jest ocembrowana drzewem należytym tak wyżej iako y ni-
 że młyn, z którego prowent taki iako to dwie miarki dworowi a trzecia mł-
 nowi. Karmienie wieprzów co można wykarmić przez rok a sciendum że do te-
 go należy ze zamecki y w Tyliczu prowentowy, taki prowent miący z miar-
 kę tylko o iednym kole y kamieniu za zamecki y Tylicki.
 W tym folwarku za górą starozamkową, nad Popradem rzeką jest folwarczek dok-
 onnym obrzeźdiony nad płotem chrościącym, do którego wchodząc są wrota na
 żelaznych od góry na biegunach od dołu stoczyste, pod deszkami gontowy
 w tym folwarku jest piekarnia z drzewa obłego wybudowana. W izbie okien
 żłobów dwa do spuszczenia krów. Piec piekarniczy z nalepą, polepni
 poważa nad izbą z drzewa całkowego. Piekarnia ta pod strzechą. Za tą
 piekarnią jest izba gospodarska z drzewa całkowego do której drzwi na biegun-
 ach. Okien dwie, pod dwiema ścianami ława. Piec prosty kachlowy, koło niego
 poważa stara podłoga nie mész. W sieni jest przepierzienie na schowan

naczynia gospodarskiego. Dziedziniec tego folwarku jest tynem przepierzony za którym przepierzeniem jest serniczek między czterema szupami, dyliną od dołu, tarciami od góry zapierzony. Na dole na drób zamknięcie, na górze do schowania syra, o kilku wschodkach, strzechą nakryty. Przy którym folwarku jest ogród niewielki. W dziedzińcu tego folwarku jest okół z drzewa całkow strzechą złą pokryty, od którego okołu wrota na biegunach stoczyste z wrze ciądzem żelaznym y skoblem. Po bokach okołu są chlewy na świnię. Ten folw czek circum circa jest otyniony nad płotem grodzonym. Za tym folwarkiem jest trać na rzece Szczawniku, pod dachem, z piłą a alys requisitis, który nale do procentu wraz z młynami wzwyz opisanymi, oporzadzony nalezycie. Z drugiej strony folwarku blech obwiedziony przeszkami w szupach.

x x

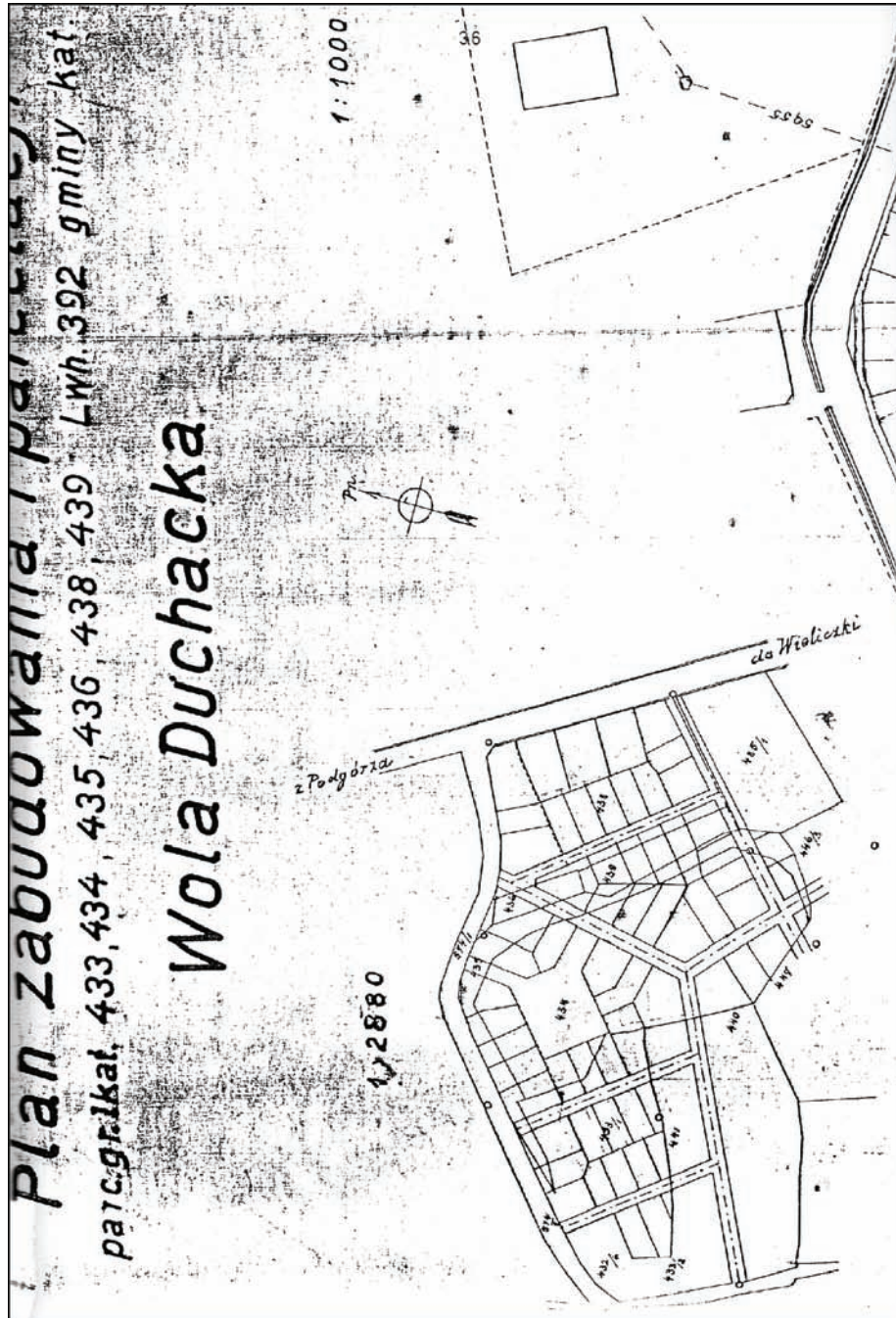
Inwentarz obory muszyńskiej którą Imć Pan Gawroński odebrał AD 1727.

1. Brzezula - czarna po wierzchu y pod brzuchem biała, rogi ma krzywe.
2. Kudłocha - czarna bez odmiany, róg lewy trochę zbity.
3. Bratucha - biała na głowie y pod brzuchem, szyje ma czarną.
4. Czarnucha - koło, wymienia białe rogi ma krzywe.
5. Brzezula - czerwona na wierzchu y pod brzuchem biała.
6. Krasula - na czole i pod brzuchem biała.
7. Czarnocha - bez odmiany, rogi ma w górę.
8. Krocica - czerwona wierzchem y pod brzuchem biała.
9. Kalina - wszystka czerwona, rogi w górę.
10. Nazuta - płowa, pod brzuchem biała.
11. Niedziocha - wszystka czerwona, rogi w dół.
12. Różena - wszystka czerwona, rogi w górę.
13. Sadula - bez odmiany, róg ma zbity.
14. Kawula - czarna bez odmiany, rogi w wieniec.
15. Płowucha - koło szyje baraniasta.
16. Płowucha - bez odmiany.
17. Kwiatula.

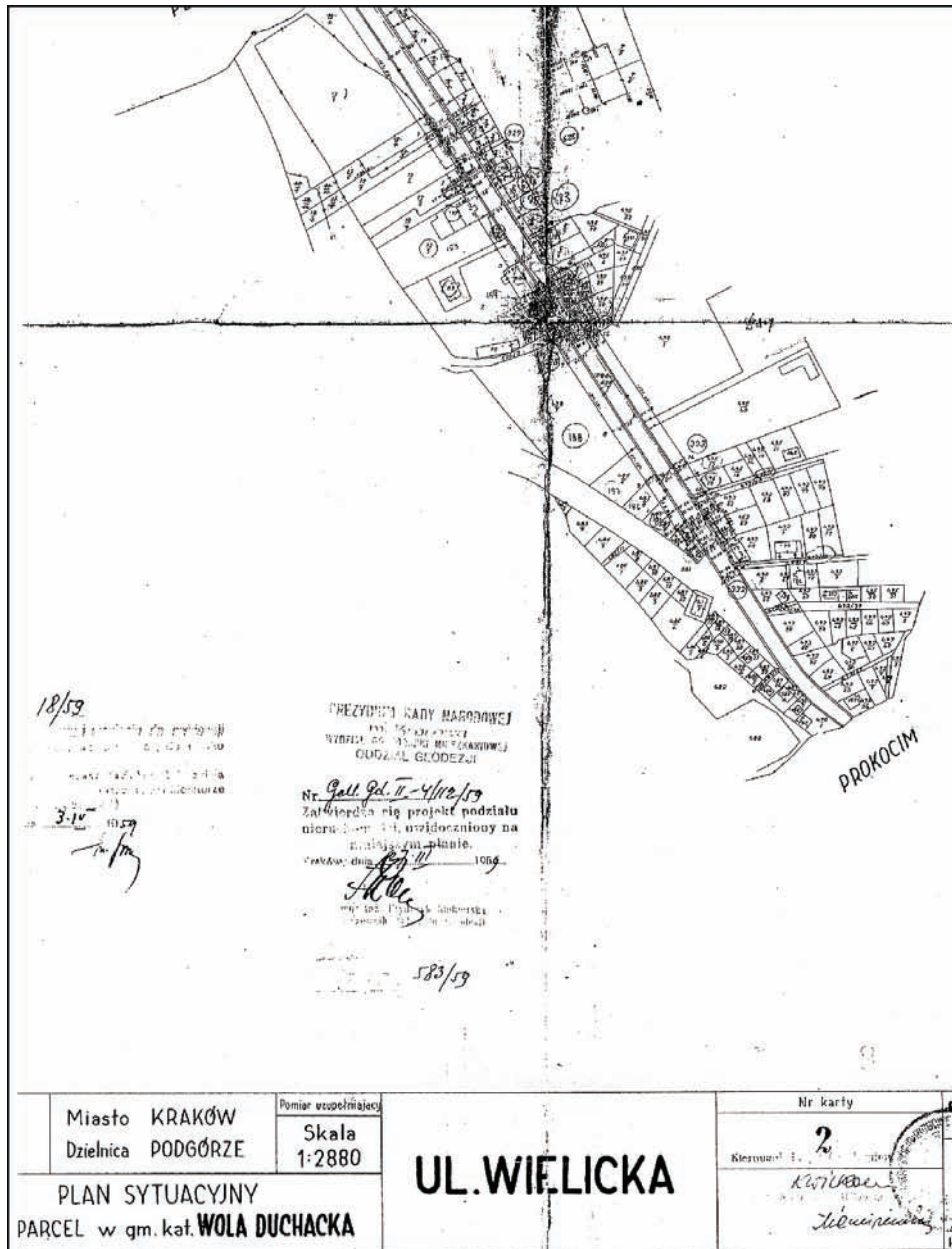
Datownik ex Anno 1724. Przychówek.

1. Byczek płowy.
2. Byczek czarny.
3. Jaźówka płowa.
4. Jaźowica czerwona.
5. Jaźówka czarna.

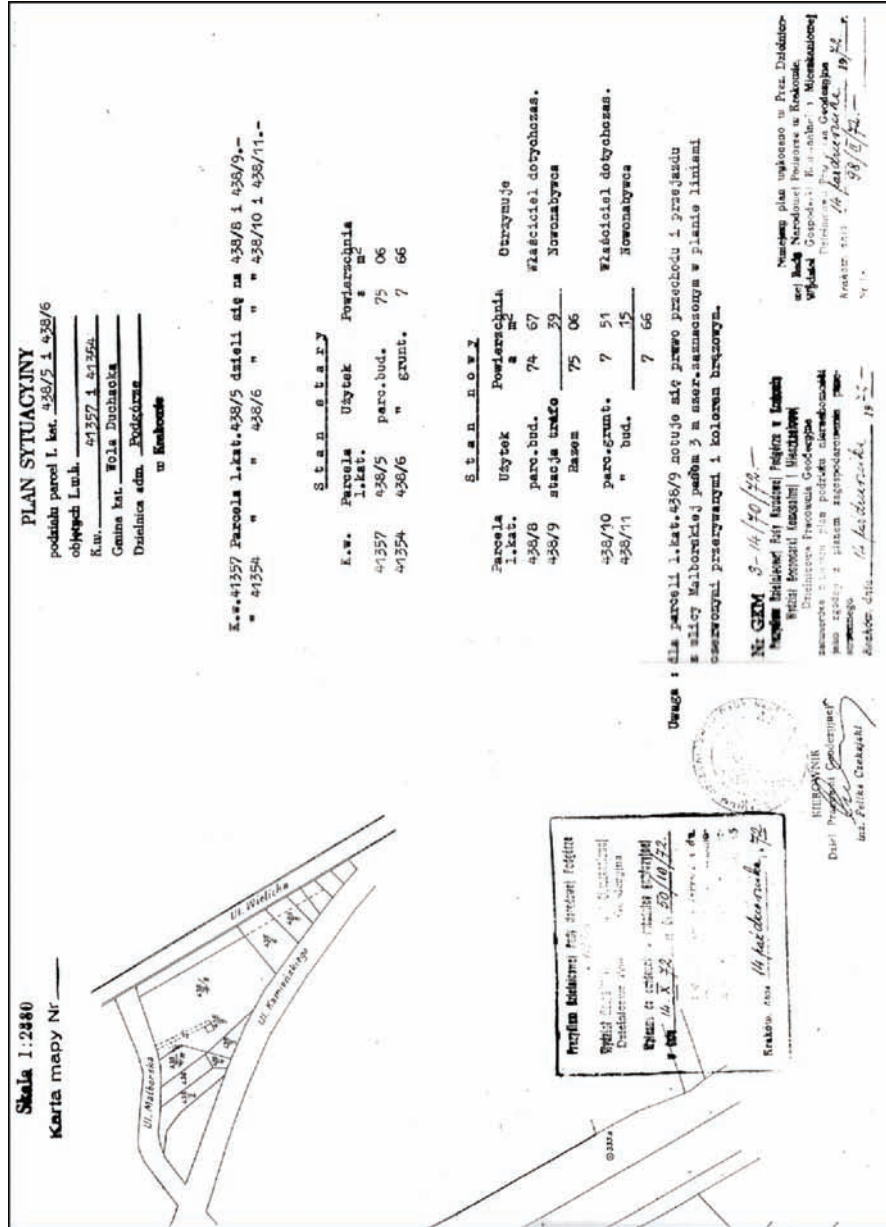
oooo
oo
o

Kraków-Wola Duchacka, woj. MLP. Plan zabudowy i parcelacji z 1937 r. [zbiory właścicieli]

Kraków-Wola Duchacka, woj. MŁP. Plan sytuacyjny z operatu wywłaszczeniowego pod ul. Wielicką z 1959 r. [zbiory właścicieli]

Kraków-Wola Duchacka, woj. MŁP. Plan sytuacyjny z operatu wywłaszczeniowego pod stację trafo 1972 r. [zbiory właścicieli]

INFRASTRUKTURA I EKOLOGIA TERENÓW WIEJSKICH

Czasopismo naukowe wydawane przez Komisję Technicznej Infrastruktury Wsi Polskiej Akademii Nauk Oddział w Krakowie. Ma charakter ogólnokrajowy i jest otwarte na Autorów z całego świata. Wydawane jest w języku polskim i angielskim. Zgłaszane do publikacji artykuły winny być oryginalnym osiągnięciem Autora, dotychczas niepublikowane, poświęcone problemom technologicznym, projektowym, ekonomicznym lub teoretycznym z tytułowego zakresu czasopisma. Przyjmujemy manuskrypty, w objętości do 10 str. pisma komputerowego (Times New Roman, 12, odstęp 1,5) napisane w języku polskim lub angielskim. Autorów spoza Polski prosimy o nadsyłanie manuskryptów w języku angielskim. Każdy artykuł winien być zaopatrzony w wyczerpujące streszczenie ze słowami kluczowymi (w języku manuskryptu) do 3000 znaków (jedna strona), wraz z załączonym tłumaczeniem angielskim. Drukujemy również w kolorze, w przypadku istotnej konieczności (fotografie, skomplikowane rysunki, mapy). Manuskrypt, w dwóch egzemplarzach należy przesłać pocztą na adres Redakcji, dołączając tekst na dyskietce lub CD, z oddzielnymi ilustracjami.

INFRASTRUCTURE AND ECOLOGY OF RURAL AREAS

Scientific journal published by the Commission of Technical Infrastructure of Polish Rural Areas of the Academy of Letters - Krakow Branch. It is a nation wide journal, which accepts contributions from Authors from all over the world. It is published in Polish and English. Submitted contributions should be original scientific papers, so far unpublished, dealing with technological, design, economic or theoretical issues within the scope of the journal.

Submitted manuscripts should not exceed 10 typewritten pages (Times New Roman, font 12, 1.5 line spacing). The Authors from abroad may submit their papers in English. Each article must have a summary and keywords of not more than 3000 characters (one page). Color reproductions are possible only in special cases (photographs, complicated figures or maps). The manuscripts, in duplicate, should be sent by post to the editorial office. Electronic version on a diskette or CD with illustrations provided separately should accompany the hard copies

INFARSTRUKTUR UND ÖKOLOGIE DES LÄNDLICHEN RAUMS

Die neue Forschungszeitschrift der Kommission der Technischen Infrastruktur an der Polnischen Wissenschaftsakademie, Abteilung in Krakau, hat ein nationaler Charakter und publiziert gern die Arbeiten von Autoren aus Polen sowie auch aus der ganze Welt. Die Forschungszeitschrift wird in Polnisch und Englisch verlegt.

Die vorgelegten Artikel sollen Originalarbeiten sein und dürfen nicht gleichzeitig an anderer Stelle zur Publikation eingereicht werden. Die Forschungsarbeiten sollen den Technologischen, Wirtschaftlichen. Planungs- sowie auch den theoretischen Problemen gewidmet sein, die eng der Titelbereich der Zeitschrift behandeln. Zugesandte Manuskripte sollen mit dem Umfang von höchstens 10 Druckseiten (Times New Roman, Schriftgrosse: 12 pt, Zeilenabstand: 1.5-fach) sein. Für die Autor/innen ausserhalb Polens wird es zugelassen die Manuskripten in Englisch zuschicken.

Dem Text wird im Manuskript eine Zusammenfassung mit den Schlussworten vorangestellt, die eine Länge von 3000 Zeichen (1 Druckseite) nicht übersteigen sollte.

Nach Bedarf drucken wir auch in Farbe (Aufnahmen, Karten, komplizierte Bilden).

Die zwei ausgedruckte Exemplare eines Manuskripts mit der Diskettenversion (die Abbildungen getrennt) bitte zur Redaktion senden.

